శ్రీః

మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచితమ్

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

రామోరావిరచితమృణాళినీవ్యాఖ్యాసహితమ్

వల్లభదేవవిరచితయా పఞ్జికయా సంస్కృతవ్యాఖ్యయా చ సముల్లసితమ్

పఞ్చమః సర్గః

రావి మోహనరావు, M.Sc., M.A. (Sanskrit)

లెక్చరర్

4-103, I.L.T.D. Colony Extn., Kothapet, CHIRALA-523157

శ్రీః

మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచితమ్

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

రామోరావిరచిత మృణాళినీవ్యాఖ్యా సహితమ్

వల్లభదేవవిరచితయా పఞ్జికయా సంస్కృతవ్యాఖ్యయా చ సముల్లసితమ్

పఞ్చమః సర్గః

ప్రథమ ముద్రణ: శ్రీ ఖరనామ సంవత్సరము, దీపావళి **26-10-11**

ప్రతులు : **500**

పేజీలు : **270**

వెల రూ. : **150/-**

Lecturer, V.R.S. & Y.R.N. College, Chirala-523157

Residence:

4-103, I.L.T.D. Colony Extn.,

Kothapet, CHIRALA - 523157

Cell :**94401 15411, 9052256311, 08594 - 234038**

D.T.P.:

MR LASER PRINTS

Chirala

Cell: **9849976054**

Printed at :

KARSHAK ART PRINTERS

Hyderabad.

“జగత్కల్యాణదాయకప్రణయకావ్యసౌందర్యము

– ఆచార్య గోగినేని యోగప్రభావతీదేవి

కుమారసంభవమహాకావ్యమంతయు సర్వశక్తిసంపన్నుడగు కుమారజననముపై కావింపబడిన నాందీ ప్రస్తావన. అనంతవిశ్వఫలకముపై చిత్రింపబడిన మహా చిత్రము. ముక్కోటి దేవతాకోటి యుత్కంఠతో నిరీక్షించిన పార్వతీపరమేశ్వరుల దివ్యదాంపత్యమెట్టి త్యాగనిష్ఠాగరిష్ఠతచే, పవిత్రవైవాహికవిధిరూపమును దాల్చెనో యీ కావ్య ముద్బోధించును.

తన త్రిభువనమోహన కరమైన సౌందర్యసంపదతో త్ర్యంబకుని హృదయమును రంజింపలేక వ్రీడావనతవదనయైన పర్వతరాజపుత్రి భౌతికసౌందర్యమే స్త్రీకి సర్వోత్కృష్టము కాదని, నిరర్థకమని గుర్తించి – ‘నినింద రూపం హృదయేన పార్వతీ’ – పతి ప్రశంసలకు పాత్రము కాని తన రూపమును హృదయపూర్వకముగా నిందించుకొన్నది.

‘ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా’ – పతిని మెప్పించని చెలువు నిష్ఫలమని యెంచి, సమాధిస్థితి నంది తీవ్రతపశ్చర్యలచేతనైనను నవంధ్యరూప కావలయునని నిశ్చయించినది. అసిధారా వ్రతమునకు కడంగినది. తదనుకూలముగ నారచీరలు కట్టి, అక్షమాల చేత ధరించినది. ఆశ్రమజీవితము నేర్పఱచుకొని నిష్ఠుర నియమావళి నాచరణమున సుకరము చేసికొన్నది. నైష్ఠికసౌందర్యవిశిష్టతతో ఆశ్రమ తపస్విని యైనది. సత్యశివసుందరమైన ప్రణయదేవతాసాక్షాత్కారమునకు నిరీక్షించుచున్నది.

పర్యాప్తపుష్పస్తబకనమ్రయై, సంచారిణియగు పల్లవలతవోలె, తన్ను సమీపించిన హిమరాజపుత్రికను తిరస్కరించిన త్రిపురాంతకుడే, గౌరీ శిఖరమున ‘అపర్ణ’ యగు నుమాదేవిని, కపటబ్రహ్మచారిరూపమున జేరి నిరీక్షించి యామె కఠినతపః పరిపాలనమునకు పరితోషితాత్ముడై, నిజరూపమున సాక్షాత్కరించి, ‘అద్య ప్రభృత్యవనతాఙ్గి! తవాస్మి దాసః క్రీతస్తపోభిః’ – ఓ యవనతాంగి! నేటినుండి నేను నీ దాసుడను, నీ తపశ్చర్యలచే నమ్ముడువోయితి’ నన్నాడు. నైష్ఠిక సౌందర్యమునకు పరమేశ్వరుడు కూడా తనకు తానై ఆత్మసమర్పణము గావించుకొన్నాడు.

తీవ్రతపశ్చర్యా సంతప్త జనిత నైష్ఠికశక్తి సౌభాగ్యయగు గౌరీదేవికి గాని, ముక్కోటి దేవతలకు తారకాసురబాధావిముక్తిదాయకుడగు కుమారస్వామి జనింపడు.

మనశ్చాంచల్యస్థానమున దృఢసమాధి నిష్ఠకు, భౌతికసౌందర్యవ్యామోహ స్థానమున, కళ్యాణాత్మకమయిన ఆంతరంగికసౌందర్యమును, వసంత విజృంభణాతి శయమయిన పర్వతారణ్యముల స్థానమున నానందోత్సాహ విలసితమయిన త్రిభువనములను జేకూర్చి కాళిదాసు కవిసార్వభౌముడైనాడు.

మారుడు పొదరింటి చాటున పొంచుండి సంయమన వినాశము నాధారముగా కురిపించిన సాయకములు, సత్సంతాన సంప్రాప్తి సాధకములు కావు. కామప్రేరితులయిన దంపతుల కింద్రియసంతృప్తియే పరమలక్ష్యము కాని పుత్రప్రాప్తి కాదు. ఆ కారణముచేతనే కాళిదాస కవీశ్వరుడు కాముని దహింపజేసి, పార్వతిని తీవ్రతపశ్చర్యలకు సంసిద్ధమొనరించెను.

కామోద్రిక్తత పతనకారణమనియు, సంయమనసద్భావము సమగ్ర ఫలదాయకమనియు, నైతికశక్తిసముత్ఫుల్లసౌందర్యము సుస్థిరమైన దనియు, ప్రశాంతసంయమన శుభోదర్కమయిన ప్రేమయే సర్వోత్కృష్టమైనదనియు, సంయమనమునందు సత్యసౌందర్యాకర్షణము కలదనియు, శ్రుతిమించిన స్వేచ్ఛా సౌందర్యము వినాశహేతువనియు, కాళిదాస కవీశ్వరుడే కావ్యమున కాంతా సమ్మితముగా నీతి నుపదేశించుచున్నాడు. నైతికోద్దీప్తిని ప్రసాదించు జగత్కల్యాణ దాయకప్రణయదీప్తిని మనోహరకావ్యరూపమున కాళిదాస కవీంద్రుడు జ్వాజ్వల్యమాన మొనర్చినాడు.

పార్వతి సౌందర్యము ప్రణయమునందు, ప్రణయము పరిణయమందు పరిణయము కుమార ప్రభవమునందు ప్రాభవము నొందెను. శివుని వశీకృతుని గావించుకొనుటతో నామె ప్రేమ తనవి సనలేదు. అతని మెప్పించి శరీరార్ధము నాచికొన్నగాని కృతకృత్యత భావింపలేదు. జగత్పితకు జాయయై జగదుద్ధారకుడగు కుమారస్వామిని ప్రసాదించి జగన్మాతృగౌరవము నందుకొన్నది. సత్సంతానమే ఉత్తమదాంపత్యఫలము, పరమార్థము.

పార్వతి సౌందర్యము లోకాతీతము. దానిని కవి తన యసాధారణశిల్ప సామర్థ్యముతో నుత్తమచిత్రకారునివలె చిత్రించినాడు. తానసాధారణ సౌందర్యవతి నని గిరిరాజసుతకు తెలియును. యౌవనమే యహంకారమునకు కరావలంబన మొసగినది. ఈ స్థితిలో నామె శివుని వశీకృతుని గావించుకొనుటకై శుశ్రూష యొనర్చినది. ఈమెకు మన్మథుడు, మన్మథుడీమెకు, నిరువురకు మాధవుడు

సాయపడి ఓడిపోయిరి. భౌతికసౌందర్యము ఆత్మసౌందర్యము కన్న అధమమని, ఉత్తమప్రయోజనములను సాధింపజాల దనువిషయ మీకావ్యమున కాంతా సమ్మితముగా బోధింపబడెను.

అహంకారము రజోగుణలక్షణము. రజోగుణ మడంగినగాని సత్త్వోద్రేకమున కవకాశము లేదు. సత్త్వోద్రేకమున గాని శివ వశీకరణము సాధ్యము కాదు. మన్మథ నిర్మథనముతో పార్వతి యౌవనాహంకార మంతరించెను. అతనిని సాధించుటకు తన సుందరశరీరసంపద నిరర్థకమనియు సమర్థించుకొన్నది. దుర్లభుడైన శివుని సమాగమమునకు మార్గాంతరము గానక తపోదీక్ష వహించినది. ముందు సర్వసమత్వము నలవఱచుకొన్నది. తరులతాదులందు, కురంగశాబకములందు వాత్సల్యము నెఱపినది. శీతోష్ణాది ద్వంద్వములందు సమభావమును సాధించినది. ఈ విధముగా పార్వతి ప్రకృతితో నభేదము నందినది. ఇక పురుషునితో నొందవలసియున్నది. నిత్యాభియుక్తురాలై యనన్యచిత్తముతో శివుని పర్యు పాసించినది.

మహోన్నతపదవి నాకాంక్షించిన పార్వతి పరమేశ్వరుని అగ్నిపరీక్షలో నెగ్గి ధర్మమార్గము కైవసము గావించుకొన్నది. కడకు శారీరకముగా గూడ నద్వైత సిద్ధినంది లోకారాధ్యయైనది. పార్వతిభక్తికి, ఆత్మార్పణమునకు సంతుష్ట హృదయుడైన పరమేశ్వరుడు, వృషకేతనుడై స్వస్వరూపము నంది, స్మితాననముతో పార్వతి పాణిగ్రహణమును కాంక్షించెను. శైలాధిరాజతనయ సరసాంగయష్టి చలించినది. ఎత్తిన పాదమెత్తినట్లే యుండి యెటు వైపునకు మోపజాలక నిలబడిపోయినది. అచట నిలువజాలక సిగ్గువడినది. ఈ స్థితినంతయు "మార్గాచల వ్యతికరాకులితేవ సింధుః" అని చిత్రించుట కాళిదాసు కవితాశిల్పము ననల్పముగా వ్యక్తము చేయుచున్నది.

భారతీయప్రణయరహస్యగోపనము కుమారసంభవకావ్యమున, అందులోను పంచమసర్గమున భావించుకొలది భావింపజేయును.

నా సోదరుడు శ్రీ రావి మోహనరావుగా రీకుమారసంభవవ్యాఖ్యానకారుడుగా అఖండయశస్సు నార్జించుట అపరిమితానందము నొడగూర్చుచున్నది.

– ఆచార్య గోగినేని యోగప్రభావతీదేవి
తెలుగుశాఖ, ఆచార్య నాగార్జునవిశ్వవిద్యాలయము
20–5–2011

శ్రీః

ఓం కుమార శ్రీగురవే నమః

మృణాళినీ వ్యాఖ్యానమున

ఉదాహరింపబడిన విషయములకు సంబంధించిన
ఆయా గ్రంథ రచయితలకు, వ్యాఖ్యానకారులకు నమస్సుమాంజలులు.

❋

ఇట సహకరించిన డా॥ పుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావుగారు,
డా॥ ఈ.ఏ. శింగరాచార్యులుగారు, డి. పాపిరెడ్డిగారు, సి. సుబ్బారావుగారు,
మేళ్లచెర్వు వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు, శ్రీ ఇప్పగుంట సాయిబాబాగారు,
డా॥ ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రిగారు, మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ పుల్లెల
శ్రీరామచంద్రుడుగార్లకు మఱియు అడిగిన వెంటనే
'జగత్కల్యాణదాయకప్రణయకావ్యసౌందర్యము' అందించిన
డా॥ గోగినేని యోగప్రభావతీదేవిగారు,
డా॥ కందాళ లక్ష్మీనారాయణగారు, గరిమెళ్ళ సోమయాజులుశర్మగారు,
ప్రియమిత్రులు శ్రీ కె. అరవిందరావు గార్లకు

❋

నా ఆరాధ్యదైవమైన
మహాయోగి శ్రీఅరవిందభగవానుడు,
వారి అర్ధభాగమైన మృణాళినీదేవికి నమస్కరిస్తూ.....

❋

శ్లో॥ నాహం మనేయ సువేదేతి – నో న వేదేతి వేద చ।
యో నస్ తద్వేద తద్వేద – నో న వేదేతి వేద చ॥

– కేనోపనిషత్ 10

ఓం శాన్తిశ్ శాన్తిశ్ శాన్తిః

- రా మో రా

శ్రీః

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

'తపఃఫలోదయో' నామ పఞ్చమః సర్గః

అవతారికా : భగ్నమనోరథయా పార్వత్యా స్వరూపగర్హణమ్ – భగ్నమనోరథ అయిన పార్వతి తన సౌందర్యమును నిందించుకొనుట.

శ్లో॥ తథా సమక్షం దహతా మనోభవం
పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ।
నినిన్ద రూపం హృదయేన పార్వతీ
ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా॥ **1**

పదవిభాగము :– తథా, సమక్షమ్, దహతా, మనోభవమ్, పినాకినా, భగ్నమనోరథా, సతీ, నినిన్ద, రూపమ్, హృదయేన, పార్వతీ, ప్రియేషు, సౌభాగ్యఫలా, హి, చారుతా।

అన్వయక్రమము :– పార్వతీ తథా సమక్షం మనోభవం దహతా పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ హృదయేన రూపం నినిన్ద। హి చారుతా ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా (భవతి)।

ప్రతిపదార్థము :– పార్వతీ – పార్వతీదేవి, తథా – అవ్విధమున, సమక్షమ్ – తన కన్నుల యెదుటనే, మనోభవమ్ – మన్మథుని, దహతా – దగ్ధము చేసిన, పినాకినా – త్రిణేత్రునిచేత, భగ్నమనోరథా సతీ – చెఱుపబడిన కోర్కెగలదై, హృదయేన – మనస్సుచేత, రూపమ్ – తన చక్కదనమును, నినిన్ద – దూషించుకొనెను, హి – ఏలయన, చారుతా – సౌందర్యము, ప్రియేషు – పతులయెడ, సౌభాగ్యఫలా – ప్రియవాల్లభ్యప్రయోజనముగలది, (భవతి – అగుచున్నది.)

తాత్పర్యము :– పార్వతీదేవి అవ్విధమున తన కన్నులయెదుటనే మన్మథుని దగ్ధము చేసిన త్రిణేత్రునిచేత చెఱుపబడిన కోర్కెగలదై, మనస్సులో (తన) చక్కదనమును

దూషించుకొనెను. ఏలయన సౌందర్యము పతులయెడ ప్రియవాల్లభ్య ప్రయోజనము గలది (అగుచున్నది.)

పాఠాన్తరాలు :– ప్రియేషు సౌభాగ్య – ప్రియే సుసౌభాగ్య

విభక్తులు/క్రియలు:– 1.పార్వతీ – **పార్వతీ**, పార్వత్యౌ, పార్వత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ పార్వతీశబ్దము, ప్ర.ఏ. 2. తథా, హి – అవ్యయాలు 3. సమక్షమ్ – అవ్యయము 4. మనోభవమ్ – **మనోభవమ్**, మనోభవౌ, మనోభవాన్; అకారాన్త పుంలింగ మనోభవశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. దహతా – **దహతా**, దహద్భ్యామ్, దహద్భిః, నకారాన్త పుంలింగ శతృన్తో 'దహత్'శబ్దము. తృ.ఏ 6. పినాకినా – **పినాకినా,** పినాకిభ్యామ్, పినాకిభిః; నకారాన్త పుంలింగ పినాకిన్ శబ్దము. తృ.ఏ 7. భగ్నమనోరథా – **భగ్నమనోరథా,** భగ్నమనోరథే, భగ్నమనోరథాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ భగ్నమనోరథాశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. సతీ – సతీ, సత్యౌ, సత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. హృదయేన – **హృదయేన,** హృదయాభ్యామ్, హృదయైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ హృదయశబ్దము. తృ.ఏ 10. రూపమ్ – **రూపమ్,** రూపే, రూపాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ రూపశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. నినిన్ద – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ 12. చారుతా – **చారుతా**, చారుతే, చారుతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ చారుతాశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. ప్రియేషు – ప్రియే, ప్రియయోః, **ప్రియేషు**; అకారాన్త పుంలింగ ప్రియశబ్దము. స.బ 14. సౌభాగ్యఫలా – **సౌభాగ్యఫలా**, సౌభాగ్యఫలే, సౌభాగ్యఫలాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగసౌభాగ్యఫలాశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు:–

1. సమక్షమ్ – అక్ష్ణోః సమీపే –అవ్యయీభావసమాసః।
2. మనోభవమ్ – మనసి భవః మనోభవః (స.త) తమ్ ।
3. పినాకినా – పినాకః అస్యాస్తీతి – పినాకీ (తద్ధితాన్తమ్) తేన।
4. భగ్నమనోరథా – భగ్నః మనోరథః యస్యాః (బహుప్రీహి) సా।
5. సౌభాగ్యఫలా – సౌభాగ్యం ఫలం యస్యాః (బహుప్రీహి) సా।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు

1. పార్వతీ –(స్త్రీ.)

ఎ) పర్వతస్య అపత్యం స్త్రీ। తద్ధితాన్తమ్।
బి) పర్వతో హిమాచలస్తస్య తదధిష్ఠాతృదేవస్యేతి భావః, అపత్యమితి। అణ్+జీప్।
సి) శ్లో॥ 'తిథిభేదే కల్పభేదే పర్వభేదే ప్రభేదతః।
ఖ్యాతౌ తేషు చ విఖ్యాతా **పార్వతీ** తేన కీర్తితా॥'
శ్లో॥ 'మహోత్సవవిశేషశ్చ పరస్వితి ప్రకీర్తితమ్।
తస్యాధిదేవీ యా సా చ **పార్వతీ** పరికీర్తితా॥'

శ్లో॥ 'పర్వతస్య సుతా దేవీ సావిర్భూతా చ పర్వతే।
పర్వతాధిష్ఠాతృదేవీ పార్వతీ తేన కీర్తితా॥'
– ఇతి ప్రకృతిఖణ్డే దుర్గోపాఖ్యానే 54 అధ్యాయః।

డి) శ్లో॥ 'రుద్రాణీ శర్వాణీ కాలీ కాత్యాయనీ భవానీ చ॥
ఆర్యామ్బికా మృడానీ హైమవతీ **పార్వతీ** గౌరీ॥15
శ్లో॥ ఉమా భగవతీ దుర్గా చణ్డీ దాక్షాయణీ శివా।
అపర్ణా స్యాన్మహాదేవీ గిరిజా మేనకాత్మజా॥ 16

అని హలాయుధకోశము 'పార్వతీదేవి'కి 21 నామములను పేర్కొన్నది.

ఇ) శ్లో॥ తాం పార్వతీత్యాభిజనేన నామ్నా బన్ధుప్రియాం బన్ధుజనో జుహావ।
ఉమేతి మాత్రా తపసో నిషిద్ధా పశ్చాదుమాఖ్యాం సుముఖీ జగామ॥
– కు. సం. 1-26

అలంకారములు :– ఇందు 'అర్థాంతరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణము :– 'ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయోః' చంద్రాలోకము – 61

సామాన్య విశేషములను చెప్పుట యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము. విశేషమును చెప్పి దానిని సమర్థించుటకుగాను సామాన్యమును చెప్పుట, అర్థాన్తరన్యాసమందలి ప్రథమరీతి. సామాన్యమును చెప్పి దానిని సమర్థించుటకుగాను విశేషమును చెప్పుట అర్థాన్తరన్యాసమందలి ద్వితీయరీతి।

ఇట 'స్త్రీల సౌందర్యమునకు భర్తృవాల్లభ్యమే కదా ఫలము' అనెడి సామాన్యముచే సౌందర్యదూషణమనెడి విశేషము సమర్థింపబడినది కావున అర్థాన్తర్న్యాసాలంకారము.

ఛందస్సు :– ఈ పఞ్చమసర్గములోని శ్లోకములన్నియు వంశస్థవృత్తమున రచించబడినవి. 'పరమేశ్వరుడు పార్వతీదేవిని **'చేపట్టుట'** అనునది **వంశస్థ** వృత్తముద్వారా సూచించినట్లయినది.

వృత్తలక్షణము :– 'వదన్తి వంశస్థవిలం జతౌజరౌ' ।

దీనికి 'వంశస్తనిత' అనియును పేరు.

వంశస్థవృత్తంలో ప్రతిపాదానికి '12' అక్షరాలు ఉంటాయి. నాలుగుపాదాలు సమానంగా ఉంటాయి. ఒక్కొక్క పాదములో నాలుగు గణాలుంటాయి. ఆ గణాలు వరుసగా **జ** గణం, **త** గణం, **జ** గణం, **ర** గణం.

ప్రియేషు సౌభాగ్య ఫలాహి చారుతా

క్రియాదర్శము :– 1. నినిన్ద :– 'ణిది – కుత్సాయామ్' (నిందించుట) – సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– నినిన్ద – నినిన్దతుః – నినిన్దుః।

శ్లో॥ ఇయేష సా కర్తుమవన్ధ్యరూపతాం
సమాధిమాస్థాయ తపోభిరాత్మనః।
అవాప్యతే వా కథమన్యథా ద్వయం
తథావిధం ప్రేమ పతిశ్చ తాదృశః॥ 2

పదవిభాగము :– ఇయేష, సా, కర్తుమ్, అవన్ధ్యరూపతామ్, సమాధిమ్, ఆస్థాయ, తపోభిః, ఆత్మనః, అవాప్యతే, వా, కథమ్, అన్యథా, ద్వయమ్, తథావిధమ్, ప్రేమ, పతిః, చ, తాదృశః।

అన్వయక్రమము :– సా సమాధిమ్ ఆస్థాయ తపోభిః ఆత్మనః అవన్ధ్యరూపతాం కర్తుమ్ ఇయేష। అన్యథా కథం వా తథావిధం ప్రేమ తాదృశః పతిః చ (తద్) ద్వయం కథం వా అవాప్యతే।

ప్రతిపదార్థము :– సా – ఆ పార్వతీదేవి, సమాధిమ్ – ఏకాగ్రతను, ఆస్థాయ – అవలంబించి, తపోభిః – తపములచే, ఆత్మనః – తనకు, అవన్ధ్యస్వరూపతామ్ – నిర్దుష్టమగు చక్కదనము కలదగుటను, కర్తుమ్ – సంపాదించుకొనుటకు, ఇయేష – కోరెను, అన్యథా – అట్లు కాదేని, తథావిధమ్ ప్రేమ – అట్టియనురక్తియు, తాదృశః పతిశ్చ – అట్టి భర్తయు, (తద్) ద్వయమ్ – ఆ రెండును, కథమ్ వా – ఎట్లు, అవాప్యతే – పొందబడును?

తాత్పర్యము :– ఆ పార్వతీదేవి ఏకాగ్రతను అవలంబించి తపములచేత తనకు నిర్దుష్టమగు చక్కదనముకల దగుటను సంపాదించుకొనుటకు కోరెను. అట్లు కాదేని అట్టి అనురక్తియు, అట్టి భర్తయు (ఆ) రెండును ఎట్లు పొందబడును?

పాఠాన్తరాలు:– రూపతామ్ – కామతామ్

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సా – సా, తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2.

సమాధిమ్ – **సమాధిమ్,** సమాధీ, సమాధీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ సమాధిశబ్దము. ద్వి.ఏ 3. ఆస్థాయ – ల్యబన్తావ్యయము 4. తపోభిః – తపసా, తపోభ్యామ్, **తపోభిః,** సాన్తః; నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. తృ.బ 5. ఆత్మనః – **ఆత్మనః,** ఆత్మనోః, ఆత్మనామ్ నకారాన్త పుంలింగ ఆత్మన్‌శబ్దము. ష.ఏ 6. అవన్ధ్యరూపతామ్ – **అవన్ధ్యరూపతామ్,** అవన్ధ్యరూపతే, అవన్ధ్యరూపతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అవన్ధ్యరూపతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. కర్తుమ్ – తుమున్ ప్రత్యయాన్తము. అవ్యయము 8. ఇయేష – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ 9. అన్యథా – అవ్యయము 10. తథావిధమ్ – తథావిధమ్, తథావిధే, తథావిధాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తథావిధశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. ప్రేమ – ప్రేమ, ప్రేమ్ణీ, ప్రేమాణి; నకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రేమన్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ నామన్‌శబ్దవత్ 12. తాదృశః – **తాదృశః,** తాదృశౌ, తాదృశాః; అకారాన్త పుంలింగ తాదృశశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. పతిః – **పతిః,** పతీ, పతయః; ఇకారాన్త పుంలింగ పతిశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. ద్వయమ్ – **ద్వయమ్,** ద్వయే, ద్వయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ద్వయశబ్దము. ద్వి.ఏ 15. చ, వా, కథమ్ – అవ్యయాలు 16. అవాప్యతే – క్రియ – లట్ – ప్ర.ఏ – కర్మణి

సమాసాలు :–

1. అవన్ధ్యరూపతామ్ – న వన్ధ్యమ్ (నఞ్ తత్పురుష) అవన్ధ్యమ్। అవన్ధ్యం చ తద్రూపమ్ (కర్మధా.) అవన్ధ్యరూపమ్, తస్య భావః అవన్ధ్యరూపతా, తామ్।
2. తథావిధమ్ – తథా విధా యస్య (బహువ్రీహి) తత్।

సంధులు :–

1. తపోభిః + ఆత్మనః – తపోభిరాత్మనః – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
2. పతిః + చ – పతిశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సమాధిః – (పుం.)

ఎ) సమాధీయతేఽస్మిన్ మనో జనైరితి।

బి) సమ్ + ఆ + ధా + 'ఉపసర్గే కిః' ఇతి కి।

సి) శ్లో॥ ప్రణిధానం సమాధానం సమాధిశ్చ సమాస్త్రయః। 128

– అని హలాయుధకోశము.

డి) శ్లో॥ ఇమం గుణసమాహారమనాత్మత్వేన పశ్యతః।
అంతః శీతలతా యస్య సమాధిరితి కథ్యతే॥ – ఇతి యోగవాశిష్ఠే

ఉపశమప్రకరణే – 62 –8 నుండి 12 వఱకు గల శ్లోకాలు సమాధి లక్షణాలను వివరిస్తున్నాయి. చూడగలరు.

1. "ఏకాగ్రమును, నిత్యతృప్తమును, సత్యవస్తువును అవలోకించునదియు అబాధితమగు ఆత్మతత్త్వాన్ని దర్శించే పరాప్రజ్ఞయే **సమాధి.**
2. క్షోభాహంకారరహితమును, ద్వంద్వములందు తగులుకొననదియు, మేరుపర్వతము కంటె స్థిరమైన ఆకృతికలది ఐన స్థితియే **సమాధి.**
3. నిశ్చింతతో కూడినదీ, అభీష్టప్రాప్తినొందినదీ హేయోపాదేయవర్జితమైనదీ పరిపూర్ణమైనదీ అయినట్టి మనోగతియే సమాధి.
4. ఎప్పటినుంచి మనస్సు సదా జ్ఞానయుక్తమై ఉంటుందో అప్పటినుంచే సమాధిసిద్ధి" – యోగవాశిష్ఠము– శ్రీవ్యాసాశ్రమం.

ఇ) శ్లో॥ తస్యైవ కల్పనాహీనం స్వరూపగ్రహణం హి తత్।
మనసా ధ్యాననిష్పాద్యం **సమాధిః** సోఽభిధీయతే॥

– ఇతి విష్ణుపురాణే (6–8–90)

ఎఫ్) శ్లో॥ చరతః కిల దుశ్చరం తప–
స్తృణబిన్దోః పరిశఙ్కితః పురా।
ప్రజిఘాయ **సమాధి**భేదినీం
హరిరస్మై హరిణీం సురాఙ్గనామ్ ॥ ర.వం. 8 –79

"... తపస్సునకు విఘ్నము కలిగింపజాలిన హరిణి అను అప్సరసను ఆ తృణబిందుని వద్దకు వెళ్లుమని ప్రేరేపించెను."

జి) Profound or abstract meditation, concentration of mind or one object, perfect absorption of thought into the one object of meditation in the supreme spirit - the 8th and last stage of Yoga - Apte.

అలంకారాలు :– 1. ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. లక్షణము పూర్వము చెప్పబడినది.

'తపస్సుచే సాధింపరానిది లే'దను సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడుటచే ఇది అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము.

స్త్రీలకు భర్త ప్రేమను చూరగొనుట, దీర్ఘసుమంగళియగుట అనునవి రెండూ తపశ్చర్యచేతనే సిద్ధించునట్టివి.

'తపస్సునకు లొంగనిదేదియును లే'దను దానికి ఈ దిగువనిచ్చిన శ్లోకమును గమనింతురుగాక.

శ్లో॥ యద్దుస్తరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చ దుష్కరమ్।
తత్సర్వం తపసా సాధ్యం తపో హి దురతిక్రమమ్ ॥
– సూక్తిముక్తావళి నుండి

క్రియాదర్శము :–

1. ఇయేష :– ఇష (ఇష్) ఇచ్ఛాయామ్ (కోరుట) సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, తుదాది ప్రకరణమ్ (6). లిట్. ప్ర.ఏ

రూపాలు – **ఇయేష** – ఈషతుః – ఈషుః

2. అవాప్యతే – 'ఆప్ – వ్యాప్తౌ' లట్ ప్ర.ఏ. అవ – ఉపసర్గ. సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ స్వాదిప్రకరణమ్.(5) భావకర్మార్థక 'ల'కారములు ఆత్మనేపదమునందే ఉండును. రూపాలు – **ఆప్యతే** – ఆప్యేతే – ఆప్యన్తే.

శ్లో॥ నిశమ్య చైనాం తపసే కృతోద్యమాం
సుతాం గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్।
ఉవాచ మేనా పరిరభ్య వక్షసా
నివారయన్తీ మహతో మునివ్రతాత్॥ 3

పదవిభాగము :– నిశమ్య, చ, ఏనామ్, తపసే, కృతోద్యమామ్, సుతామ్, గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్, ఉవాచ, మేనా, పరిరభ్య, వక్షసా, నివారయన్తీ, మహతః మునివ్రతాత్।

అన్వయక్రమము :– మేనా చ గిరీశప్రతిసక్తమానసాం తపసే కృతోద్యమాం సుతాం నిశమ్య ఏనాం వక్షసా పరిరభ్య మహతః మునివ్రతాత్ 'నివారయన్తీ' ఉవాచ।

ప్రతిపదార్థము :– మేనా చ – మేనాదేవియు, గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్ – శివునియందు లగ్నమైన చిత్తముగల దానినిగాను, తపసే – తపముకొఱకు, కృతోద్యమామ్ – చేయబడిన యత్నముగల దానినిగాను అగు, సుతామ్ – కూతును గూర్చి, నిశమ్య – విని, ఏనామ్ – ఈ పార్వతీదేవిని, వక్షసా – ఎదయందు, పరిరభ్య – ఆలింగన మొనర్చి, మహతః – గొప్పదగు, మునివ్రతాత్ – తపస్సునుండి, నివారయన్తీ – మాన్పించునదై, ఉవాచ – పలికెను.

తాత్పర్యము :– మేనాదేవియు శివునియందలి లగ్నమైన చిత్తముగల దానినిగాను, తపము కొఱకు చేయబడిన యత్నముగల దానినిగాను అగు కూతును గూర్చివిని, ఈ పార్వతీదేవిని ఎదయందు ఆలింగనమొనర్చి గొప్పదగు తపస్సునుండి మాన్పించునదై (ఇట్లు) పలికెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. గిరిశం ప్రతిసక్త – గిరీశప్రతిసక్త; త్రినేత్రం ప్రతిసక్త

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. మేనా – **మేనా,** మేనే, మేనాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగమేనాశబ్దము. ప్ర.ఏ 2.చ – అవ్యయము 3.గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్ –...**మానసామ్,** ...మానసే,...మానసాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...మానసాశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. తపసే – **తపసే,** తపోభ్యామ్, తపోభ్యః; సాన్తనపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. చ.ఏ. 5. కృతోద్యమామ్ – **కృతోద్యమామ్,** కృతోద్యమే, కృతోద్యమాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగకృతోద్యమాశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. సుతామ్ – **సుతామ్,** సుతే, సుతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగసుతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. నిశమ్య – ల్యబన్తావ్యయము 8. ఏనామ్ – **ఏనామ్,** ఏనే, ఏనాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ద్వి. 9. వక్షసా – **వక్షసా,** వక్షోభ్యామ్, వక్షోభిః; సాన్తనపుంసకలింగ వక్షశ్శబ్దము. తృ.ఏ 10. పరిరభ్య – ల్యబన్తము – అవ్యయము 11. మహతః – మహతః, మహద్భ్యామ్, మహద్భ్యః; తకారాన్త పుంలింగ మహత్శబ్దము. పం.ఏ 12. మునివ్రతాత్ – **మునివ్రతాత్,** మునివ్రతాభ్యామ్, మునివ్రతేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ మునివ్రతశబ్దము. పం.ఏ 13. నివారయన్తీ – నివారయన్తీ, నివారయన్త్యౌ, నివారయన్త్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ నివారయన్తీశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. ఉవాచ – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్ – గిరేః ఈశః (ష.త.) గిరీశః, గిరీశే ప్రతిసక్తం మానసం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, తామ్।
2. కృతోద్యమామ్–కృతః ఉద్యమః యయా(బహువ్రీహి) సా కృతోద్యమా, తామ్।
3. ఎ) మునివ్రతాత్ – మునేః వ్రతమ్ (ష.త.) మునివ్రతమ్, తస్మాత్।
   బి) మునివ్రతాత్ – మునేః వ్రతః (ష.త.) మునివ్రతః, తస్మాత్।

సంధులు :–

1.చ + ఏనామ్ – చైనామ్ – వృద్ధిసన్ధిః, వృద్ధిరేచి (సూ.6–1–83)।

2. మహతః + మునివ్రతాత్ – మహతో మునివ్రతాత్ – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వ్రతః :– (నపుంసక) (పుం) ఎ) వ్రియతే ఇతి, వృ వరణే+ బాహులకాద్ అతచ్ స చ కిత్।

బి) వ్రజ్ – ష జస్య తః।

సి) శ్లో॥ పిత్రా విసృష్టాం మదపేక్షయా యః
శ్రియం యువాప్యఙ్కగతామభోక్తా।
ఇయన్తి వర్షాణి తయా సహోగ్ర –
మభ్యస్యతీవ **వ్రత**మాసిధారమ్ । – ర.వం. 13–67

డి) శ్లో॥ ఇత్థం **వ్రతం** ధారయతః ప్రజార్థం
సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః।
సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య
దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య ॥ – ర.వం. 2 –25

"ఈ విధముగా సంతానమును పొందుటకై తన పట్టపురాణితో కలిసి వ్రత నియమములను పాటించుచున్నవాడును..."

క్రియాదర్శము :– **ఉవాచ** :– బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) ద్వికర్మకమ్, సేట్, వచ్యాదేశే (ఉభయ) అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాది ప్రకరణమ్(2). లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– **ఉవాచ** – ఊచతుః – ఊచుః – ప్ర.పు
ఉవచిథ – ఊచథుః – ఊచ – మ.పు
ఉవాచ/ఉవచ – ఊచివ –ఊచిమ – ఉ.పు

శ్లో॥ **నిశమ్య** దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పునర**ప్యువాచ** ।
ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా
నిరీక్ష్యమాణః సుతరాం దయాళుః ॥ ర.వం 2–52

అవతారికా :– సామాన్యనిషేధముక్త్వా విశేషనిషేధమాహ। సామాన్యమగు నిషేధ వాక్యమును మున్నుచెప్పి, విశేషనిషేధ వాక్యమును ఇప్పుడు చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతా–
స్తపః క్వ వత్సే! క్వ చ తావకం వపుః।
పదం సహేత భ్రమరస్య పేలవం
శిరీషపుష్పం న పునః పతత్రిణః॥ 4

పదవిభాగము :– మనీషితాః, సన్తి, గృహేషు, దేవతాః, తపః, క్వ, వత్సే! క్వ, చ, తావకమ్, వపుః, పదమ్, సహేత, భ్రమరస్య, పేలవమ్, శిరీషపుష్పమ్, న, పునః, పతత్రిణః।

అన్వయక్రమము :– హే వత్సే! మనీషితాః దేవతాః గృహేషు సన్తి! తపః క్వ। తావకమ్ వపుః క్వ। పేలవం శిరీషపుష్పం భ్రమరస్య పదం సహేత, పతత్రిణః పునః పదం న సహేత।

ప్రతిపదార్థము :– హే వత్సే! – ఓ బిడ్డా!, మనీషితాః – పరిపక్వమనస్కులైన, దేవతాః – (శచీదేవి మున్నగు) దేవతలు, గృహేషు – (మన) యిండ్లయందు, సన్తి – ఉన్నారు, తపః క్వ – తపము ఎక్కడ?, తావకమ్ – నీదగు, వపుః క్వ – శరీరమెక్కడ? పేలవమ్ – మృదువగు, శిరీషపుష్పమ్ – దిరిసెన పువ్వు, భ్రమరస్య – తుమ్మెదయొక్క, పదమ్ – పాదమును, సహేత – ఓర్చును, పతత్రిణః – పక్షియొక్క పునః పదమ్ – పాదమైతే, న సహేత – ఓర్వజాలునా?

తాత్పర్యము :– ఓ బిడ్డా! పరిపక్వమనస్కులైన దేవతాస్త్రీలు (మన) యిండ్లయందు ఉన్నారు. తపము ఎక్కడ? నీదగు శరీరమెక్కడ? మృదువగు దిరిసెనపువ్వు తుమ్మెదయొక్క పాదమును ఓర్చును, పక్షియొక్క పాదమైతే ఓర్వజాలునా?

పాఠాన్తరాలు :– 1. గృహేషు – గృహేఽపి
2. మనీషితాః సన్తి – మనీషితాయార్చ

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. వత్సే – **హే వత్సే, హే వత్సే,** హే వత్సాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగవత్సాశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ. 2. మనీషితాః – మనీషితా, మనీషితే, **మనీషితాః** ;ఆకారాన్త స్త్రీలింగ మనీషితాశబ్దము. ప్ర.బ. 3. దేవతాః – దేవతా, దేవతే, **దేవతాః;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ దేవతాశబ్దము. ప్ర.బ. 4. గృహేషు – గృహే, గృహయోః, **గృహేషు;** అకారాన్త నపుంసకలింగ గృహశబ్దము. స.బ. 5. సన్తి – క్రియ 6. తపః – **తపః**, తపసీ, తపాంసి; సాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 7. తావకమ్ – **తావకమ్,** తావకే, తావకాః; అకారాన్త నపుంసకలింగ తావకశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. వపుః – **వపుః,** వపుషీ, వపూంషి; సాన్త నపుంసకలింగ వపుశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 9. న, పునః, క్వ – అవ్యయాలు 10. పేలవమ్ – **పేలవమ్**, పేలవే, పేలవాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పేలవశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. శిరీషపుష్పమ్ – **శిరీషపుష్పమ్,** శిరీషపుష్పే, శిరీషపుష్పాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ శిరీషపుష్పశబ్దము. ప్ర.ఏ. 12. భ్రమరస్య – **భ్రమరస్య,** భ్రమరయోః, భ్రమరాణామ్; అకారాన్త పుంలింగ భ్రమరశబ్దము. ష.ఏ 13. పదమ్ – పదమ్, పదే, పదాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పదశబ్దము. ద్వి.ఏ 14. సహేత – క్రియ 15. పతత్రిణః – **పతత్రిణః**, పతత్రిణోః, పతత్రిణామ్ ;నకారాన్త పుంలింగ పతత్రిన్‌శబ్దము. ష.ఏ.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. మనీషితాః - మనసః ఈషితాః (ష.త.) మనీషితాః।
2. తావకమ్ - తవ ఇదం తావకమ్। (తద్ధితవృత్తి)।
3. శిరీషపుష్పమ్ - శిరీషస్య పుష్పమ్ (ష.త.) శిరీషపుష్పమ్।

సంధులు :-

1. దేవతాః + తపః - దేవతాస్తపః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. భ్రమరః :- (పుం.) ఎ) భ్రమతి ప్రతి కుసుమమితి। 'అర్తికమీత్యాదినా' అర।

బి) శ్లో॥ మధుకరమధుపమధువ్రతశిలీముఖభ్రమరభృఙ్గపుష్పలిహః।
ఇందిందిరాలిషట్‌చరణచఞ్చరీకాలినో ద్విరేఫాః స్యుః॥

అని హలాయుధకోశము 'భ్రమర'మునకు 13 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **భ్రమరైః** కుసుమానుసారిభిః
పరికీర్ణా పరివాదినీ మునేః।
దదృశే పవనావలేపజం
సృజతీ బాష్పమివాఞ్జనావిలమ్॥ - ర.వం. 8 - 35

"పుష్పముల వెంటబడుచున్న తుమ్మెదలచే..."

డి) శ్లో॥ ఆపేదిరేఽమ్బరపథం పరితః పతంగాః
భృంగా రసాలముకుళాని సమాశ్రయన్తి।
సంకోచమంచతి సరస్త్వయి దీనదీనో
మీనో ను హన్త! కతమాం గతిమభ్యుపైతు॥

- భామినీ విలాసః

'ఓ సరోవరమా! ... సారసాదిపక్షులు, తుమ్మెదలు నిన్నాశ్రయించి నీ శోభను ఇనుమడింపజేస్తుంటాయి...'

ఇ) శ్రీమద్భాగవతమున 10-47-12 నుండి 68 వరకు ఉన్న భ్రమరగీతలను అధ్యయనం చేయటంద్వారా ఆ శ్రీకృష్ణ భగవానుని స్మరించుకుంటూ ఇట అనుసంధానము చేసుకుందురుగాక!

'మధుప! కితవబంధో' అనే భాగవత శ్లోకం (12) రాధాదేవి పలుకులని సనాతన గోస్వామి ప్రభృతులు అభిప్రాయపడినారు.

అలంకారాలు :- ఇట 'విషమాలంకారము, అర్థాన్తరన్యాసము, ఈ రెండింటికి సంసృష్టి మఱియు దృష్టాంతాలంకారము'లున్నవని చెప్పదగును. 'చంద్రాలోకము' నుండి లక్షణములు ఇవ్వబడినవి, అవి 'విషమం వర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాననురూపయోః' విషమాలంకార లక్షణమ్। (విషమమ్, వర్ణ్యతే, యత్ర, ఘటనా, అననురూపయోః) అనురూపములు కాని రెండింటికి ఎక్కడ సంబంధము వర్ణింపబడునో అది విషమాలంకారము.

అన్వయము :- కఠిన శరీరసాధ్యమగు తపస్సునకును - అతికోమలమగు పార్వతీదేవి శరీరమునకును - అనురూపముకాని వానికి సంబంధము పూర్వార్థమున వర్ణింపబడుటచే విషమాలంకారము.

2. ఉత్తరార్ధమున - అర్థాన్తరన్యాసాలంకారమున్నదని చెప్పదగును. ఇది సాదృశ్యనిమిత్తకము.

3. **'చే ద్బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వం దృష్టాన్తస్తదలఙ్కృతిః'।** అని దృష్టాన్తాలఙ్కారలక్షణము. అన్వయము - పార్వతీదేవి దేహము ఉపమేయము, శిరీషపుష్పము ఉపమానము. ఉపమానోపమేయ ధర్మములకు బింబప్రతిబింబభావము చెప్పబడుటచే దృష్టాంతాలంకారము.

క్రియాదర్శము :-

1. సన్తి :- అస (అస్) భువి (ఉండుట). అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్ (2) లట్, ప్ర.బ.

రూపాలు - అస్తి - స్తః - **సన్తి.**

2. సహేత - 'షహ మర్షణే' సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, విధిలిఙ్. ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

సహేత - సహేయాతామ్ - సహేరన్.

శ్లో॥ ఇతి ధ్రువేచ్ఛామనుశాసతీ సుతాం
శశాక మేనా న నియన్తుముద్యమాత్।
క ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః
పయశ్చ నిమ్నాభిముఖం ప్రతీపయేత్॥ 5

పదవిభాగము :– ఇతి, ధ్రువేచ్ఛామ్, అనుశాసతీ, సుతామ్, శశాక, మేనా, న, నియన్తుమ్, ఉద్యమాత్, కః, ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయమ్, మనః, పయశ్చ, నిమ్నాభిముఖమ్, ప్రతీపయేత్।

అన్వయక్రమము :– ఇతి అనుశాసతీ మేనా ధ్రువేచ్ఛాం సుతామ్ ఉద్యమాత్ నియన్తుం న శశాక। ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః నిమ్నాభిముఖం పయశ్చ కః ప్రతీపయేత్।

ప్రతిపదార్థము :– ఇతి – ఇట్లు, అనుశాసతీ – ఉపదేశించుచున్నదై, మేనా – మేనాదేవి, ధ్రువేచ్ఛామ్ – సడలని పట్టుదలగల, సుతామ్ – కూతును, ఉద్యమాత్ – తపః ప్రయత్నమునుండి, నియన్తుమ్ – నివారించుటకు, న శశాక – శక్తురాలు కాలేదయ్యెను, ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయమ్ – పొందుటకిష్టమైన సడలని నిశ్చయముగల , మనః – చిత్తమును, నిమ్నాభిముఖమ్ – పల్లమువైపు ప్రసరించు, పయశ్చ – నీటిని, కః – ఎవడు, ప్రతీపయేత్ – వెనుకకు మరల్చగలుగును?

తాత్పర్యము :– ఇట్లు ఉపదేశించుచున్నదై మేనాదేవి సడలని పట్టుదలగల కూతును తపఃప్రయత్నమునుండి నివారించుటకు శక్తురాలు కాలేదయ్యెను. పొందుటకు ఇష్టమైన సడలని నిశ్చయముగల చిత్తమును, పల్లమువైపు ప్రసరించు నీటిని, ఎవడు వెనుకకు మరల్చగలుగును?

పాఠాన్తరాలు :– 1. ధ్రువే – స్థిరే, వ్రతే, శ్రుతే.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఇతి, న, చ – అవ్యయాలు 2. అనుశాసతీ – **అనుశాసతీ,** అనుశాసత్యౌ, 10
అనుశాసత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ అనుశాసతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. మేనా – **మేనా,** మేనే, మేనాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ **మేనా**శబ్దము. ప్ర.ఏ 4. ధ్రువేచ్ఛామ్ – **ధ్రువేచ్ఛామ్,** ధ్రువేచ్ఛే, ధ్రువేచ్ఛాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ధ్రువేచ్ఛాశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. సుతామ్ – **సుతామ్,** సుతే, సుతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సుతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. ఉద్యమాత్ – **ఉద్యమాత్,** ఉద్యమాభ్యామ్, ఉద్యమేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ ఉద్యమశబ్దము. పం.ఏ 7. నియన్తుమ్ – అవ్యయము 8. శశాక – క్రియ 9. ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయమ్ – **...నిశ్చయమ్,**...నిశ్చయే,...నిశ్చయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...నిశ్చయశబ్దము. ద్వి.ఏ 10. మనః – **మనః,** మనసీ, మనాంసి సాన్త నపుంసకలింగ మనశ్శబ్దము. ద్వి.ఏ 11. నిమ్నాభిముఖమ్ – **నిమ్నాభిముఖమ్,** నిమ్నాభిముఖే, నిమ్నాభిముఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ నిమ్నాభిముఖశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. పయః – **పయః** పయసీ, పయాంసి; సాన్తనపుంసకలింగ పయశ్శబ్దము. ద్వి.ఏ 13. కః – **కః,** కౌ, కే; మకారాన్త పుంలింగ కిమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 14. ప్రతీపయేత్ – క్రియ – విధిలిఙ్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. ధ్రువేచ్ఛామ్ – ధ్రువా ఇచ్ఛా యస్యాః (బహువ్రీహి) సా ధ్రువేచ్ఛా, తామ్।
2. ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయమ్ – ఈప్సితః చాసౌ అర్థః (కర్మధా.) ఈప్సితార్థః । స్థిరః నిశ్చయః యస్య (బహువ్రీహి) తత్।
3. నిమ్నాభిముఖమ్ – నిమ్నే అభిముఖమ్ (స.త.) తత్।

సంధులు :–

1. పయః + చ – పయశ్చ –శ్చుత్వసన్ధిః

స్తోః శ్చునా శ్చుః (సూ. 8–4–39) సకార త వర్గములకు శకార చ వర్గములతో కలయిక ఏర్పడినపుడు శకార చ వర్గములు వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పయః :–

ఎ) పయ్యతే పీయతే వా। పయ్ గతౌ, పీఙ్ పానే వా + **సర్వధాతుభ్యోఽసున్** ఇత్యసున్ (ఉణాది 4–188)

బి) శ్లో॥ ఆపస్తోయం ఘనరస**పయః** పుష్కరం మేఘపుష్పం
కం పానీయం సలిలముదకం వారి వాః శమ్బరం చ।
అర్ణః పాథః కుశజలవనం క్షీరమమ్భోఽమ్బు నీరం
ప్రోక్తం ప్రాజ్ఞైర్భువనమమృతం జీవనీయం దకం చ॥ 648

అని హలాయుధకోశము 'పయస్' శబ్దమునకు 26 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ మత్సరం దుర్లభం మత్వా నూనమావర్జితం మయా।
పయః పూర్వైః స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణముపభుజ్యతే॥ ర.వం. 1 –67

"నా తరువాత, వారికి జలాంజలిని ఇచ్చువారుండరని భావించిన నా పితృదేవతలు ప్రస్తుతము నేనిచ్చిన, నా నిట్టూర్పులతో కొంచెము వెచ్చనైన నీటిని త్రాగుచున్నారు.

డి) శ్లో॥ 'పయసా కమలం కమలేన **పయః** పయసా కమలేన విభాతి సరః'
– శ్రీమద్భాగవతము 8–2–4

2) 'కః ఈప్సితార్థః' –

శ్లో॥ జానే తపసో వీర్యం – సా చాలా పరవతీతి మే విదితమ్।
న చ నిమ్నాదివ సలిలమ్ – నివర్తతే మే తతో హృదయమ్॥

'తపస్సుయొక్క బలమునుఎఱుగుదును, ఆచిన్నది పరాధీనురాలని నాకు తెలియును. పల్లమువైపు ప్రవహించు నీటివలె, ఆ కన్యనుండి నా మనస్సు మరలకున్నది.

అలంకారాలు :– ఇట **'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'**మున్నదని చెప్పదగును. లక్షణము పూర్వము చెప్పబడినది. సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడినది. 'పల్లమువైపు ప్రసరించు నీటిని వెనుకకు మరల్చుట ఎవడు చేయును' అను సామాన్యముచే పార్వతీదేవిని తపఃప్రయత్నమునుండి మరల్చుట ఎవరిచే సాధ్యము కాదను విశేషము ఇట సమర్థింపబడినది. 'ఇట' దీపకాఽ నుప్రాణితాఽ ర్థాన్తరన్యాసాలంకార' మున్నదని – పుంసవనీ వ్యాఖ్య.

క్రియాదర్శము :– 1. శశాక :– శక (శక్) శక్తౌ (సమర్థమగుట) అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, స్వాదిప్రకరణమ్ (5) లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్. రూపాలు – **శశాక** – శేకతుః – శేకుః

2. ప్రతీపయేత్ :–

ఎ) 'ప్రతీప' ఇతి నామధాతోర్ విధిలిఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
రూపాలు :– **ప్రతీపయేత్** – ప్రతీపయేతామ్ – ప్రతీపయేయుః

బి) ప్రతీప+ణిజన్తమ్

సి) ప్రతిగతాః ఆపోయత్ర, ప్రతి అప్ అచ్, అప్ ఈప్ చ్.

అవతారికా :– తపశ్చరణోద్యతాయాః పార్వత్యాః వర్ణనమ్।
తపస్సు చేయ నుద్యమించిన పార్వతీదేవి వర్ణనము.

శ్లో॥ కదాచిదాసన్నసఖీముఖేన సా
మనోరథజ్ఞం పితరం మనస్వినీ।
అయాచతారణ్యనివాసమాత్మనః
ఫలోదయాన్తాయ తపఃసమాధయే॥ 6

పదవిభాగము :– కదాచిత్, ఆసన్నసఖీముఖేన, సా, మనోరథజ్ఞమ్, పితరమ్, మనస్వినీ, అయాచత, అరణ్యనివాసమ్, ఆత్మనః, ఫలోదయాన్తాయ, తపః సమాధయే।

అన్వయక్రమము :– కదాచిత్ మనస్వినీ సా మనోరథజ్ఞం పితరమ్ ఆసన్నసఖీ ముఖేన ఫలోదయాన్తాయ తపఃసమాధయే ఆత్మనః అరణ్యనివాసమ్ అయాచత।

ప్రతిపదార్థము :– కదాచిత్ – ఒకానొక సమయమున, మనస్వినీ – చెదరని చిత్తముగల, సా – ఆ పార్వతీదేవి, మనోరథజ్ఞమ్ – కోరికనెఱిగిన, పితరమ్ –

తండ్రియగు హిమవంతునిగూర్చి, ఆసన్నసఖీముఖేన – ఆప్తురాలగు చెలియనెడు నుపాయముచేత, ఫలోదయాన్తాయ – ఫలోత్పత్తియే అవధిగాగల, తపః సమాధయే – తపముయొక్క నియమముకొఱకు, ఆత్మనః – తనకు, అరణ్యనివాసమ్ – అడవివాసమును, అయాచిత – అర్థించెను.

తాత్పర్యము :– ఒకానొక సమయమున చెదరని చిత్తముగల ఆ పార్వతీదేవి కోరిక నెఱిగిన తండ్రియగు హిమవంతునిగూర్చి ఆప్తురాలగు చెలియనెడు నుపాయముచేత ఫలోత్పత్తియే అవధిగాగల తపమాచరించుటకొఱకు తనకు అడవివాసమును అర్థించెను.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. కదాచిత్ – అవ్యయము, 2. మనస్వినీ – **మనస్వినీ**, మనస్విన్యౌ, మనస్విన్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ మనస్వినీశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 4. మనోరథజ్ఞమ్ – **మనోరథజ్ఞమ్,** మనోరథజ్ఞౌ, మనోరథజ్ఞాన్; అకారాన్త పుంలింగ మనోరథజ్ఞశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. పితరమ్ – **పితరమ్,** పితరౌ, పితౄన్; ఋకారాన్త పుంలింగ పితృశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. ఆసన్నసఖీముఖేన – ఆసన్నసఖీముఖేన, ఆసన్నసఖీముఖాభ్యామ్, ఆసన్నసఖీముఖైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆసన్నసఖీముఖశబ్దము. తృ.ఏ 7. తపఃసమాధయే – **తపఃసమాధయే,** తపః సమాధిభ్యామ్, తపఃసమాధిభ్యః; ఇకారాన్త పుంలింగ తపస్సమాధిశబ్దము చ.ఏ 8. ఫలోదయాన్తాయ – **ఫలోదయాన్తాయ,** ఫలోదయాన్తాభ్యామ్, ఫలోదయాన్తేభ్యః అకారాన్త పుంలింగ ఫలోదయాన్తశబ్దము. చ.ఏ 9. ఆత్మనః – **ఆత్మనః**, ఆత్మనోః ఆత్మనామ్; నకారాన్త పుంలింగ ఆత్మన్‌శబ్దము. ష.ఏ 10. అరణ్యనివాసమ్ – **అరణ్యనివాసమ్**, అరణ్యనివాసౌ, అరణ్యనివాసాః; అకారాన్త పుంలింగ అరణ్యనివాస శబ్దము. ద్వి.ఏ 11. అయాచత – లఙ్ – ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. మనోరథజ్ఞమ్ – మనోరథం జానాతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి మనోరథజ్ఞః, తమ్।
2. ఆసన్నసఖీముఖేన – ఆసన్నా చాసౌ సఖీ (కర్మధా.) ఆసన్నసఖీ, ఆసన్న సఖ్యాః ముఖమ్ (ష.త.) తేన।
3. ఫలోదయాన్తాయ – ఫలస్య ఉదయః (ష.త.) ఫలోదయః, ఫలోదయస్య అంతః (ష.త.) ఫలోదయాన్తః, తస్మై।
4. తపఃసమాధయే – తపసః సమాధిః (ష.త.) తపఃసమాధిః, తస్మై।
5. అరణ్యనివాసమ్ – అరణ్యస్య నివాసః (ష.త.) అరణ్యనివాసః, తమ్।

సంధులు :–

1. కదాచిత్ + ఆసన్న – కదాచిదాసన్న – జశ్త్వమ్

ఝలాం జశోఽన్తే (సూ 8 –2–39) అనునాసికాంతస్థ వర్ణములు తప్ప మిగిలిన పదాంతగత హల్లులకు (ఝల్లులకు) సవర్ణమైన వర్గతృతీయవర్ణము, జశ్త్వము ఆదేశముగ వచ్చును.

2. అయాచత + అరణ్య... – అయాచతారణ్య... – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1) అరణ్యమ్ :–

ఎ) అర్యతే మృగైః। ఋ గతౌ, **అర్తేర్నిచ్చేతి** అన్యః। ఉణాది – 3.102।

బి) శ్లో।। **అరణ్య**మటవీ సత్త్రం కాన్తారం కాననం వనమ్।
విపినం గహనం చేతి... – అని హలాయుధకోశము '8' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) **'అటవ్యరణ్యం** విపినం **గహనం** కాననం వనమ్' అని అమరము.

డి) "ప్రియానాశో కృత్స్నం కిల జగ**దరణ్యం** హి భవతి'
– ఇతి ఉత్తరరామచరితే 6 –30

ఇ) శ్లో।। మాతా యస్య గృహే నాస్తి భార్యా చాప్రియవాదినీ।
అరణ్యం తేన గన్తవ్యం యథారణ్యం తథాగృహమ్।।
– చాణక్యశతకే – 44

2) మనస్వినీ –

ఎ) ప్రశస్తం మనః అస్యా అస్తీతి మనస్వినీ **మనః**శబ్దాత్ 'అస్మాయామేధాస్రజో వినిః' ఇతి వినిప్రత్యయః, తదన్తాత్ 'ఋన్నేభ్యో ఙీప్' ఇతి ఙీప్। – పుంసవనీ వ్యాఖ్యనుండి

బి) మనస్వినో లక్షణం యథా –
'శ్లో।। మహాకార్యే కృతోద్యోగో విఘ్నైరాహతమానసః।
ప్రారబ్ధం న త్యజతి యః స **మనస్వీతి** కథ్యతే।।' ఇతి।

క్రియాదర్శము :– అయాచత :– టు యాచృ – యాచ్ఞాయామ్ (యాచించుట) భ్వాదిప్రకరణమ్ 1) సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయపదీ) పరస్మైపదీ, లఙ్ మ.బ లోనున్నది.

ఆత్మనేపదీ – లఙ్. ప్రథమపురుషైకవచనమును – ఇదే రూపమున ఉన్నదని గమనింతురుగాక.

రూపాలు :– అయాచత – అయాచేతామ్ – అయాచన్త.

శ్లో।। అథానురూపాభినివేశతోషిణా
కృతాభ్యనుజ్ఞా గురుణా గరీయసా।
ప్రజాసు పశ్చాత్ ప్రథితం తదాఖ్యయా
జగామ గౌరీ శిఖరం శిఖణ్డిమత్।। 7

పదవిభాగము :– అథ, అనురూపాభినివేశతోషిణా, కృతాభ్యనుజ్ఞా, గురుణా, గరీయసా, ప్రజాసు, పశ్చాత్, ప్రథితమ్, తదాఖ్యయా, జగామ, గౌరీ, శిఖరమ్, శిఖణ్డిమత్।

అన్వయక్రమము :– అథ గౌరీ అనురూపాభినివేశతోషిణా గరీయసా గురుణా కృతాభ్యనుజ్ఞా (సతీ), పశ్చాత్ ప్రజాసు తదాఖ్యయా ప్రథితం శిఖణ్డిమత్ శిఖరం జగామ।

ప్రతిపదార్థము:– అథ – అనంతరము, గౌరీ – పార్వతీదేవి, అనురూపాభినివేశతోషిణా – తగిన పట్టుదలచేత సంతోషించినట్టియు, గరీయసా – మిక్కిలి పూజ్యుడగు, గురుణా – తండ్రిచేత, కృతాభ్యనుజ్ఞా – చేయబడిన అంగీకారము గలదియునై, పశ్చాత్ – తపస్సిద్ధికి పిమ్మట, ప్రజాసు – జనులయందు, తదాఖ్యయా – ఆ పార్వతీదేవిపేరుతో, ప్రథితమ్ – ప్రసిద్ధియైన, శిఖణ్డిమత్ – నెమళ్లుగల, శిఖరమ్ – శిఖరమునుగూర్చి, జగామ – వెళ్లెను.

తాత్పర్యము :– అనంతరము, పార్వతీదేవి తగిన పట్టుదల చేత సంతోషించినట్టియు మిక్కిలి పూజ్యులగు తండ్రిచేత చేయబడిన అంగీకారముగలదియునై, తపస్సిద్ధికి పిమ్మట జనులయందు ఆ పార్వతీదేవిపేరుతో ప్రసిద్ధమైన నెమళ్లుగల శిఖరమును గూర్చి వెళ్లెను.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అథ, పశ్చాత్ – అవ్యయాలు, 2. గౌరీ – **గౌరీ**, గౌర్యౌ, గౌర్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ గౌరీశబ్దము. ప్ర.ఏ. 3. అనురూపాభినివేశతోషిణా – **...తోషిణా**, ...తోషిభ్యామ్, ...తోషిభిః; నకారాన్త పుంలింగ...తోషిన్‌శబ్దము. తృ.ఏ. 4. గరీయసా – **గరీయసా**, గరీయద్భ్యామ్, గరీయద్భిః; సాన్తః పుంలింగ గరీయస్‌శబ్దము. తృ.ఏ 'విద్వస్' శబ్దవత్. 5. గురుణా – **గురుణా**, గురుభ్యామ్, గురుభిః; ఉకారాన్త పుంలింగ గురుశబ్దము. తృ.ఏ 6. కృతాభ్యనుజ్ఞా – **కృతాభ్యనుజ్ఞా,**

కృతానుభ్యనుజ్ఞే, కృతాభ్యనుజ్ఞాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కృతాభ్యనుజ్ఞానుశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. ప్రజాసు – ప్రజాయామ్, ప్రజయోః ప్రజాసు; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రజాశబ్దము. స.బ 8. తదాఖ్యయా – **తదాఖ్యయా,** తదాఖ్యాభ్యామ్, తదాఖ్యాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తదాఖ్యాశబ్దము. తృ.ఏ 9. ప్రథితమ్ – **ప్రథితమ్,** ప్రథితే, ప్రథితాని అకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రథితశబ్దము. ద్వి.ఏ. 10. శిఖండిమత్ – శిఖణ్డిమత్, శిఖణ్డిమతీ/మన్తీ, శిఖణ్డిమన్తి; తకారాన్త నపుంసకలింగ శిఖండిమత్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 11. శిఖరమ్ – **శిఖరమ్,** శిఖరే, శిఖరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ శిఖరశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. జగామ – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. అనురూపాభినివేశతోషిణా – అనురూపః చాసౌ అభినివేశః (కర్మధా.) అనురూపాభినివేశః, అనురూపాభినివేశేన తుష్యతి (ఉపపదతత్పు)ఇతి తేన।
2. కృతాభ్యనుజ్ఞా – కృతా అభ్యనుజ్ఞా యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
3. తదాఖ్యయా – తస్యా ఆఖ్యా (ష.త.) తదాఖ్యా, తయా।

సంధులు :–

1. అథ + అనురూపా... – అథానురూపా...– సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పశ్చాత్ – అవ్యయకోషః (515)

ఏ) ప్రతీచీచరమయోరర్థయోరయం వర్తతే।

1. ప్రతీచ్యామ్ – పశ్చాదస్త్రాద్రిః।
2. చరమే – పశ్చాద్ యాతి।
3. 'పశ్చాత్' – (5–3–32) ఇత్యనేన అపరశబ్దస్య ప్రథమాపంచమీసప్తమీషు వర్తమానస్య పశ్చభావః, ఆతిప్రత్యయశ్చ నిపాత్యతే।

అసర్వవిభక్తితద్ధితాన్తత్వేన అవ్యయమ్। పశ్చాద్రమణీయమ్, పశ్చాదాగతః।

అలంకారాలు :– ఇందు 'భావికాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణము :– 'భావికం భూతభావ్యర్థసాక్షాత్కారస్య వర్ణనమ్' – అని చంద్రాలోకము. జరిగిపోయిన కార్యముయొక్క, జరుగనున్న కార్యముయొక్క సాక్షాత్కార వర్ణనము భావికాలంకారము.

పార్వతీదేవి – తండ్రి అనుమతిని పొందియుండుట జరిగిపోయిన కార్యము. పార్వతీదేవి – తపస్సునకుపక్రమించుటకు వెళ్లుట. జరగనున్న కార్యము. రెండింటి వర్ణనమున్నది కావున భావికాలంకారము.

క్రియాదర్శము :– జగామ

ఏ) గమ (గమ్), గతౌ (వెళ్లుట) – సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఇషు గమి యమాం ఛః సూ(7–3–77) అను సూత్రముచే 'మ'కారమునకు 'ఛ'కారాదేశము. గమ్+అ+తి – గఛ్ + అ + తి – తుగామము, శ్చుత్వములచే 'గచ్ఛతి' అనురూపము.

లిట్ ప్రథమపురుషరూపాలు :– **జగామ** – జగ్మతుః – జగ్ముః

శ్లో॥ విముచ్య సా హారమహార్యనిశ్చయా
విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్।
బబన్ధ బాలారుణబభ్రు వల్కలం
పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి। 8

పదవిభాగము :– విముచ్య, సా, హారమ్, అహార్యనిశ్చయా, విలోల...చన్దనమ్, బబన్ధ, బాలారుణబభ్రు, వల్కలమ్, పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి।

అన్వయక్రమము :– అహార్యనిశ్చయా సా విలోల... చన్దనం హారం విముచ్య బాలారుణబభ్రు పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి వల్కలం బబన్ధ।

ప్రతిపదార్థము :– అహార్యనిశ్చయా – వారింపశక్యముగాని నిర్ణయముకలదైన, సా – ఆ పార్వతీదేవి, విలోల – యష్టి – ప్రవిలుప్త – చన్దనమ్ – చలించుచున్న పేటలచే పోగొట్టబడిన గంధముగల, హారమ్ – ముత్యాలహారమును, విముచ్య – తీసివైచి, బాలారుణబభ్రు – బాలసూర్యునివలె కావిరంగు గలదియు, పయోధరోత్సేధ – విశీర్ణసంహతి – స్తనౌన్నత్యముచే పలుచబడిన చిక్కదనము గలదియు అగు, వల్కలమ్ – నారచీరను, బబన్ధ – కట్టుకొనెను.

తాత్పర్యము :– వారింపశక్యముగాని నిర్ణయముకలదైన ఆ పార్వతీదేవి, చలించుచున్న పేటలచే పోగొట్టబడిన గంధము గలదైన ముత్యాలహారమును తీసివైచి, బాలసూర్యునివలె కావిరంగు గలదియు, స్తనౌన్నత్యముచే పలుచబడిన చిక్కదనముగల నారచీరను కట్టుకొనెను.

పాఠాన్తరాలు :– యష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్ – దృష్టిః పరిలుప్తచన్దనా

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. **అహార్యనిశ్చయా – అహార్యనిశ్చయా,** అహార్యనిశ్చయే, అహార్య నిశ్చయాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అహార్యనిశ్చయాశబ్దము. ప్ర.ఏ 2. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగతచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 3. విలోల...చన్దనమ్– **...చన్దనమ్,** చన్దనౌ, చన్దనాః; అకారాన్త పుంలింగ ...చన్దనశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. హారమ్ – **హారమ్,** హారౌ, హారాన్; అకారాన్త పుంలింగ హారశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. విముచ్య – అవ్యయము 6. బాలారుణబభ్రు –**...బభ్రు,** ...బభ్రుణీ, ...బభ్రూణి; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ...బభ్రుశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. పయోధర ...సంహతి – ...సంహతి, ...సంహతినీ, ...సంహతీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ ...సంహతిశబ్దము. ద్వి.ఏ 8. వల్కలమ్ – **వల్కలమ్,** వల్కలే, వల్కలాని: అకారాన్త నపుంసకలింగ వల్కలశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. బబన్ధ – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. అహార్యనిశ్చయా – న హార్యః (నఞ్‌తత్పు.) అహార్యః, అహార్యః నిశ్చయో యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
2. బాలారుణబభ్రు – బాలః చాసౌ అరుణః (కర్మధా.) బాలారుణః, బాలారుణ ఏవ బభ్రు (కర్మధా.), తత్।
3. విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్ – విశేషేణ లోలాః (ప్రాదితత్పు.) విలోలాః విలోలాశ్చ తాః యష్టయశ్చ – విలోలయష్టయః (వి.పూ.కర్మధా.) విలోలయష్టిభిః ప్రవిలుప్తం చందనం యేన (బహువ్రీహి) సః విలోలయష్టి ప్రవిలుప్తచన్దనః విలోలయష్టిభిః ప్రవిలుప్తచందనః (తృ.త.) తమ్।
4. పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి – పయసాం ధరౌ పయోధరౌ (ష.త.) పయోధరయోః ఉత్సేధః (ష.త.) పయోధరోత్సేధః, పయోధరోత్సేధేన విశీర్ణా సంహతిః (తృ.త.) యస్య (బహువ్రీహి) తత్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వల్కలః (పుం.) – (నపుం.)

ఎ) వలతే సంవృణోతీతి। వల్ బాహులకాత్ కలన్।

బి) "శ్లో॥ త్వగ్వల్కం వల్కలం ప్రోక్తం..." అని హలాయుధకోశము.

సి) శ్లో॥ తౌ తు పూర్వేణ కాలేన తపోయుక్తౌ బభూవతుః।
క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాన్తౌ జటావల్కలధారిణౌ॥
– ఇతి మహాభారతే – 1–156–2

డి) శ్లో॥ దధతో మఙ్గలక్షౌమే వసానస్య చ వల్కలే।
దదృశుర్విస్మితాస్తస్య ముఖరాగం సమం జనాః॥ ర.వం. 12–8

'పట్టాభిషేకముకొఱకు పట్టు పుట్టములు కట్టుకొనుచున్నప్పుడును "అరణ్యమునకు

వెళ్లుటకొఱకు నారచీరలను ధరించుచున్నప్పుడును, శ్రీరాముని ముఖవర్ణము ఒకేవిధముగా ఉండుటను చూచి జనులు ఆశ్చర్యపడిరి.'

అలంకారములు:– ఇందు 'పరివృత్త్యలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
'పరివృత్తిర్వినిమయో న్యూనాభ్యధికయో ర్మిథః' అని పరివృత్త్యలంకారలక్షణము
– చంద్రాలోకము – 109

అల్పమునకును అధికమునకును పరస్పరము మార్పిడి వర్ణించినయెడల అది 'పరివృత్త్యలంకార'మగును. పరివృత్తియనగా 'పరివర్తన'మని యర్థము.
'పర్వతరాజ పుత్రియగు ఆ పార్వతీదేవి నారచీరను కట్టుకొనెను' అని వర్ణింపబడుటచే పరివృత్త్యలంకారము.

క్రియాదర్శము :–

1. బబన్ధ :– బన్ధ (బన్ధ్) బన్ధనే (బంధించుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, క్ర్యాదిప్రకరణమ్ (9) భూతే – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

రూపాలు :– బబన్ధ – బబన్ధతుః – బబన్ధుః – ప్రథమపురుష
బబన్ధిథ – బబన్ధథుః – **బబన్ధ** – మధ్యమపురుష
బబన్ధ – బబన్ధివ – బబన్ధిమ – ఉత్తమపురుష

శ్లో॥ తస్మిన్నభిద్యోతితబన్ధుపద్మే
ప్రతాపసంశోషితశత్రుపఙ్కే।
బబన్ధ సా నోత్తమసౌకుమార్యా
కుముద్వతీ భానుమతీవ భావమ్। – ర.వం. 6–36

శ్లో॥ యథా ప్రసిద్ధైర్మధురం శిరోరుహై–
ర్జటాభిరప్యేవమభూత్తదాననమ్।
న షట్పదశ్రేణిభిరేవ పఙ్కజం
సశైవలాసఙ్గమపి ప్రకాశతే॥ 9

పదవిభాగము:– యథా, ప్రసిద్ధైః, మధురమ్, శిరోరుహైః, జటాభిః, అపి, ఏవమ్, అభూత్, తదాననమ్, న, షట్పదశ్రేణిభిః, ఏవ, పఙ్కజమ్, సశైవలాసఙ్గమ్, అపి, ప్రకాశతే।

అన్వయక్రమము :– తదాననం ప్రసిద్ధైః శిరోరుహైః యథా మధురమ్ అభూత్। జటాభిః అపి ఏవం మధురమ్ అభూత్। పఙ్కజం షట్పదశ్రేణిభిః ఏవ న, (కిన్తు) సశైవలాసఙ్గమ్ అపి ప్రకాశతే।

ప్రతిపదార్థము :– తదాననమ్ – ఆ పార్వతీదేవి మోము, ప్రసిద్ధైః – అలంకృతమైన, శిరోరుహైః – తలవెంట్రుకలచేత, యథా – ఎట్లు, మధురమ్ – మనోహరమైనది, అభూత్ – ఆయెనో, జటాభిః+ అపి – జడలచే గూడ, ఏవమ్ మధురమ్ అభూత్ – ఇట్లే మనోహరమైనది ఆయెను, పఙ్కజమ్ – కమలము, షట్పదశ్రేణిభిః + ఏవ – తుమ్మెదలపంక్తిచేతనే, న – కాదు, సశైవలాసఙ్గమ్ + అపి – నాచు సంపర్కము కలిగియున్నను, ప్రకాశతే – ప్రకాశించును.

తాత్పర్యము :– ఆ పార్వతీదేవి మోము అలంకృతమైన తలవెంట్రుకలచేత ఎట్లు మనోహరమైన దాయెనో జడలచేగూడ ఇట్లే మనోహరమైనదాయెను. కమలము తుమ్మెదలపంక్తిచేతనే కాదు నాచు సంపర్కము కలిగియున్నను ప్రకాశించును.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. ఏవమ్, యథా, ఏవ – అవ్యయాలు 2. తదాననమ్ – **తదాననమ్**, తదాననే, తదాననాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తదాననశబ్దము. ప్ర.ఏ 3 ప్రసిద్ధైః – ప్రసిద్ధేన, ప్రసిద్ధాభ్యామ్, **ప్రసిద్ధైః;** అకారాన్త పుంలింగ ప్రసిద్ధశబ్దము. తృ.బ. 4. శిరోరుహైః – శిరోరుహేణ, శిరోరుహాభ్యామ్, **శిరోరుహైః** అకారాన్త పుంలింగ శిరోరుహశబ్దము. తృ.బ 5. మధురమ్ – **మధురమ్,** మధురే, మధురాణి; ఆకారాన్త నపుంసకలింగ మధురశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. అభూత్ – క్రియ 7. జటాభిః – జటయా, జటాభ్యామ్, జటాభిః; ఆకారాన్తస్త్రీలింగ జటాశబ్దము. తృ.బ 8. పఙ్కజమ్ – **పఙ్కజమ్,** పఙ్కజే, పఙ్కజాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పఙ్కజశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. షట్పదశ్రేణిభిః – షట్పదశ్రేణ్యా, షట్పదశ్రేణిభ్యామ్, **షట్పదశ్రేణిభిః;** ఇకారాన్త స్త్రీలింగ షట్పదశ్రేణిశబ్దము. తృ.బ 10. సశైవలాసఙ్గమ్ – **సశైవలాసఙ్గమ్,** ...సఙ్గే, ...సఙ్గాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...సఙ్గశబ్దము. ద్వి.ఏ. 11. ప్రకాశతే – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. తదాననమ్ – తస్యాః ఆననమ్ (ష.త.)।
2. పఙ్కజమ్ – పఙ్కే జాయతే (స.త.) ఇతి తత్।
3. షట్పదశ్రేణిభిః – షట్ పదాని యేషాం (బహువ్రీహి) తే షట్పదాః షట్పదానాం శ్రేణయః (ష.త.) షట్పదశ్రేణయః తాభిః।
4. సశైవలాసఙ్కమ్ – శైవలానామ్ ఆసఙ్గః (ష.త.) శైవలాసఙ్గః, శైవలాసఙ్గేన సహవర్తతే (బహువ్రీహి) ఇతి తత్।

సంధులు :–

1. ప్రసిద్ధైః + మధురమ్ – ప్రసిద్ధైర్మధురమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. శిరోరుహైః + జటాభిః – శిరోరుహైర్జటాభిః – విసర్గసన్ధిః।
3. జటాభిః + అపి – జటాభిరపి – విసర్గసన్ధిః।
4. అపి + ఏవమ్ – అప్యేవమ్ – యణాదేశసంధిః।

ఇకోయణచి (సూ 6-1-74) ఇ, ఉ, ఋ,ఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చు పరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగ య్,వ్,ర్,ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.

5. శ్రేణిభిః + ఏవ – శ్రేణిభిరేవ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **పంకజమ్** – (నపుం.) –

ఎ) పఙ్కే పఙ్కాద్ వా జాతమ్ ఇతి। పఙ్క + జన్ + కర్తరి డః।

బి) శ్లో॥ సహస్రపత్త్రం శతపత్త్రమమ్బుజం
కుశేశయం తామరసం సరోరుహమ్।
విసప్రసూనం కమలం మహోత్పలం
సరోజమబ్జం నలినం చ పుష్కరమ్॥ 689

శ్లో॥ రాజీవమరవిన్దం చ పద్మం **పఙ్కజ**మిష్యతే।

అని హలాయుధకోశము 'పంకజము'నకు 17నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం
తదీయమానీలముఖం స్తనద్వయమ్।
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః **పఙ్కజ**కోశయోశ్శ్రియమ్॥ – ర.వం 3-8

"... ఆమె యొక్క స్తనద్వయము తుమ్మదలచే కప్పబడిన అందమైన తామరమొగ్గల శోభను తిరస్కరించెను."

క్రియాదర్శము :– 1. అభూత్ – భూ సత్తాయామ్ (ఉండుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, భూతే లుఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– అభూత్ – అభూతామ్ – అభూవన్.

శ్లో॥ ఆస్వాదవద్భిః కబలైస్తృణానాం
కణ్డూయనైర్దంశనివారణైశ్చ।

అవ్యాహతైః స్వైరగతైశ్చ తస్యా-
స్సమ్రాట్సమారాధనతత్పరో**ఽభూత్**॥ - ర.వం. 2-5

2. ప్రకాశతే :- ప్ర -ఉపసర్గ, కాశృ - దీప్తౌ, అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

రూపాలు :- ప్రకాశతే - ప్రకాశేతే - ప్రకాశన్తే

'కాశృ - దీప్తౌ' - అనునది దివాదిప్రకరణము(4)లోను కనబడుతుంది.

శ్లో॥ చకాస్తి భాసతే భాతి ద్యోతతే రోచతేఽసతి।
రాజతి త్వేషతి ఘృణోత్యాత్మనేఽపి చతుష్టయమ్॥ 13

శ్లో॥ భ్రాజతే శుమ్భతి శుభత్యేజతే శోభతీతి చ ।
ప్రకాశతే భ్రాశతే చ భ్లాశతే శ్యన్యపి ద్వయమ్॥

శ్లో॥ భ్రేజతే దీవ్యతి హటత్యమీ జ్వలతి జోతతే
వర్చతే దీప్యతే దీప్తౌ కనత్యుల్లసతీతి చ । 15

శ్లో॥ కేచిజ్జిఘర్తి దీధీతే బభస్తి ఛాన్దసాన్విదుః।
కఞ్చతే యేతతే మన్దతేఽమీ ద్వాత్రింశదీరితాః ॥ 16

-ఇతి ఆఖ్యాతచంద్రికాయామ్ - ద్వితీయకాణ్డే.

అలంకారాలు :- ఎ) ఇట 'ప్రతివస్తూపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

'వాక్యయోరేకసామాన్యే ప్రతివస్తూపమా మతా' - చంద్రాలోకలక్షణము - 46

రెండు వాక్యముల కొకసామాన్యధర్మముతో నన్వయమున్నయెడల ప్రతి వస్తూపమాలంకారమగును.

1) పార్వతీదేవిమోము అలంకృతమైన తలవెంట్రుకలచేత ఎట్లు మనోహరమైనదో అట్లే

2) పార్వతీదేవిమోము జడలచే కూడా మనోహరమైనది - అను రెండు వాక్యములకు 'మనోహరమైన' అను ఒక సామాన్యధర్మముతో అన్వయము. అట్లే

1) కమలము తుమ్మెదల పంక్తిచేత ప్రకాశించును. అట్లే

2) కమలము నాచు సంపర్కము కలిగియున్నను ప్రకాశించును.

పై రెండు వాక్యములకు ప్రకాశించును' అను ఒక సామాన్యధర్మముతో అన్వయము. కావున ప్రతివస్తూపమాలంకారము.

16

బి) ఉత్తరార్ధముచే పూర్వార్ధము సమర్థింపబడుటచే నిట 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

అవతారికా :- పార్వతీతపోవర్ణనమ్ - పార్వతీదేవి చేసిన తపోవర్ణనము

**శ్లో॥ ప్రతిక్షణం సా కృతరోమవిక్రియాం
వ్రతాయ మౌఞ్జీం త్రిగుణాం బభార యామ్।
అకారి తత్పూర్వనిబద్ధయా తయా
సరాగమస్యా రశనాగుణాస్పదమ్॥ 10**

పదవిభాగము :- ప్రతిక్షణమ్, సా, కృతరోమవిక్రియామ్, వ్రతాయ, మౌఞ్జీమ్, త్రిగుణామ్, బభార, యామ్, అకారి, తత్పూర్వనిబద్ధయా, తయా, సరాగమ్, అస్యాః, రశనాగుణాస్పదమ్॥

అన్వయక్రమము :- సా ప్రతిక్షణం కృతరోమవిక్రియాం త్రిగుణాం యాం మౌఞ్జీం వ్రతాయ బభార, తత్పూర్వనిబద్ధయా తయా అస్యాః రశనాగుణాస్పదం సరాగమ్ అకారి।

ప్రతిపదార్థము :- సా - ఆ పార్వతీదేవి, ప్రతిక్షణమ్ - ప్రతినిముషమును, కృతరోమవిక్రియామ్ - చేయబడిన గగుర్పాటుగల, త్రిగుణామ్ - మూడుపేటలుగల, యామ్ - ఏ, మౌఞ్జీమ్ - ముంజత్రాడును, వ్రతాయ - తపస్సుకొఱకు, బభార - కట్టుకొనెనో, తత్పూర్వనిబద్ధయా - మొట్టమొదటిసారిగ కట్టుకోబడిన, తయా - ఆ ముంజత్రాడుచేత, అస్యాః - ఈ పార్వతీదేవియొక్క, రశనాగుణాస్పదమ్ - మొలత్రాడు కట్టుకొను ప్రదేశము, సరాగమ్ - ఎఱుపు రంగుతో కూడినదిగా, అకారి - చేయబడెను.

తాత్పర్యము :- ఆ పార్వతీదేవి ప్రతినిమిషమును చేయబడిన గగుర్పాటుగల మూడుపేటలు గల ఏ ముంజత్రాడును తపస్సుకొఱకు కట్టుకొనెనో, మొట్టమొదట సారిగా కట్టుకోబడిన ఆ ముంజత్రాటిచేత ఆ పార్వతీదేవియొక్క మొలత్రాడు కట్టుకొను ప్రదేశము ఎఱుపురంగుతో గూడినదిగా చేయబడెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. రోమ - రూప 2. త్రిగుణామ్ - ద్విగుణామ్

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సా – సా, తే, తాః; దకారాన్తస్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. ప్రతిక్షణమ్ – అవ్యయము 3. కృతరోమవిక్రియామ్ –…**విక్రియామ్,** …విక్రియే, … విక్రియాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ …విక్రియాశబ్దము. ద్వి.ఏ. 4. త్రిగుణామ్ – **త్రిగుణామ్,** త్రిగుణే, త్రిగుణాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ త్రిగుణాశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. యామ్ – **యామ్,** యే, యాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ యచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 6. మౌఞ్జీమ్, – **మౌఞ్జీమ్,** మౌఞ్జ్యౌ, మౌఞ్జీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ మౌఞ్జీశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. వ్రతాయ – **వ్రతాయ,** వ్రతాభ్యామ్, వ్రతేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ వ్రతశబ్దము. చ.ఏ 8. బభార – క్రియ 9. తత్పూర్వనిబద్ధయా – …**నిబద్ధయా,** …నిబద్ధాభ్యామ్, …నిబద్ధాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ… నిబద్ధాశబ్దము. తృ.ఏ 10. తయా – **తయా,** తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 11. అస్యాః – **అస్యాః,** ఆభ్యామ్, ఆభ్యః; మకారాన్త స్త్రీలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ష.ఏ 12. రశనాగుణాస్పదమ్ – …**ఆస్పదమ్,** …ఆస్పదే, …ఆస్పదాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ…ఆస్పదశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. సరాగమ్ – సరాగమ్, సరాగే, సరాగాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ సరాగశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. అకారి – క్రియ – కర్మణి –లుఙ్.

సమాసాలు :–

1. ప్రతిక్షణమ్ – క్షణే క్షణే – అవ్యయీభావసమాసః।
2. కృతరోమవిక్రియామ్ – రోమ్ణాం విక్రియా (ష.త.) రోమవిక్రియా కృతా రోమవిక్రియా యయా (బహువ్రీహి) సా, తామ్।
3. త్రిగుణామ్ – త్రయో గుణాః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా త్రిగుణా, తామ్ ।
4. తత్పూర్వనిబద్ధయా – తదేవ పూర్వం యస్య (బహువ్రీహి) తత్ తత్పూర్వమ్, తత్పూర్వం నిబద్ధా, తత్పూర్వనిబద్ధా, తయా।
5. రసనాగుణాస్పదమ్ – రసనాయాః గుణః (ష.త.) రసనాగుణః, రసనాగుణస్య ఆస్పదమ్ (ష.త) రసనాగుణాస్పదమ్।
6. సరాగమ్ – రాగేణ సహితమ్ (బహువ్రీహి) ।సరాగమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మౌఞ్జీ :– ఎ) ముఞ్జ్ + అణ్ + ఙీప్

బి) ముఞ్జస్య వికారః మౌఞ్జీ, తాం మౌఞ్జీమ్, 'తస్య వికారః' ఇత్యణ్ । 'టి డ్ఢా…' ఇత్యాదినా ఙీప్।

సి) మౌఞ్జీ త్రివృత్సమా శ్లక్ష్ణా కార్యా విప్రస్య మేఖలా।
క్షత్రియస్య మౌర్వీ జ్యా వైశ్యస్య శణతాంతవీ। మనుస్మృతి – 2 –42

'బ్రాహ్మణుడైన బ్రహ్మచారి ముంజతో పేనినదై నునుపై సమానమైన మూడుపేటలుగల మొలత్రాడు గట్టవలయును…"

డి) శ్లో॥ పిశంగమౌఞ్జీయుజమర్జునచ్ఛవిం వసానమేణాజినమఞ్జనద్యుతి।
సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్బరాం విడమ్బయన్తం శితివాససస్తనుమ్॥
– మాఘకావ్యమ్ 1–6

"పచ్చని ముంజత్రాటితోడ కూడినవాడును, తెల్లని మేనిరంగుగల వాడును, కాటుకయొక్క కాంతివంటి కాంతిగల జింకచర్మమును కప్పుకొన్నవాడును…"

ఇ) శ్లో॥ మాతురగ్రేఽధిజననం ద్వితీయం మౌఞ్జీబన్ధనే।
తృతీయం యజ్ఞదీక్షాయాం ద్విజస్య శ్రుతిచోదనాత్॥
– మనుస్మృతి–2–169

"ద్విజునకు తల్లిగర్భమునుండి మొదటి జననము, ఉపనయనమున రెండవ జననము, యజ్ఞమువలన తృతీయ జన్మము."

అలంకారములు :– ఇందు 'పరివృత్త్యలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
అత్ర రశనాగుణాస్పదశబ్దేన రశనాం పరిత్యజ్య తత్స్థానే మౌఞ్జీబన్ధనం ద్యోత్యత ఇతి పరివృత్తిరలంకారో ధ్వన్యతే।

క్రియాదర్శనము :– 1. అకారి :– 'డు కృ ఞ్ – కర్మణే' కర్మణి లుఙ్. ప్ర.ఏ. అకారి/అకారిష్ట – అకారిషాతామ్ – అకారిషత

శ్లో॥ విసృష్టరాగాదధరాన్నివర్తితః
స్తనాఙ్గరాగారుణితాచ్చ కన్దుకాత్।
కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః
కృతోఽక్షసూత్రప్రణయీ తయా కరః॥ 11

పదవిభాగము :– విసృష్టరాగాత్, అధరాత్, నివర్తితః, స్తనాఙ్గరాగారుణితాత్, చ, కన్దుకాత్, కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః, కృతః, అక్షసూత్రప్రణయీ, తయా, కరః।

అన్వయక్రమము :– తయా విసృష్టరాగాత్ అధరాత్ నివర్తితః, స్తనాఙ్గరాగారుణితాత్ కన్దుకాత్ చ నివర్తితః కరః కుశా.. అఙ్గులిః అక్షసూత్రప్రణయీ కృతః।

ప్రతిపదార్థము :– తయా – ఆ పార్వతీదేవిచేత, విసృష్టరాగాత్ – విడువబడిన లాక్షారసముగల, అధరాత్ – అధరోష్ఠమునుండి, నివర్తితః – తొలగింపబడినదియు,

స్తన – అఙ్గ – రాగ – అరుణితాత్ – స్తనములయందలి మైపూతచేత ఎఱ్ఱగా చేయబడిన, కన్దుకాత్ చ – బంతినుండి, నివర్తితః – తొలగింపబడినదియు అగు, కరః – చేయి, కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః – దర్భాంకురములను తెచ్చుటచేత గాయమైన వ్రేళ్ళుకలదిగాను, అక్షసూత్రప్రణయీ – అక్షమాల త్రిప్పుటయందు మక్కువకలదిగాను, కృతః – చేయబడెను.

తాత్పర్యము :– ఆ పార్వతీదేవిచేత విడువబడిన లాక్షారసముగల అధరోష్ఠమునుండి తొలగింపబడినదియు, స్తనములయందలి మైపూతచేత ఎఱ్ఱగా చేయబడిన బంతినుండి తొలగింపబడినదియు అగు 'చేయి' దర్భాంకురములను తెచ్చుటచేత గాయమైన వ్రేళ్లుకలదిగాను, అక్షమాల త్రిప్పుటయందు మక్కువకలదిగాను చేయబడెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. కన్దుకాత్ – కఞ్చుకాత్ 2. విసృష్ట – నిసృష్ట

విభక్తులు/క్రియలు:–1.తయా – **తయా**, తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ. 2. విసృష్టరాగాత్ – **విసృష్టరాగాత్,** విసృష్టరాగాభ్యామ్, విసృష్టరాగేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ విసృష్టరాగ శబ్దము. పం.ఏ 3. అధరాత్ – **అధరాత్**, అధరాభ్యామ్, అధరేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ అధరశబ్దము. పం.ఏ 4. నివర్తితః – **నివర్తితః,** నివర్తితౌ, నివర్తితాః; అకారాన్త పుంలింగ నివర్తితశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. స్తనాఙ్గరాగారుణితాత్ – ...**అరుణితాత్,** ...అరుణితాభ్యామ్, ...అరుణితేభ్యః అకారాన్త పుంలింగ... అరుణితశబ్దము. పం.ఏ 6. కన్దుకాత్ – **కన్దుకాత్**, కన్దుకాభ్యామ్, కన్దుకేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ కన్దుకశబ్దము, పం.ఏ 7. కరః – **కరః**, కరౌ, కరాః; అకారాన్త పుంలింగ కరశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః – ...**అఙ్గులిః**, ...అఙ్గులీ, ...అఙ్గులయః; ఇకారాన్త పుంలింగ ...అంగులి శబ్దము.ప్ర.ఏ 9. అక్షసూత్రప్రణయీ – ...**ప్రణయీ,** ...ప్రణయినౌ, ...ప్రణయినః; నకారాన్త పుంలింగ 'ప్రణయిన్' శబ్దము.ప్ర.ఏ 10. కృతః– **కృతః,** కృతౌ, కృతాః; అకారాన్త పుంలింగ కృతశబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. విసృష్టరాగాత్ – విసృష్టః రాగః యస్మాత్ (బహువ్రీహి) సః, తస్మాత్।
2. స్తనాఙ్గరాగారుణితాత్ – స్తనయోః అఙ్గరాగః (ష.త.) స్తనాఙ్గరాగః, స్తనాఙ్గరాగేణ అరుణితః (తృ.త) స్తనాఙ్గరాగారుణితః, తస్మాత్।
3. కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః – కుశానామ్ అంకురాః (ష.త.) కుశాఙ్కురాః కుశాఙ్కురాణామ్ ఆదానమ్ (ష.త.) కుశాఙ్కురాదానమ్ కుశాఙ్కురాదానేన పరిక్షతాః అఙ్గులయః యస్య (బహువ్రీహి) సః।
4. అక్షసూత్రప్రణయీ – అక్షాణాం సూత్రమ్ (ష.త.) అక్షసూత్రమ్, అక్షసూత్రే ప్రణయీ (స.త.) అక్షసూత్రప్రణయీ।

సంధులు :–

1. అధరాత్ + నివర్తితః – అధరాన్నివర్తితః – అనునాసికసన్ధిః।

యరోఽ నునాసికే అనునాసికో వా (సూ 8–4–44) రహలు తప్ప తక్కిన పదాంతమందలి హల్లులకు (యర్రులకు) అనునాసిక వర్ణము పరముగా నున్నచో ఆయా వర్గలకు సంబంధించిన అనునాసిక (ఙ మ ఞ ణ న) వర్ణమాదేశముగ వికల్పముగ వచ్చును.

2. అరుణితాత్ + చ – అరుణాతాచ్చ – చర్త్వమ్।
3. కృతః + అక్షసూత్ర... – కృతోక్షఽ సూత్ర... – ఉత్వాదేశః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. స్తనః :– (పుం.) –

ఎ) స్తన్యతే శబ్ద్యతే కాముకైః, స్తనయతి కథయతి వక్షః శోభామితి వా । స్తన్ శబ్దే + ఘఞ్

బి) శ్లో॥ ఉరసిజకుచవక్షోరుహపయోధరాః **స్తన** సమాననామాని।
ఉక్తాః...అని హలాయుధకోశము 'స్తనము'నకు 5 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అరోమశౌ **స్తనౌ** పీనౌ ఘనావవిషమౌ శుభౌ।
కఠినావరోమమురో మృదుగ్రీవా చ కమ్బుభా ॥
– ఇతి గారుడే 56–95

డి) "దేవాసురాత్మస్వర్గగిరిసముద్రనఖకేశదన్త **'స్తన'** భుజ కణ్ఠఖడ్గ శరపఙ్కాభిధానాని"। – అని లింగానుశాసనప్రకరణము.

ఏతాని పుంసి స్యుః। దేవాః సురాః।...।స్తనః కుచః।... పఙ్కః కర్దమ ఇత్యాది।

ఇ) "**స్తనౌ** మాంసగ్రన్థీ కనకకలశావిత్యుపమితౌ.." –భర్తృహరిశతకే – 3.20

అలంకారాలు :– అత్రైకస్యైవ కరస్యాధరాదౌ దర్భాంకురాదౌ చ క్రమేణ వర్తనాత్ పర్యాయాలంకారః। తల్లక్షణం యథా –
"ఏకమనేకస్మిన్ననేకమేకస్మిన్వా క్రమేణ పర్యాయః" –
– శ్రీరాజానకరుయ్యకుని అలంకార సర్వస్వము.

పార్వతీదేవి **చేయి** అధరాదులనుండి దర్భాంకురాదుల వైపు క్రమముగా పరివర్తన చెందినట్లు వర్ణింపబడుటచే 'పర్యాయాలంకారము' అని చెప్పదగును.

శ్లో॥ మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః
స్వకేశపుష్పైరపి యా స్మ దూయతే।
అశేత సా బాహులతోపధాయినీ
నిషేదుషీ స్థణ్డిల ఏవ కేవలే॥ 12

పదవిభాగము :– మహార్హశయ్యా…చ్యుతైః, స్వకేశపుష్పైః, అపి, యా, స్మ, దూయతే, అశేత, సా, బాహులతోపధాయినీ, నిషేదుషీ, స్థణ్డిలేః, ఏవ, కేవలే।

అన్వయక్రమము – మహా…చ్యుతైః స్వకేశపుష్పైః అపి యా దూయతే స్మ సా బాహు…ధాయినీ (సతీ) కేవలే స్థణ్డిలే ఏవ నిషేదుషీ (సతీ) అశేత।

ప్రతిపదార్థము :– మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః – అమూల్యమగు పాన్పుపైదొర్లుట చేత జారినట్టి, స్వకేశపుష్పైః అపి – తన తలకట్టునందలి పూవులచేత కూడ, యా – ఏ దేవి, దూయతే స్మ – క్లేశమునొందునో, సా – ఆ పార్వతీదేవి, బాహులతోపధాయినీ(సతీ) – తీగవంటి బాహువును దిండుగా చేసికొనుచున్నదియై, కేవలే – బొత్తిగా, స్థణ్డిలే ఏవ – నేలమీదనే, నిషేదుషీ – కూర్చున్నది, అశేత – పరున్నది.

తాత్పర్యము :– అమూల్యమగు పాన్పుపై దొర్లుటచేత జారినట్టి తన తలకట్టునందలి పూవులచేతకూడ ఏ దేవి క్లేశము నొందునో ఆ పార్వతీదేవి తీగవంటి బాహువును దిండుగా చేసికొనుచున్నదియై బొత్తిగా నేలమీదనే కూర్చున్నది, పరున్నది.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. మహా…చ్యుతైః – …చ్యుతేన, …చ్యుతాభ్యామ్, …**చ్యుతైః** అకారాన్త నపుంసకలింగ…చ్యుతశబ్దము. తృ.బ 2. స్వకేశపుష్పైః – …పుష్పేణ, …పుష్పాభ్యామ్, …**పుష్పైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ…పుష్పశబ్దము. తృ.బ 3. అపి, ఏవ – అవ్యయాలు 4. యా – **యా,** యే, యాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ యచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ. 5. దూయతే స్మ – క్రియ 6. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 7. బాహులతోపధాయినీ –…ధాయినీ, …ధాయిన్యౌ, …ధాయిన్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ …ధాయినీశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. కేవలే – **కేవలే,** కేవలయోః, కేవలేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ కేవలశబ్దము. స.ఏ 9. స్థణ్డిలే – **స్థణ్డిలే,** స్థణ్డిలయోః, స్థణ్డిలేషు; అకారాన్త నపుంసక స్థణ్డిలశబ్దము. స.ఏ 10. నిషేదుషీ – **నిషేదుషీ,** నిషేదుష్యౌ, నిషేదుష్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ నిషేదుషీశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. అశేత – క్రియ – లఙ్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః – మహాన్ అర్హః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా మహార్హా, మహార్హా చాసౌ శయ్యా (కర్మధా.) మహార్హశయ్యా,

మహార్హశయ్యాయాం పరివర్తనమ్ (స.త.) మహార్హశయ్యాపరివర్తనమ్, మహార్హశయ్యాపరివర్తనేన చ్యుతాని (తృ.త.) తైః।

2. స్వకేశపుష్పైః స్వే చ తే కేశాః (కర్మధా.) స్వకేశాః, స్వకేశేషు పుష్పాణి (ష.త.) స్వకేశపుష్పాణి, తైః।
3. బాహులతోపధాయినీ – బాహురేవ లతా (కర్మధా.) బాహులతా, బాహులతామ్ ఉపధత్తే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి సా।

సంధులు :–

1. స్వకేశపుష్పైః + అపి – స్వకేశపుష్పైరపి – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. స్థణ్డిలే + ఏవ –స్థణ్డిల ఏవ – యవలోపః
 స్థణ్డిలే + ఏవ – అయాదేశము
 స్థణ్డిలయ్ + ఏవ – య లోపము
 స్థణ్డిల+ ఏవ – లోపమురాని పక్షమున స్థణ్డిలయేవ

లోపఃశాకల్యస్య (సూ 8–3–19) అకారము పూర్వమందుగల పదాంతమందున్న యకారవకారములకు అచ్చులుకాని మృదుహల్లులు కాని పరముగానున్నప్పుడు లోపము వికల్పముగ వచ్చును.

ఏచోఽయవాయావః (సూ 6–1–78) ఏఓఐఔలకు అచ్చుపరముగా నున్నపుడు క్రమముగా అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్ అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. స్థణ్డిలమ్ :– (నపుం.)

ఎ) తిష్ఠత్యస్మిన్నితి। స్థా + 'మిథిలాదయశ్చేతి' నిపాతనాద్ ఇలచ్। (ఉణాది 1–57) స్థల్ ఇల్ నుక్ లస్య డః।

బి) A piece of ground purified by sacrifice.

సి) "స్థణ్డిలం సంస్కృతా భూమిరయనం స్థానముచ్యతే।" 762
 అని హలాయుధకోశము 2 నామములను పేర్కొన్నది.

డి) 'యజ్ఞే పరిష్కృతస్థానే స్యాతాం **స్థణ్డిల**చత్వరే' – ఇతి శబ్దరత్నావళీ

ఇ) శ్లో॥ తస్మాత్ సమ్యక్ పరీక్ష్యైవం కర్తవ్యం శుభవేదికమ్।
 హస్తామాత్రం **స్థణ్డిలం** వా సంక్షిప్తే హోమకర్మణి॥
 – ఇతి వశిష్ఠసంహితాయామ్

ఎఫ్) శ్లో॥ **స్థణ్డిలే** మన్త్రహృదయైర్భోగైరాత్మానమాత్మని।
క్షేత్రజ్ఞం సర్వభూతేషు సమత్వేన యజేత మామ్॥
శ్రీమద్భాగవతము -11-11-45

జి) శ్లో॥ స్వప్యాద్ భూమౌ శుచీ రాత్రౌ దివసం నియమైర్నయేత్।
స్థానాసనవిహారైర్వా యోగాభ్యాసేన వా తథా।
- అని యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి.

క్రియాదర్శము :-

1. అశేత :- శీఙ్ (శీ) స్వప్నే (నిద్రించుట) అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, అదాదిప్రకరణమ్ (2), లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :- అశేత, అశేయాతామ్ - అశేరత.

2. దూయతే - దూఙ్ (దూ) పరితాపే (బాధపడుట) అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, దివాదిప్రకరణమ్(4), లట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :- దూయతే - దూయేతే - దూయన్తే

3. దూయతే + స్మ - భూతకాలమును సూచించును.

శ్లో॥ పునర్గ్రహీతుం నియమస్థయా తయా
ద్వయేఽపి నిక్షేప ఇవార్పితం ద్వయమ్।
లతాసు తన్వీషు విలాసచేష్టితం
విలోలదృష్టం హరిణాఙ్గనాసు చ ॥ 13

పదవిభాగము :- పునః, గ్రహీతుమ్, నియమస్థయా, తయా, ద్వయే, అపి, నిక్షేపః ఇవ, అర్పితమ్, ద్వయమ్, లతాసు, తన్వీషు, విలాసచేష్టితమ్, విలోలదృష్టమ్, హరిణాఙ్గనాసు, చ।

అన్వయక్రమము :- నియమస్థయా తయా తన్వీషు లతాసు విలాసచేష్టితం, హరిణాఙ్గనాసు విలోలదృష్టం చ, ద్వయే అపి ద్వయం పునః గ్రహీతుం నిక్షేపః అర్పితమ్ ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :- నియమస్థయా - వ్రతముననున్న, తయా - ఆ పార్వతీదేవిచేత, తన్వీషు లతాసు - లేదీగలయందు, విలాసచేష్టితమ్ - ఒయ్యారమనెడి చేష్టయు,

హరిణాఙ్గనాసు - ఆడులేళ్లయందు, విలోలదృష్టమ్ చ - చంచలమగు చూపును, ద్వయే + అపి - రెంటియందును, ద్వయమ్ - రెండును, పునః - తిరిగి, గ్రహీతుమ్ - పొందుటకు, నిక్షేపః - నిక్షేపరూపముగ, అర్పితమ్ ఇవ - ఉంచబడినదివలె (ఉండెను)

తాత్పర్యము :- వ్రతముననున్న ఆ పార్వతీదేవిచేత, లేదీగలయందు ఒయ్యారమనెడి చేష్టయు, ఆడులేళ్లయందు చంచలమగు చూపును, రెంటియందును రెండు తిరిగి పొందుటకు నిక్షేపరూపముగ ఉంచబడినదివలె ఉండెను.

పాఠాన్తరాలు:-

1. ద్వయేఽపి - ద్వయీషు 2. నిక్షేపః - నిక్షేపమ్, 3. దృష్టమ్ - దృష్టిః

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. నియమస్థయా - **నియమస్థయా,** నియమస్థాభ్యామ్, నియమస్థాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నియమస్థాశబ్దము. తృ.ఏ. 2. తయా - **తయా,** తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ. 3. తన్వీషు - తన్వ్యామ్, తన్వ్యోః, **తన్వీషు;** ఈకారాన్త స్త్రీలింగ తన్వీశబ్దము. స.బ.4. లతాసు - లతాయామ్, లతయోః, **లతాసు;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ లతాశబ్దము. స.బ 5. విలాసచేష్టితమ్ - **...చేష్టితమ్,** ...చేష్టితే, ...చేష్టితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ చేష్టితశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. హరిణాఙ్గనాసు - హరిణాఙ్గనాయామ్, హరిణాఙ్గనయోః, **హరిణాఙ్గనాసు;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ హరిణాఙ్గనాశబ్దము. స.బ. 7. విలోలదృష్టమ్ -**...దృష్టమ్,** ...దృష్టే, ...దృష్టాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దృష్టశబ్దము. ద్వి.ఏ. 8. చ, అపి, పునః, ఇవ - అవ్యయాలు 9. ద్వయే - ద్వయే, ద్వయయోః, ద్వయేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ ద్వయశబ్దము. స.ఏ. 10. ద్వయమ్ - **ద్వయమ్**, ద్వయే, ద్వయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ద్వయశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. గ్రహీతుమ్ - అవ్యయము 12. నిక్షేపః - **నిక్షేపః**, నిక్షేపౌ, నిక్షేపాః; అకారాన్త పుంలింగ నిక్షేపశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. అర్పితమ్ - **అర్పితమ్**, అర్పితే, అర్పితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అర్పితశబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు :-

1. నియమస్థయా - నియమే తిష్ఠతీతి (ఉపపదతత్పు.) నియమస్థా, తయా।
2. విలాసచేష్టితమ్ - విలాసః ఏవ చేష్టితమ్ (మయూరవ్యంసకాది తత్పురుష)
3. హరిణాఙ్గనాసు - హరిణానామ్ అఙ్గనాః (ష.త.) హరిణాఙ్గనాః, తాసు।
4. విలోలదృష్టమ్ - విలోలం చ తద్ దృష్టమ్ (కర్మధా.) విలోలదృష్టమ్।

సంధులు :-

1. పునః + గ్రహీతుమ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. ద్వయే + అపి - ద్వయేఽపి - పూర్వరూపసన్ధిః।

ఏఙః పదాన్తాదతి (సూ. 6-1-105) పదాంతమందున్న ఏ,ఓ లకు హ్రస్వ

అకారము పరముగానున్నపుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపము ఏకాదేశమగును.

3. నిక్షేపః + ఇవ – నిక్షేప ఇవ – విసర్గలోపసన్ధిః।

4. ఇవ + అర్పితమ్ – ఇవార్పితమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. హరిణః – (పుం.)

ఎ) హరతి మనః, హ్రియతే గీతాదినా వా।
హృ 'శాస్త్యా హృ ఞ్ విభ్య ఇనచ్' ఇతి ఇనచ్।

బి) శ్లో॥ ఏణః కురఙ్గో **హరిణో** మృగః స్యాత్
సారంగ ఋష్యః పృషతో రురుశ్చ।
న్యఙ్కుస్తథా రఙ్కురితి ప్రసిద్ధా
వాతప్రమీశమ్బరకృష్ణసారాః ॥ 230

అని హలాయుధకోశము '13' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **హరిణ**శ్చాపి విజ్ఞేయః పఞ్చభేదోఽత్ర భైరవ।
ఋష్యః ఖడ్గో రురుశ్చైవ పృషతశ్చ మృగస్తథా॥ – ఇతి కాళికాపురాణే

డి) శ్లో॥ అపి ప్రసన్నం **హరిణేషు** తే మనః
కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు।
య ఉత్పలాక్షి ప్రచలైర్విలోచనై–
స్తవాక్షిసాదృశ్యమివ ప్రయుంజతే॥ – కు.సం. 5–35

ఇ) శ్లో॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావ–
మాఖ్యాతమన్తఃకరణైర్విశఙ్కైః।
విలోకయన్త్యో వపురాపురక్ష్ణాం
ప్రకామవిస్తారఫలం **హరిణ్యః**॥ – ర.వం. 2–11

హరిణ్యః – ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః।

అలంకారాలు :– ఇందు 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
'తపఃసమయే నిశ్చలశరీరాయాం నాసాగ్రదత్తలోచనాయాం చ పార్వత్యాం విలాసవిలోలవిలోచనయోరదర్శనం లతాసు మృగీషు చ తద్దర్శనం చాత్రోత్ప్రేక్షాహేతుః।' అని పుంసవనీ వ్యాఖ్య

లేడీగలు విలాసముగ కదులుటయు, ఆడులేళ్లు బెదురుచూపులు కలిగియుండుటయు ప్రసిద్ధము. ఆ రెండింటిని పార్వతీదేవియే వాటియందు నిక్షేపణ గావించినట్లు కవి కల్పించుటచే నిట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

**శ్లో॥ అతన్ద్రితా సా స్వయమేవ వృక్షకాన్
ఘటస్తనప్రస్రవణైర్వ్యవర్ధయత్।
గుహోఽపి యేషాం ప్రథమాప్తజన్మనాం
న పుత్రవాత్సల్యమపాకరిష్యతి॥ 14**

పదవిభాగము :– అతన్ద్రితా, సా, స్వయమ్, ఏవ, వృక్షకాన్, ఘటస్తనప్రస్రవణైః, వ్యవర్ధయత్, గుహః, అపి, యేషామ్, ప్రథమాప్తజన్మనామ్, న, పుత్రవాత్సల్యమ్, అపాకరిష్యతి।

అన్వయక్రమము :– సా, స్వయమ్ ఏవ అతన్ద్రితా (సతీ) వృక్షకాన్ ఘటస్తనప్రస్రవణైః వ్యవర్ధయత్। గుహః అపి ప్రథమాప్తజన్మనాం యేషాం పుత్రవాత్సల్యం న అపాకరిష్యతి।

ప్రతిపదార్థము :– సా – ఆ పార్వతీదేవి, స్వయమ్ ఏవ – తనంత తానే, అతన్ద్రితా (సతీ) – ఏమరుపాటులేనిదై, వృక్షకాన్ –చిన్నమొక్కలను, ఘటస్తనప్రస్రవణైః – కడవలనెడి కుచములయొక్క స్రావములచే, వ్యవర్ధయత్ – అభివృద్ధిపఱచెను. గుహః + అపి – కుమారస్వామియు, ప్రథమాప్తజన్మనామ్ – మొదట పొందబడిన పుట్టువుకల, యేషామ్ – ఏ వృక్ష సంబంధమగు వానియొక్క, పుత్రవాత్సల్యమ్ – పుత్రప్రేమను, న అపాకరిష్యతి – పోగొట్టజాలడో?

తాత్పర్యము :– ఆ పార్వతీదేవి తనంతతానే ఏమరుపాటులేనిదై చిన్ని చిన్న మొక్కలను కడవలనెడి కుచములయొక్క స్రావములచే అభివృద్ధిపఱచెను. కుమారస్వామియు మొదట పొందబడిన పుట్టువుకల ఏ వృక్షసంబంధమగు వానియొక్క పుత్రప్రేమను పోగొట్టజాలడో?

పాఠాన్తరాలు :– 1. ప్రస్రవణైః – ప్రసవణైః, ప్రస్నవినా

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగతచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ. 2. ఏవ, అపి, న, స్వయమ్ – అవ్యయాలు 3. అతన్ద్రితా – **అతన్ద్రితా,** అతన్ద్రితే, అతన్ద్రితాః; ఆకారాన్త

స్త్రీలింగ అతన్ద్రితాశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. వృక్షకాన్ – వృక్షకమ్, వృక్షకౌ, **వృక్షకాన్;** అకారాన్త పుంలింగ వృక్షకశబ్దము. ద్వి.ఏ. 5. ఘటస్తనప్రస్రవణైః **–...ప్రస్రవణేన,** ...ప్రస్రవణాభ్యామ్, ...ప్రస్రవణైః; అకారాన్త పుంలింగ...ప్రస్రవణశబ్దము. తృ.బ 7. వ్యవర్ధయత్ – క్రియ 8. గుహః – గుహః, గుహౌ, గుహాః; అకారాన్త పుంలింగ గుహశబ్దము. ప్ర.ఏ. 9. ప్రథమాప్తజన్మనామ్ –...జన్మనః, ...జన్మనోః , ...**జన్మనామ్**; నకారాన్త పుంలింగ...జన్మన్‌శబ్దము. ష.బ. 10. యేషామ్ – యస్య, యయోః, **యేషామ్;** దకారాన్తః పుంలింగః సర్వనామ 'యద్' శబ్దః ష.బహువచనాంతః। 11. పుత్రవాత్సల్యమ్ **– పుత్రవాత్సల్యమ్,** పుత్రవాత్సల్యే, పుత్రవాత్సల్యాని, పుత్రవాత్సల్యశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. అపాకరిష్యతి – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. అతన్ద్రితా – న తన్ద్రితా (నఞ్‌తత్పు.)।
2. ఘటస్తనప్రస్రవణైః – ఘటౌ ఏవ స్తనౌ (కర్మధా.) ఘటస్తనౌ, ఘటస్తనయోః ప్రస్రవణాః (ష.త.), ఘటస్తనప్రస్రవణః తైః।
3. ప్రథమాప్తజన్మనామ్ – ప్రథమమ్ ఆప్తం (సుప్సుపా) ప్రథమాప్తం జన్మ యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే ప్రథమాప్తజన్మానః, తేషామ్।
4. పుత్రవాత్సల్యమ్ – పుత్రే వాత్సల్యమ్ (స.త), తత్।

సంధులు :–

1. ప్రస్రవణైః + వ్యవర్ధయత్ – ప్రస్రవణై ర్వ్యవర్ధయత్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. గుహః + అపి – గుహోఽపి – ఉత్వాదేశః। పూర్వరూపసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. గుహః–ఎ) గూహతి రక్షతి దేవసేనామ్। 'గుహూ – సంవరణే'। గుహ్ 'ఇగుపధాజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి క। (3-1-135) నామనిరుక్తౌ గుహా ఆవాసత్వేనాస్యస్యేతి అచ్।

బి) శ్లో॥ గౌరీపుత్రః షణ్ముఖః శక్తిపాణిః
క్రౌఞ్చారాతిః కార్తికేయో విశాఖః।
స్కన్దః స్వామీ తారకారిః కుమారః
సేనానీః స్యాదగ్నిభూర్బాహులేయః॥ 19

శ్లో॥ గాఙ్గేయో బ్రహ్మచారీ చ **గుహో** బర్హివాహనః।
మహాసేనో మహాతేజాః శరజన్మా చ కథ్యతే॥ 20
అని హలాయుధకోశము '20' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 1. 'రుద్రసూనుం తతః ప్రాహుర్గుహం గుణవతాం వరమ్'
– ఇతి మహాభారతే -3-228

2. దివ్యం శరవణం ప్రాప్య వవృధేఽద్భుతదర్శనః।
దదృశుః కృత్తికాస్తన్తు బాలార్కసదృశద్యుతిమ్।
స్కన్నత్వాత్ స్కన్దతాఞ్చాపి గుహావాసాద్ **గుహో**ఽభవత్।
– ఇతి మహాభారతే -13/83

డి)'గుహ ఇవాప్రతిహతశక్తిః' – అని కాదంబరి

ఇ) 'గుహః షాణ్మాతురే గుహా। సింహపుచ్ఛ్యాం చ గర్తే చ
పర్వతాదేశ్చ కందరే।' అని అమరకోశసుధావ్యాఖ్య

ఎఫ్) శ్లో॥ పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నమ్
ఆసేదివాన్రత్నవదాసనం సః।
భూయిష్ఠమాసీదుపమేయకాన్తిః
మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా **గుహేన** ॥ – ర.వం. 6-4

"...అజమహారాజు విచిత్రములైన రంగులుకల నెమలిపై నుండెడి **కుమారస్వామితో** సరిపోలియుండెను.

అలంకారాలు :– ఇందు 'విరోధాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
'అత్ర వాత్సల్యాపాకరణాభావో గుహం ప్రతి విరుద్ధ ఇతి విరోధాలంకారః'
– అని వివరణమ్ వ్యాఖ్య.

క్రియాదర్శము :– 1. వ్యవర్ధయత్ :– వి – ఉపసర్గ, 'వృధు – వృద్ధౌ' ణిజన్తాత్. అకర్మకమ్, సేట్, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), ఆత్మనేపదీ, లఙ్ ప్ర.ఏ.
రూపాలు :– అవర్ధయత్ – అవర్ధయతామ్ – అవర్ధయన్
2. అపాకరిష్యతి – అప – ఉపసర్గ, ఆఙ్ – ఉపసర్గ 'డుకృఞ్ – కరణే' లృట్ ప్ర.ఏ. సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ తనాదిప్రకరణమ్(8)
రూపాలు :– అపాకరిష్యతి – అపాకరిష్యతః – అపాకరిష్యన్తి

శ్లో॥ అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితా–
స్తథా చ తస్యాం హరిణా విశశ్వసుః

యథా తదీయైర్నయనైః కుతూహలాత్
పురస్సఖీనామమిమీత లోచనే॥ 15

పదవిభాగము :– అరణ్య...లాలితాః, తథా, చ, తస్యామ్, హరిణాః, విశశ్వసుః, యథా తదీయైః, నయనైః, కుతూహలాత్, పురః, సఖీనామ్, అమిమీత, లోచనే॥

అన్వయక్రమము :– అరణ్య...లాలితాః హరిణాః చ తస్యాం తథా విశశ్వసుః, యథా కుతూహలాత్ తదీయైః నయనైః లోచనే సఖీనాం పురః అమిమీత॥

ప్రతిపదార్థము :– అరణ్యబీజ అఞ్జలిదానలాలితాః – నీవారాదులయొక్క దోసిళ్లను ఇచ్చుటచేత లాలింపబడిన, హరిణాః చ – లేళ్లును, తస్యామ్ – ఆ పార్వతీదేవి యందు, తథా – అవ్విధముగ, విశశ్వసుః – విశ్వాసముంచినవి। యథా – ఎట్లనగా, కుతూహలాత్ – వేడుకవలన, తదీయైః – ఆ లేడుల, నయనైః – కండ్లతో, లోచనే – తన కన్నులను, సఖీనామ్ – చెలులయొక్క, పురః – ఎదుట, అమిమీత – కొలచెను.

తాత్పర్యము :– నీవారాదులయొక్క దోసిళ్ళను ఇచ్చుటచేత లాలింపబడిన లేళ్లును ఆ పార్వతీదేవియందు అవ్విధముగ విశ్వాసముంచినవి. ఎట్లనగా – వేడుకవలన ఆ లేడులకండ్లతో తన కన్నులను చెలులయొక్క ఎదుట కొలచెను.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితాః – ...లాలితః, ...లాలితౌ, **...లాలితాః** అకారాన్త పుంలింగ ...లాలితశబ్దము. ప్ర.బ 2. హరిణాః – హరిణః, హరిణౌ, హరిణాః; అకారాన్త పుంలింగ హరిణశబ్దము. ప్ర.బ 3. చ, తథా, యథా, పురః – అవ్యయాలు 4. తస్యామ్ – **తస్యామ్,** తయోః, తాసు దకారాన్త స్త్రీలింగతచ్ఛబ్దము. స.ఏ. 5. విశశ్వసుః – క్రియ – లిట్ – ప్ర.బ. 6. కుతూహలాత్ – **కుతూహలాత్,** కుతూహలాభ్యామ్ , కుతూహలేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ కుతూహలశబ్దము. పం.ఏ 7. తదీయైః – తదీయేన, తదీయాభ్యామ్, **తదీయైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ తదీయశబ్దము. తృ.బ. 8. నయనైః – నయనేన, నయనాభ్యామ్, నయనైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ నయనశబ్దము. తృ.బ 9. లోచనే – లోచనమ్, **లోచనే**, లోచనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ లోచనశబ్దము. ద్వి.ద్వి. 10. సఖీనామ్ – సఖ్యాః, సఖ్యోః, **సఖీనామ్;** ఈకారాన్త స్త్రీలింగసఖీశబ్దము. ష.బ 11. అమిమీత – క్రియ– లఙ్ – ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితాః – అరణ్యస్య బీజాని (ష.త.) అరణ్యబీజాని అరణ్యబీజానామ్ అఞ్జలయః (ష.త.) అరణ్యబీజాఞ్జలయః అరణ్య బీజాఞ్జలీనాం దానమ్ (ష.త.) అరణ్యబీజాఞ్జలీదానమ్, అరణ్య బీజాఞ్జలి దానేన లాలితాః (తృ.త.) అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితాః।

సంధులు :–

1. లాలితాః + తథా – లాలితాస్తథా – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. తదీయైః + నయనైః – తదీయైర్నయనైః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. పురః + సఖీనామ్ – పురస్సఖీనామ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
4. హరిణాః + విశశ్వసుః – హరిణా విశశ్వసుః – విసర్గసన్ధిః (విసర్గలోపము)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. కుతూహలమ్ :– (నపుం.)

ఎ) కుతూం చర్మమయతైలాదిపాత్రం హలతి విలిఖతి తద్వద్ అన్తఃకరణమ్ ఉత్కణ్ఠాపూర్ణం కరోతి ఇతి।
కుతూ + హల్ + మూలవిభుజాదిత్వాత్ క।

బి) "కౌతూహలం వినోదః స్యాత్కౌతుకం చ **కుతూహలమ్**'॥ 720
–అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ మహీ మహేన్ద్రస్తమవేక్ష్య స క్షణం
శకున్తమేకాన్తమనోవినోదినమ్।
ప్రియావియోగాద్విధురోఽపి నిర్భరం
కుతూహలాక్రాన్తమనామనాగభూత్॥
– ఇతి నైషధమహాకావ్యే 1–119

డి) శ్లో॥ దిలీపసూనోః స బృహద్భుజాన్తరం
ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచితః।
పపా వనాస్వాదితపూర్వమాశుగః
కుతూహలేనేవ మనుష్యశోణితమ్॥ – ర.వం. 3–54

"...ఇంతకు పూర్వము రుచి చూడనట్టి మనుష్య రక్తమును కుతూహలముచేతవలె పానము చేసెను..."

ఇ) ఈ కుమారసంభవ శ్లోకభావమునకు సామ్యమున్న రఘువంశమునందలి (5–7) ఈ శ్లోకమును చూడండి.

శ్లో॥ క్రియానిమిత్తేష్వపి **వత్సలత్వా–**
దభగ్నకామా మునిభిః కుశేషు।
తదఙ్కశయ్యాచ్యుతనాభినాలా
కచ్చిన్మృగీణామనఘా ప్రసూతిః?॥

"యజ్ఞయాగాది సాధనములైన దర్భలను స్వేచ్ఛగా తినవలెనను కోర్కె కలవియును, వానిపైగల వాత్సల్యభావముగల ఆ మునుల ఒడులనే ప్రక్కగా చేసికొని పరుండి అచటనే బొడ్డులనాళములు జారిపడుచున్నవియు అగు లేడిపిల్లలు ప్రమాదరహితముగ నున్నవా?"

క్రియాదర్శము :-

1. విశశ్వసుః :- వి – ఉపసర్గ, 'శ్వస – ప్రాణనే' అదాదిప్రకరణమ్(2) వి – అను ఉపసర్గతోకూడిన శ్వసధాతువునకు 'విశ్వాసముంచుట' అని అర్థము. అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లిట్ – ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

రూపాలు :- శశ్వాస – శశ్వసతుః – **శశ్వసుః**

2. అమీమిత :- 'మాఙ్ – మానే శబ్దే చ' సకర్మకాకర్మకౌ, జుహోత్యాది ప్రకరణమ్ (3), అనిట్, ఆత్మనేపదీ, లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

రూపాలు :- అమిమీత – అమీమాతామ్ – అమిమత

శ్లో॥ కృతాభిషేకాం హుతజాతవేదసం
త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమధీతినీమ్।
దిదృక్షవస్తామృషయోఽభ్యుపాగమ-
న్న ధర్మవృద్ధేషు వయస్సమీక్ష్యతే॥ 16

పదవిభాగము :- కృతాభిషేకామ్, హుతజాతవేదసమ్, త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్, అధీతినీమ్, దిదృక్షవః, తామ్, ఋషయః, అభ్యుపాగమన్, న, ధర్మవృద్ధేషు, వయః, సమీక్ష్యతే।

అన్వయక్రమము:- కృతభిషేకాం హుతజాతవేదసం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్ అధీతినీం తాం దిదృక్షవః ఋషయః అభ్యుపాగమన్। ధర్మవృద్ధేషు వయః న సమీక్ష్యతే।

ప్రతిపదార్థము :- కృతాభిషేకామ్ – త్రిషవణస్నానము గలదియు, హుతజాతవేదసమ్ – అగ్నికార్యమును అనుష్ఠించినదియు, త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్ – వల్కలముచే నుత్తరీయము గలదియు, అధీతినీమ్ – స్తుతిపఠనాదులు కావించునదియు అగు , తామ్ – ఆ పార్వతీదేవిని, దిదృక్షవః – చూడగోరినవారై, ఋషయః – మునులు,

అభ్యుపాగమన్ – వచ్చిరి, ధర్మవృద్ధేషు – ధర్మముచేత పెద్దలైన వారియెడ, వయః – వయస్సు, న సమీక్ష్యతే – చూడబడదు.

తాత్పర్యము :- త్రిషవణ స్నానముగలదియు, అగ్నికార్యమును అనుష్ఠించినదియు వల్కలముచే నుత్తరీయముగలదియు, స్తుతిపఠనాదులు కావించునదియు అగు ఆ పార్వతీదేవిని చూడగోరినవారై మునులు వచ్చిరి. ధర్మముచేత పెద్దలైన వారియెడ వయస్సు చూడబడదు.

పాఠాన్తరాలు: – సజ్గవతీమధీతినీమ్ – సజ్గవతీనివీతినీమ్.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. కృతాభిషేకామ్ – ...అభిషేకామ్, ...అభిషేకే, ... అభిషేకాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...అభిషేకాశబ్దము. ద్వి.ఏ 2. హుతజాతవేదసమ్ –...వేదసమ్, ...వేదసౌ, ...వేదసః; సకారాన్త స్త్రీలింగ...వేదస్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 3. త్వగుత్తరాసజ్గవతీమ్ –... వతీమ్, ...వత్యౌ, ...వతీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ...వతీశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. అధీతినీమ్ – అధీతినీమ్, అధీతిన్యౌ, అధీతినీః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ అధీతినీశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. తామ్ – **తామ్,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 6. దిదృక్షవః – దిదృక్షుః, దిదృక్షూ, దిదృక్షవః ఉకారాన్త పుంలింగ దిదృక్షుశబ్దము. ప్ర.బ 7. ఋషయః – ఋషిః, ఋషీ, ఋషయః; ఇకారాన్త పుంలింగ ఋషిశబ్దము. ప్ర.బ. 8. అభ్యుపాగమన్ – క్రియ – లుఙ్ – ప్ర.బ 9. ధర్మవృద్ధేషు – ధర్మవృద్ధే, ధర్మవృద్ధయోః, ధర్మవృద్ధేషు; అకారాన్త పుంలింగ ధర్మవృద్ధశబ్దము. స.బ 10. వయః – వయః, వయసీ, వయాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వయస్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 11. న– అవ్యయము 12. సమీక్ష్యతే – క్రియ – కర్మణి – లట్.

సమాసాలు :-

1. కృతాభిషేకామ్ – కృతః అభిషేకః యయా(బహుప్రీహి) సా, కృతాభిషేకా, తామ్।
2. హుతజాతవేదసమ్ – హుతః జాతవేదాః యయా (బహుప్రీహి) సా, హుతజాతవేదాః, తామ్।
3. త్వగుత్తరాసజ్గవతీమ్ – ఉత్తరే ఆసజ్యతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి ఉత్తరాసఙ్గః , సోఽస్యా అస్తీతి సా, త్వచా ఉత్తరాసజ్గవతీ (తృ.త.) త్వగుత్తరాసజ్గవతీ, తామ్।
4. ధర్మవృద్ధేషు – ధర్మేణ వృద్ధాః (తృ.త.) ధర్మవృద్ధాః తేషు।

సంధులు :-

1. దిదృక్షవః + తామ్ – దిదృక్షవస్తామ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. ఋషయః + అభ్యుపాగమన్ – ఋషయోఽభ్యుపాగమన్ – ఉత్వాదేశమ్।
3. వయః + సమీక్ష్యతే – వయస్సమీక్ష్యతే – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. జాతవేదాః :-(పుం) (సాన్తః) - ఎ) విద్యతే లభ్యతే ఇతి। విద్ లాభే + అసున్। జాతం వేదో ధనం యస్మాత్।

బి) శ్లో॥ సప్తార్చిర్బహులః శిఖీ హుతవహో వైశ్వనరోఽగ్నిర్వసు-
రృష్నిర్వాయుసఖః సితేతరగతిః స్వాహాప్రియః పావకః।
అర్చిష్మాన్ జ్వలనః కృశానురనలో ధూమధ్వజో హవ్యవాట్
బర్హిర్జ్యోతిరుషర్బుధశ్చ దహనః స్యాచ్చిత్రభానుః శుచిః ॥ 62

శ్లో॥ కృపీటయోనిర్దమునాః కృష్ణవర్త్మాశుశుక్షణిః।
విభావసురపాంపిత్తం **జాతవేదా** స్తనూనపాత్॥ 63

శ్లో॥ వీతహోత్రో బృహద్భానురాశ్రయాశో ధనఞ్జయః।
హిరణ్యరేతాస్తమోఘ్నో రోహితాశ్వో హుతాశనః॥ 64

అని హలాయుధకోశము '39' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ పావనాత్ పావకశ్చాసి వహనాద్ధవ్యవాహనః।
వేదస్త్వదర్థం జాతా వై **జాతవేదా** స్తతోహ్యసి॥

-ఇతి మహాభారతే - 2-31-41

డి) "జాతవేదాః కస్మాత్ జాతాని వేద, జాతాని వై న విదుః,
జాతే జాతే విద్యతే ఇతి వా, జాతవిత్తో వా జాతధనో,
జాతవిద్యో వా జాతప్రజ్ఞానో యత్తజ్జాతః పశూనవిన్దతేతి
తజ్జాతవేదసో జాతవేదస్త్వమితి బ్రాహ్మణమ్"। - ఇతి నిరుక్తమ్

ఇ) తేజస్విమధ్యే తేజస్వీ దవీయానపి గణ్యతే।
పఞ్చమః పఞ్చతపసస్తపనో జాతవేదసామ్॥

- ఇతి మాఘమహాకావ్యే 2-51

"...సూర్యుడు మిగుల దూరమున నున్నవాడయినను పంచాగ్ని మధ్యమున తపస్సు చేయువాని చుట్టునుండవలయు**నగ్నులలో** ఐదవవాడుగా (భావింపబడుచున్నాడు)

ఎఫ్) శ్లో॥ రఘుపతిరపి జాతవేదోవిశుద్ధాం ప్రగృహ్య ప్రియాం
........................ప్రతస్థే పురీమ్॥ ర.వం. 12-104

'అగ్ని ప్రవేశము చేయుటచేత పరిశుద్ధురాలైన ప్రియురాలగు సీతాదేవిని స్వీకరించి...శ్రీరాముడు అయోధ్యానగరమునకు బయలుదేరెను.

2. వృద్ధత్వమ్ :- ఎ) చతుర్విధం హి వృద్ధత్వమ్ - వైరాగ్యవృద్ధత్వం, జ్ఞానవృద్ధత్వం ధర్మవృద్ధత్వం, వయోవృద్ధత్వం చేతి యేషు త్రివిధం వృద్ధత్వమ్ ఏకైకం వా, తేషు వయోవృద్ధత్వం న ప్రయోజకమ్। తస్యాఽప్రాధాన్యాదిత్యర్థః। తథా చాహ మనుః -

శ్లో॥ న తేన వృద్ధో భవతి, యేనాస్య ఫలితం శిరః।
యో వై యువాఽప్యధీయానస్తం దేవాః స్థవిరం విదుః ॥ఇతి॥

బి) "వైరాగ్యేణాపి వృద్ధస్తే సూనుః పర్వతకన్యకే!" - ఇతి స్కాన్దపురాణే.

సి) "జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైః శీలవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః, కథయన్నాస్త వై నిత్యమ్"

- ఇతి రామాయణే

3) శ్రుతిస్మృత్యుక్తసకలకర్మలు స్నానపూర్వకములు

శ్లో॥ అస్నాత్వా నాచరేత్కర్మ జపహోమాది కిఞ్చన।
స్నానమూలాః క్రియాస్సర్వాః శ్రుతిస్మృత్యుదితా నృణామ్॥ ఇతి స్మృతేః

కృతః అభిషేకః త్రిషవణస్నానం యయా, సా, కృతాభిషేకా, తామ్ - కృతాభిషేకామ్ అనేన శరీరశుద్ధిరుక్తా। సర్వవైదికకర్మణాం స్నానమూలత్వాత్ స్నానస్య ప్రథమముపాదానమ్।

అలంకారములు :- ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. 'సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః'।

అన్వయము :- పార్వతీదేవి వయసుచే చిన్నదైనను, తపముచే మిన్నయగుటచే చిన్నదగు పార్వతీదేవి కడకు పెద్దలగు ఋషులు పోవుటను సమర్థించుటచే అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము.

క్రియాదర్శము :- 1) సమీక్ష్యతే :- సమ్ - ఉపసర్గ, 'ఈక్ష - దర్శనే' కర్మణి, లట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1)

రూపాలు :- ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యేతే - ఈక్ష్యన్తే

శ్లో॥ విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం
ద్రుమైరభీష్టప్రసవార్చితాతిథి।
నవోటజాభ్యన్తరసమ్భృతానలం
తపోవనం తచ్చ బభూవ పావనమ్॥ 17

పదవిభాగము :– విరోధి...మత్సరమ్, ద్రుమైః, అభీష్టప్రసవార్చితాతిథి, నవోట...సమ్భృతానలమ్, తపోవనమ్, తత్, చ, బభూవ, పావనమ్॥

అన్వయక్రమము :– విరోధి...మత్సరం ద్రుమైః అభీష్ట .. తాతిథి నవో...నలం తత్ చ తపోవనం పావనం బభూవ।

ప్రతిపదార్థము :– విరోధి – సత్త్వ – ఉజ్ఝిత – పూర్వ – మత్సరమ్ = పరస్పరజాతివైరముకల జంతువులచేత విడువబడిన వెనుకటి వైరముకలదియు, ద్రుమైః – చెట్లచే, అభీష్టప్రసవ – అర్చితాతిథి = కోరిన పండ్లచేత పూజింపబడిన అతిథులు గలదియు, నవ – ఉటజ – అభ్యన్తర – సమ్భృత – అనలమ్ = నూతనమైన పర్ణశాలలయొక్క లోపలి ప్రదేశములయందు ప్రజ్వలింపచేయబడిన అగ్నులుకలదియు అగు, తత్ – ఆ, తపోవనమ్ – తపోవనము, పావనమ్ – పవిత్రీకరించునది, బభూవ – అయ్యెను.

తాత్పర్యము :– ఎ) పరస్పజాతివైరముకల జంతువులచేత విడువబడిన వెనకటి వైరముకలదియు బి) చెట్లచే కోరినపండ్లచేత పూజించబడిన అతిథులుగలదియు సి) నూతనమైన పర్ణశాలలయొక్కలోపలి ప్రదేశములయందు ప్రజ్వలింపచేయబడిన అగ్నులు కలదియునగు ఆ తపోవనము పవిత్రీకరించునది అయ్యెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. సంభృతా – సంస్కృతా 2. తచ్చ – తత్ర

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. విరోధి...మత్సరమ్ – **...మత్సరమ్,** ...మత్సరే, ...మత్సరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...మత్సరశబ్దము. ప్ర.ఏ 2. అభీష్టప్రసవార్చితాతిథి – **...అతిథి**, ...అతిథినీ, ...అతిథీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ ...అతిథిశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. నవ...అనలమ్... **అనలమ్**,...అనలే, అనలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...అనలశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. తత్ – **తత్,** తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 5. ద్రుమైః – ద్రుమేణ, ద్రుమాభ్యామ్, ద్రుమైః; అకారాన్త పుంలింగ ద్రుమశబ్దము. తృ.బ 6. తపోవనమ్– **తపోవనమ్,** తపోవనే, తపోవనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తపోవనశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. పావనమ్ – **పావనమ్**, పావనే, పావనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పావనశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. బభూవ – క్రియ– లిట్, ప్ర.ఏ

సమసాలు :–

1. విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరమ్ – విరోధినశ్చ తే సత్త్వాః (కర్మధా.) విరోధిసత్త్వాః, ఉజ్ఝితః పూర్వః మత్సరః యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తత్। ఉజ్ఝితపూర్వమత్సరమ్ విరోధిసత్త్వైః ఉజ్ఝితపూర్వమత్సరం (తృ.త.) విరోధి...మత్సరమ్।

2. అభీష్ట ప్రసవార్చితాతిథి – అభీష్టశ్చ అసౌ ప్రసవః (కర్మధా.) అభీష్ట ప్రసవః, అర్చితాతిథి – అర్చితాః అతిథయః యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తత్, అభీష్టప్రసవేన అర్చితాతిథి (తృ.త.)।
3. నవోటజాభ్యన్తరసమ్భృతానలమ్ – నవాశ్చ తే ఉటజాః (కర్మధా.) నవోటజాః, నవోటజానామ్ అభ్యన్తరాణి (ష.త.) నవోటజాభ్యన్తరాణి, తేషు సంభృతః అనలో యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తత్।
4. తపోవనమ్ – తపసః వనమ్ (ష.త.)

సంధులు :–

1. ద్రుమైః + అభీష్ట ...– ద్రుమైరభీష్ట... విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. తత్ + చ – తచ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పావనమ్:– (నపుం.)

ఎ) పావయత్యనేనేతి, పూ + ణిచ్ + ల్యుట్।

బి) శ్లో॥ శుచిర్మేధ్యం పవిత్రం చ పుణ్యం **పావన**ముచ్యతే।
విమలం విశదం వీధ్రముజ్జ్వలం స్యాదనావిలమ్॥ 132
అని హలాయుధకోశము దశనామములను పేర్కొన్నది.

సి) సా చేత్పునః ప్రదుష్యేత్తు సదృశేనోపయంత్రితా।
కృచ్ఛ్రం చాంద్రాయణం చైవ తదస్యాః **పావనం** స్మృతమ్॥ మనుస్మృతి 11–177

డి) 'పదనఖనీరజనితజన**పావన!**
కేశవ! ధృతవామనరూప। జయ జగదీశ! హరే!

ఇ) శ్లో॥ మన్యే భగవతః సాక్షాత్ పార్షదాన్ వో మధుద్విషః।
విష్ణోర్భూతాని లోకానాం పావనాయ చరన్తి హి ॥
– ఇతి శ్రీమద్భాగవతే –11–2–28

ఎఫ్) 'గావో విప్రాస్తథాగ్నిశ్చ యస్మిన్ దేశే ప్రతిష్ఠితాః, తం దేశం **పావనం** విద్యాద్' ఇతి వచనాత్। – 'వివరణమ్' వ్యాఖ్యనుండి

క్రియాదర్శము :–

1. బభూవ :– భూ – సత్తాయామ్ (ఉండుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1) భూతానద్యతనపరోక్షే లిట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు – బభూవ – బభూవతుః – బభూవుః
బభూవిథ – బభూవథుః – **బభూవ**
బభూవ – బభూవివ – బభూవిమ.

అవతారికా :– పార్వతీదుశ్చరతపోవర్ణనమ్ – పార్వతీదేవియొక్క దుశ్చర తపోవర్ణనము

శ్లో॥ యదా ఫలం పూర్వతపస్సమాధినా
న తావతా లభ్యమమంస్త కాంక్షితమ్।
తదానపేక్ష్య స్వశరీరమార్దవం
తపో మహత్ సా చరితుం ప్రచక్రమే ॥ 18

పదవిభాగము :– యదా, ఫలమ్, పూర్వతపఃసమాధినా, న, తావతా, లభ్యమ్, అమంస్త, కాంక్షితమ్, తదా, అనపేక్ష్య, స్వశరీరమార్దవమ్, తపః, మహత్, సా, చరితుమ్, ప్రచక్రమే।

అన్వయక్రమము :– సా యదా తావతా పూర్వతపఃసమాధినా కాంక్షితం ఫలం లభ్యం న అమంస్త తదా స్వశరీరమార్దవమ్ అనపేక్ష్య మహత్ తపః చరితుం ప్రచక్రమే।

ప్రతిపదార్థము :– సా – ఆ పార్వతీదేవి, యదా – ఎప్పుడు, తావతా – అంతటి, పూర్వతపఃసమాధినా – అప్పటివఱకు ఆచరించిన తపోనియమముచేత, కాంక్షితమ్ – కోరబడిన, ఫలమ్ – ఫలము, న + లభ్యమ్ – పొందరానిదని, అమంస్త – తలంచెనో, తదా – అప్పుడు, స్వశరీరమార్దవమ్ – తన శరీరముయొక్క కోమలత్వమును, అనపేక్ష్య – లెక్కింపక, మహత్ – గొప్పదగు, తపః – తపమును, చరితుమ్ – ఆచరించుటకు, ప్రచక్రమే –ఉపక్రమించెను.

తాత్పర్యము:– ఆ పార్వతీదేవి ఎప్పుడు అంతటి, అప్పటివఱకు ఆచరించిన తపోనియయముచేత కోరబడిన ఫలము పొందరానిదని తలంచెనో అపుడు తన శరీరముయొక్క కోమలత్వమును లెక్కింపక గొప్పదగు తపమును ఆచరించుటకు ఉపక్రమించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. పూర్వతపఃసమాధినా – పూర్వసర్వసమాధినా,
2. కాంక్షితమ్ – వాఞ్ఛితమ్

విభక్తులు/క్రియలు :– 1.సా – **సా**, తే, తాః దకారాన్తస్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. యదా, తదా, న – అవ్యయాలు 3. తావతా – **తావతా,** తావద్భ్యామ్, తావద్భిః; తకారాన్త పుంలింగ తావత్‌శబ్దము. తృ.ఏ 4. పూర్వతపఃసమాధినా – **...సమాధినా,** ...సమాధిభ్యామ్, ...సమాధిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ ...సమాధిశబ్దము. తృ.ఏ 5. కాంక్షితమ్ – **కాంక్షితమ్**, కాంక్షితే, కాంక్షితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కాంక్షితశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. ఫలమ్ – **ఫలమ్**, ఫలే, ఫలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఫలశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. లభ్యాని – **లభ్యమ్**, లభ్యే, లభ్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ లభ్యశబ్దము. ద్వి.ఏ 8. అమంస్త – క్రియ – లుఙ్ – ప్ర.ఏ. 9. అనపేక్ష్య – అవ్యయము –ల్యబన్తము 10. మహత్ – **మహత్**, మహతీ, మహన్తి; తకారాన్త నపుంసకలింగ మహత్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 11. తపః – తపః, తపసీ, తపాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. ద్వి.ఏ 12. చరితుమ్ – అవ్యయము 13. ప్రచక్రమే – క్రియ –లిట్ – ప్ర.ఏ. కర్మణి 14. స్వశరీరమార్దవమ్ – ...మార్దవమ్, ...మార్దవే, ...మార్దవాని అకారాన్త నపుంసకలింగ...మార్దవశబ్దము. ద్వి.ఏ

సమాసాలు:–

1. పూర్వతపఃసమాధినా – తపసః సమాధిః (ష.త.) తపస్సమాధిః, పూర్వశ్చ అసౌ తపస్సమాధిః (కర్మధా.) పూర్వతపస్సమాధిః, తేన।
2. స్వశరీరమార్దవమ్ – స్వస్య శరీరమ్ (ష.త.) స్వశరీరమ్, స్వశరీరస్య మార్దవమ్ (ష.త.) స్వశరీరమార్దవమ్।
3. అనపేక్ష్య – న అపేక్ష్య (నఞ్‌తత్పు.)

సంధులు :–

1. తదా + అనపేక్ష్య – తదానపేక్ష్య – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. తపః + మహత్ – తపో మహత్ – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మార్దవమ్ :– ఎ) మృదోర్భావః అణ్।
బి) శ్లో॥ అహింసా సత్యమక్రోధః త్యాగః శాన్తిరపైశునమ్।
దయా భూతేష్వలోలుప్త్వం **మార్దవం** హ్రీరచాపలమ్ ॥ 16–2

శ్రీకృష్ణభగవానుడు – భగవద్గీత – 16వ అధ్యాయమున దైవీ సంపదగల వాని లక్షణములను మొదటి నాలుగుశ్లోకములలో చెప్పినాడు. అందు 'మార్దవమ్' అనగా ఇతరులయెడ సున్నితముగా ప్రవర్తించుట. Becomes soft.

సి) శ్లో॥ విలలాప స బాష్పగద్గదం
సహజామప్యపహాయ ధీరతామ్
అభితప్తమయోఽపి **మార్దవం**
భజతే కైవ కథా శరీరిషు॥ ర.వం. 8-43

"బాగుగా అగ్నియందు కాల్చబడిన ఇనుము, అచేతనపదార్థమైనను, మృదుత్వమును పొందును అన్నచో..." (అజవిలాపము)

క్రియాదర్శము :- 1. అమంస్త – మను– జ్ఞానే (తెలియుట), సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, దివాదిప్రకరణమ్(4) లుఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః॥

రూపాలు :- అమంస్త – అమంసాతామ్ – అమంసత.

శ్లో॥ తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా
విశాలవక్షఃస్థలలంబయా సః।
అమంస్త కణ్ఠార్పితబాహుపాశాం
విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః॥

– ర.వం. 6-84

2. ప్రచక్రమే – ప్ర –ఉపసర్గ, క్రము (క్రమ్) పాదవిక్షేపే, (నడుచుట) సకర్మకమ్ సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1)లిట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। **కర్మణి।**

రూపాలు :- ప్రచక్రమే – ప్రచక్రమాతే – ప్రచక్రమిరే.

వా భ్రాశభ్లాశ – (సూ. 3-1-70) అను సూత్రముచే 'శ్యన్' చెప్పబడినది. క్రమ్+య (శ్యన్)+ తి। క్రమః పరస్మైపదేషు (సూ. 7-3-76) అను సూత్రముచే 'క్రమ్'లోని అకారమునకు దీర్ఘము. క్రామ్ + య + తి – క్రామ్యతి। లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః॥

శ్లో॥ సఞ్చారపూతాని దిగన్తరాణి
కృత్వా దినాన్తే నిలయాయ గన్తుమ్।
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా
ప్రభా పతఙ్గస్య మునేశ్చ ధేనుః॥

– ర.వం. 2-15

శ్లో॥ క్లమం యయౌ కన్దుకలీలయాపి యా
తయా మునీనాం చరితం వ్యగాహ్యత।
ధ్రువం వపుః కాఞ్చనపద్మనిర్మితం
మృదు ప్రకృత్యా చ ససారమేవ చ॥ 19

పదవిభాగము :- క్లమమ్, యయౌ, కన్దుకలీలయా, అపి, యా, తయా, మునీనామ్, చరితమ్, వ్యగాహ్యత, ధ్రువమ్, వపుః, కాఞ్చనపద్మనిర్మితమ్, మృదు, ప్రకృత్యా, చ, ససారమ్, ఏవ, చ।

అన్వయక్రమము :- యా కన్దుకలీలయా అపి క్లమం యయౌ తయా మునీనాం చరితం వ్యగాహ్యత। ధ్రువమ్ (అస్యాః) వపుః కాఞ్చనపద్మనిర్మితమ్, ప్రకృత్యా మృదు చ ససారమ్ ఏవ చ।

ప్రతిపదార్థము :- యా – ఏ పార్వతీదేవి, కన్దుకలీలయా + అపి – బంతియాట చేతనూ, క్లమమ్ యయౌ –అలసినదాయెనో, తయా – ఆమెచేత, మునీనామ్ – మునులయొక్క, చరితమ్ – ఆచరణము(తీవ్రతపము), వ్యగాహ్యత – ప్రవేశింపబడెను, ధ్రువమ్ – నిశ్చయము, (అస్యాః = ఈమెయొక్క) వపుః – శరీరము, కాఞ్చనపద్మనిర్మితమ్ – బంగారు కమలముచే చేయబడినది, ప్రకృత్యా – స్వభావముచే, మృదు చ – సుకుమారమైనది అయ్యును, ససారమ్ ఏవ చ – కఠినమైనదే.

తాత్పర్యము :- ఏ పార్వతీదేవి బంతియాటచేతను అలసినదాయెనో, ఆమెచేత మునులయొక్క ఆచరణము ప్రవేశింపబడెను. నిశ్చయము. ఈమెయొక్క శరీరము బంగారు కమలముచే చేయబడినది. స్వభావముచే సుకుమారమైనది అయ్యును కఠినమైనదే.

పాఠాన్తరాలు :- 1. పద్మనిర్మితమ్ – పద్మధర్మి యత్ 2. చ – హి 3. లీలయా – సేవయా 4. నిర్మితమ్ – సంనిభమ్

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. యా – **యా**, యే, యాః దకారాన్త స్త్రీలింగ యచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. కన్దుకలీలయా – **కన్దుకలీలయా,** కన్దుకలీలాభ్యామ్, కన్దుకలీలాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కన్దుకలీలాశబ్దము. తృ.ఏ. 3. అపి, చ, ఏవ – అవ్యయాలు 4. క్లమమ్ – **క్లమమ్,** క్లమౌ, క్లమాన్; అకారాన్త పుంలింగ క్లమశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. తయా – **తయా,** తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 6. మునీనామ్ – మునేః, మున్యోః, **మునీనామ్;** ఇకారాన్త పుంలింగ మునిశబ్దము. ష.ఏ 7. చరితమ్ – **చరితమ్,** చరితే, చరితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ చరితశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. వ్యగాహ్యత – క్రియ

9. ధ్రువమ్ – **ధ్రువమ్**, ధ్రువే, ధ్రువాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ధ్రువశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. వపుః – **వపుః,** వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 11. కాఞ్చనపద్మనిర్మితమ్ – **...నిర్మితమ్,** ...నిర్మితే, ...నిర్మితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...నిర్మితశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. యయౌ – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ 13. ప్రకృత్యా – **ప్రకృత్యా,** ప్రకృతిభ్యామ్, ప్రకృతిభిః; ;ఇకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రకృతిశబ్దము. తృ.ఏ 14. మృదు – మృదు, మృదునీ, మృదూని; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ 'మృదు'శబ్దము. ప్ర.ఏ 15. ససారమ్ – ససారమ్, ససారే, ససారాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ససారశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. కన్దుకలీలయా – కన్దుకస్య లీలా (ష.త.) కన్దుకలీలా, తయా।
2. కాంచనపద్మనిర్మితమ్ – కాంచనం చ తత్పద్మం (కర్మధా.) కాంచనపద్మమ్, కాంచనపద్మేన నిర్మితమ్ (తృ.త.) కాంచనపద్మనిర్మితమ్।
3. ససారమ్ – సారేణ సహ వర్తతే ఇతి (బహువ్రీహి) తత్।

సంధులు :–

1. కన్దుకలీలయా + అపి – కన్దుకలీలయాపి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. క్లమః :– క్లమథః – క్లమథుః (పుం.) – ఆయాసః

ఎ) క్లమ్+ 'శమాదిభ్యోఽథచ్' ఇతి అథచ్

బి) 'బాహులకాదథుచ్ అట్విత్త్వాత్' ఇతి అథుచ్

సి) '...గ్లానిశ్చ క్లమథుః స్మృతః' ॥ 601 అని హలాయుధకోశము

డి) శ్లో॥ దదద్భిరభితస్తటౌ వికచవారిజామ్బు నదై–
ర్వినోదితదిన**క్లమాః** కృతరుచశ్చ జామ్బూనదైః।
నిషేవ్య మధుమాధవాః సరసమత్ర కాదమ్బరం
హరన్తి రతయే రహః ప్రియతమాఙ్కకాదమ్బరమ్॥

– ఇతి మాఘమహాకావ్యే 4–66

ఇ) శ్లో॥ మధ్యందినేఽర్ధరాత్రే వా విశ్రాన్తో **విగతక్లమః।**
చిన్తయేత్ ధర్మకామార్థాన్ సార్ధం తైరేక ఏవ వా॥

– మనుస్మృతి 7–15

మిట్టమధ్యాహ్నమునగాని, అర్ధరాత్రిగాని, మనోవిచారములేక **యలసట** దీర్చికొని మంత్రులతో గాని యొంటరియైగాని ధర్మార్థకామములను గూర్చి యాలోచింప వలయును.

ఎఫ్) శ్లో॥ కిం శీతలైః **క్లమ** వినోదిభిరార్ద్రవాతాన్
సంచాలయామి నలినీదళతాలవృన్తైః।
అంకే నిధాయ కరభోరు! యథాసుఖం తే
సంవాహయామి చరణావుత పద్మతామ్రౌ॥

– అభిజ్ఞానశాకున్తలే 3–71

"ఓ కాంతామణీ! నీ శ్రమ శాంతించునటుల పద్మదళతాళవృంతములతో చల్లని వాయువులు సోకునటుల, మెల్లమెల్లగా వీతునా?..."

అలంకారము :– ఇట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

''సువర్ణోత్పాదకత్వాత్పార్వత్యాః శరీరస్య సుకుమారస్యాపి తీవ్రతపః సమర్థత్వమస్తీత్యుత్ప్రేక్షార్థః''

పార్వతీదేవిశరీరము బంగారుపద్మములతో నిర్మించబడినట్లు వర్ణింపబడుట సహజసుకుమారమయ్యును తీవ్రతపమాచరించుటకు ధృఢమయ్యెనని చెప్పబడుటచే ఈ శ్లోకమున ఉత్ప్రేక్షాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :–

1. వ్యగాహ్యత – వి – ఉపసర్గ, 'గాహూ – విలోడనే' కర్మణి లఙ్. ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, భ్వాదిప్రకరణమ్(1) ఆత్మనేపదీ, సకర్మకమ్, వేట్.

రూపాలు :– వ్యగాహ్యత – వ్యగాహ్యేతామ్ – వ్యగాహ్యన్త

అవతారికా :– గ్రీష్మే తపశ్చర్యా। గ్రీష్మఋతువున చేసిన తపస్సు.

**శ్లో॥ శుచౌ చతుర్ణాం జ్వలతాం హవిర్భుజాం
శుచిస్మితా మధ్యగతా సుమధ్యమా।
విజిత్య నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభా–
మనన్యదృష్టిస్సవితారమైక్షత॥ 20**

పదవిభాగము :– శుచౌ, చతుర్ణామ్, జ్వలతామ్, హవిర్భుజామ్, శుచిస్మితా, మధ్యగతా, సుమధ్యమా, విజిత్య, నేత్రప్రతిఘాతినీమ్, ప్రభామ్, అనన్యదృష్టిః, సవితారమ్, ఐక్షత।

అన్వయక్రమము :– శుచౌ శుచిస్మితా సుమధ్యమా జ్వలతాం చతుర్ణాం హవిర్భుజాం మధ్యగతా నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభాం విజిత్య అనన్యదృష్టిః సవితారమ్ ఐక్షత।

ప్రతిపదార్థము :– శుచౌ – వేసవియందు, శుచిస్మితా – విశదమైన మందహాసము గలదియు, సుమధ్యమా – చక్కని నడుముగలదియు నైన యా పార్వతీదేవి, జ్వలతామ్ – ప్రజ్వలించుచున్న, చతుర్ణామ్ – నాలుగు అగు, హవిర్భుజామ్ – అగ్నులకు, మధ్యగతా – నడుమనున్నదై, నేత్రప్రతిఘాతినీమ్ – కన్నులు మిరుమిట్లు గొలుపు, ప్రభామ్ – సూర్యతేజస్సును, విజిత్య – ఓర్చి, అనన్యదృష్టిః – తదేక దృష్టికలదై, సవితారమ్ – సూర్యుని, ఐక్షత – చూచెను.

తాత్పర్యము :– వేసవియందు విశదమైన మందహాసముగలదియు, చక్కని నడుముగలదియునగు ఆ పార్వతీదేవి ప్రజ్వలించుచున్న నాలుగు అగ్నులకు నడుమనున్నదై కన్నులు మిరుమిట్లు గొలుపు సూర్యతేజస్సును ఓర్చి తదేకదృష్టి కలదై సూర్యుని చూచెను.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. శుచౌ – శుచ్యోః, శుచిషు; ఇకారాన్త పుంలింగ శుచిశబ్దము. స.ఏ 2. శుచిస్మితా – **శుచిస్మితా**, శుచిస్మితే, శుచిస్మితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ శుచిస్మితాశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. సుమధ్యమా – **సుమధ్యమా,** సుమధ్యమే, సుమధ్యమాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సుమధ్యమాశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. మధ్యగతా– మధ్యగతా, మధ్యగతే, మధ్యగతాః ;ఆకారాన్త స్త్రీలింగ మధ్యగతాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. జ్వలతామ్ –జ్వలతః, జ్వలతోః **జ్వలతామ్;** తకారాన్త పుంలింగ జ్వలత్‌శబ్దము. ష.బ 6. చతుర్ణామ్ – రేఫాన్తః పుంలింగో నిత్యం బహువచనాంతః 'చతుర్'శబ్దః. ష.బ 7. హవిర్భుజామ్ – హవిర్భుజః హవిర్భుజోః, హవిర్భుజామ్; జకారాన్త పుంలింగ హవిర్భుక్ఛబ్దము. ష.బ 8. నేత్రప్రతిఘాతినీమ్ – ...ఘాతినీమ్, ...ఘాతిన్యౌ, ...ఘాతినీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ...ఘాతినీశబ్దము. ద్వి.ఏ. 9. ప్రభామ్ – ప్రభామ్, ప్రభే, ప్రభాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రభాశబ్దము. ద్వి.ఏ 10. విజిత్య – అవ్యయము – ల్యబన్తము 11. అనన్యదృష్టిః – అనన్యదృష్టిః, అనన్యదృష్టీ, అనన్యదృష్టయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ అనన్యదృష్టిశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. సవితారమ్ – **సవితారమ్,** సవితారౌ, సవితౄన్ ; ఋకారాన్త పుంలింగ సవితృశబ్దము. ద్వి.ఏ 13. ఐక్షత – క్రియ

సమాసాలు :–

1. శుచిస్మితా – శుచి స్మితం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
2. సుమధ్యమా – శోభనం మధ్యమం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
3. మధ్యగతా – మధ్యం గతా (ద్వి.త) మధ్యగతా।
4. నేత్రప్రతిఘాతినీమ్ – నేత్రే ప్రతిహన్తి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి తచ్ఛీలా, తామ్।
5. అనన్యదృష్టిః – అవిద్యమానా అన్యత్ర దృష్టిః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।

సంధులు :–

1. అనన్యదృష్టిః + సవితారమ్ – అనన్యదృష్టిస్సవితారమ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సవితా(ఋ) (పుం.) :– ఏ) సూతే లోకాదీనితి । సూ + తృచ్।

బి) శ్లో॥ ఆదిత్యః సవితా సహస్రకిరణః ప్రద్యోతనో భాస్కరః
తిగ్మాంశుస్తరణిస్తథా దినమణిర్భాస్వాన్వివస్వాన్హరిః।
మార్తణ్డస్తపనో వికర్తన ఇనః పూషా పతఙ్గో భగః
సూర్యో గోపతిరర్యమా దినకరః సూరోఽంశుమాలీ రవిః ॥35

శ్లో॥ మిహిరో విరోచనోఽర్కస్తిమిరరిపుర్ద్యుమణిరంశుమానంశుః।
హరిదశ్వః సప్తాశ్వః ప్రభాకరో భానుమాన్భానుః ॥36

శ్లో॥ బ్రధ్నో హంసః ఖగో మిత్రశ్చిత్రభానురహర్పతిః।
కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షుర్ద్వాదశాత్మా త్రయీతనుః ॥ 37

–అని హలాయుధకోశము '47' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ధీశబ్దవాచ్యం బ్రహ్మాణం ప్రచోదయితి సర్వదా।
సృష్ట్యర్థం భగవాన్ విష్ణుః **సవితా** స తు కీర్తితః॥

శ్లో॥ సర్వలోకప్రసవనాత్ **సవితా** స తు కీర్త్యతే।
యతస్తద్దేవతా దేవీ సావిత్రీత్యుచ్యతే తతః॥

– ఇతి వహ్నిపురాణే (హలాయుధకోశవ్యాఖ్యనుండి)

డి) శ్లో॥ స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ।
దినాన్తే నిహితం తేజః **సవిత్రేవ** హుతాశనః॥

– ఇతి రఘువంశమహాకావ్యే చతుర్థసర్గః।

'సాయంసమయమున సూర్యునిచేత ఉంచబడిన తేజస్సును పొంది అగ్నిహోత్రుడువలె ఆ రఘుమహారాజు మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

క్రియాదర్శము :– ఐక్షత :– "ఈక్ష (ఈక్ష్) – దర్శనే" (దర్శించుట), సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– ఐక్షత – ఐక్షేతామ్ – ఐక్షన్త

–––

శ్లో॥ తథాఽతితప్తం సవితుర్గభస్తిభి-
ర్ముఖం తదీయం కమలశ్రియం దధౌ।
అపాఙ్గయోః కేవలమస్య దీర్ఘయో-
శ్శనైః శనైశ్శ్యామికయా కృతం పదమ్॥ **21**

పదవిభాగము :– తథా, అతితప్తమ్, సవితుః, గభస్తిభిః, ముఖమ్, తదీయమ్, కమలశ్రియమ్, దధౌ, అపాఙ్గయోః, కేవలమ్, అస్య, దీర్ఘయోః, శనైః, శ్యామికయా, కృతమ్, పదమ్।

అన్వయక్రమము :– సవితుః గభస్తిభిః తథా అతితప్తం తదీయం ముఖం కమల శ్రియం దధౌ, అస్య దీర్ఘయోః అపాంగయోః కేవలం శనైః శనైః, శ్యామికయా పదం కృతమ్।

ప్రతిపదార్థము :– సవితుః – సూర్యునియొక్క, గభస్తిభిః – కిరణములచేత, తథా – అవ్విధముగ, అతితప్తమ్ – మిక్కిలి తపింప చేయబడిన, తదీయమ్ – ఆ పార్వతీదేవిదగు, ముఖమ్ – ముఖము, కమలశ్రియమ్ – తామరపూవుసొబగును, దధౌ – ధరించెను, అస్య – ఈ మోముయొక్క, దీర్ఘయోః – విశాలములైన, అపాంగయోః కేవలమ్ – కనుకొనలందు మాత్రము, శనైః శనైః – మెల్లమెల్లగా, శ్యామికయా – నల్లదనముచేత, పదమ్ – స్థానము, కృతమ్ – చేయబడెను.

తాత్పర్యము :– అవ్విధముగ సూర్యకిరణములచేత మిక్కిలి తపింపబడిన ఆ పార్వతీదేవిముఖము తామరపూవుసొబగును ధరించెను. ఈ మోముయొక్క విశాలములైన కనుకొనలయందు మాత్రము మెల్లమెల్లగా నల్లదనముచేత స్థానము చేయబడెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. తథాతితప్తమ్ – తథాభితప్తమ్; తథాపి తప్తమ్.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సవితుః – **సవితుః,** సవిత్రోః సవితౄణామ్; ఋకారాన్త పుంలింగ సవితృశబ్దము. ష.ఏ. 2. గభస్తిభిః – గభస్తినా, గభస్తిభ్యామ్, **గభస్తిభిః;** ఇకారాన్త పుంలింగ గభస్తిశబ్దము. తృ.బ. 3. అతితప్తమ్ – **అతితప్తమ్,** అతితప్తే, అతితప్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అతితప్తశబ్దము. ప్ర.ఏ. 4. తదీయమ్ – **తదీయమ్,** తదీయే, తదీయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తదీయశబ్దము. ప్ర.ఏ. 5. ముఖమ్ – ముఖమ్, ముఖే, ముఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ముఖశబ్దము. ప్ర.ఏ. 6. కమలశ్రియమ్ – **కమలశ్రియమ్,** కమలశ్రియౌ, కమలశ్రియః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగకమలశ్రీశబ్దము. ద్వి.ఏ. 7. దధౌ – క్రియ –లిట్ 8. అస్య – **అస్య,** అనయోః, ఏషామ్; మకారాన్త పుంలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ష.ఏ. 9. దీర్ఘయోః – దీర్ఘస్య, **దీర్ఘయోః,** దీర్ఘాణామ్; అకారాన్త పుంలింగ దీర్ఘశబ్దము. ష.ద్వి. 10. అపాంగయోః – అపాంగస్య, **అపాంగయోః,** అపాంగానామ్; అకారాన్త పుంలింగ అపాంగశబ్దము. ష.ద్వి. 12. తథా, శనైః – అవ్యయాలు 13. కేవలమ్ – అవ్యయము 14. శ్యామికయా – **శ్యామికయా,** శ్యామికాభ్యామ్, శ్యామికాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగశ్యామికాశబ్దము. తృ.ఏ. 15. పదమ్ – **పదమ్,** పదే, పదాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పదశబ్దము. ప్ర.ఏ 16. కృతమ్ – **కృతమ్,** కృతే, కృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కృతశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. కమలశ్రియమ్ – కమలస్య శ్రీః (ష.త.) తామ్।
2. అతితప్తమ్ – అత్యన్తమ్ తప్తమ్ (సుప్సుపా.)।

సంధులు :–

1. తథా + అతితప్తమ్ – తథాతితప్తమ్।
2. సవితుః + గభస్తిభిః – సవితుర్గభస్తిభిః – విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
3. దీర్ఘయోః + శనైః – దీర్ఘయోశ్శనైః – శ్చుత్వసన్ధిః।
4. శనైః + శ్యామికయా – శనైశ్శ్యామికయా – శ్చుత్వసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. కేవలమ్ – అవ్యయకోశే (315)

ఎ) ఏకమాత్రే, అద్వితీయేఽ సహాయే చార్థేఽ స్య స్వరాదిత్వం తిలకప్రభృతయోఽజ్ఞీ కుర్వన్తి। శబ్దకల్పద్రుమాదిషు తు త్రిలిఙ్గోఽ యం విశేష్యనిఘ్నత్వేన పఠితః।

బి) శ్లో॥ **కేవలం** స్మరణేనైవ పునాసి పురుషం యతః।
అనేన వృత్తయశ్శేషా నివేదిత ఫలాస్త్వయి॥ ర.వం. 10 – 29

"నీ స్మరణమాత్రముననే మానవుడు సంపూర్ణముగ పవిత్రుడగుచున్నాడు" అన్నప్పుడు, నీ దర్శన స్పర్శనాదులచే పొందు ఫలములు ఇంతటివి అని నిశ్చయింపజాలము గదా".

సి) "కేవలమిదమేవ పృచ్ఛామి" – అని కాదంబరి

డి) శ్లో॥ బలమార్తభయోపశాన్తయే
విదుషాం సత్కృతయే బహుశ్రుతమ్।
వసు తస్య విభోర్న **కేవలం**
గుణవత్తాపి పరప్రయోజనా॥

– ర.వం. 8–31

క్రియాదర్శము :- 1. దధౌ :- డుధాఞ్(ధా) ధారణపోషణయోః (ధరించుట, పోషించుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ. లిట్, ప్రథమపురుషైక వచనాంతః।

రూపాలు :- దధౌ – దధతుః – దధుః,
దధిథ – దధతుః – దధ
దధౌ – దధివ – దధిమ

శ్లో॥ అయాచితోపస్థితమమ్బు కేవలం
రసాత్మకస్యోడుపతేశ్చ రశ్మయః।
బభూవ తస్యాః కిల పారణావిధి-
ర్న వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః॥ 22

పదవిభాగము :- అయాచితోపస్థితమ్, అమ్బు, కేవలమ్, రసాత్మకస్య, ఉడుపతేః చ, రశ్మయః, బభూవ, తస్యాః, కిల, పారణావిధిః, న, వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః।

అన్వయక్రమము :- అయాచితోపస్థితం కేవలమ్ అమ్బు,రసాత్మకస్య ఉడుపతేః రశ్మయః చ, తస్యాః పారణావిధిః బభూవ కిల। వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః న బభూవ।

ప్రతిపదార్థము :- అయాచితోపస్థితమ్ – కోరకయే లభించిన, కేవలమ్ అమ్బు – నీరు మాత్రమును, రసాత్మకస్య – అమృతమయుడగు, ఉడుపతేః – చంద్రునియొక్క రశ్మయః + చ – కిరణములును, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవియొక్క, పారణావిధిః – భోజనవిధానము, బభూవ కిల – అయ్యెనుగదా! వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః – వృక్షములకేది జీవనోపాయమో దానికంటె వేరగు ఉపాయము, న బభూవ – కాలేదు.

తాత్పర్యము :- కోరకయే లభించిన నీరు మాత్రమును, అమృతమయుడగు చంద్రకిరణములును ఆ పార్వతీదేవియొక్క భోజనవిధానము అయ్యెనుగదా। వృక్షములకేది జీవనోపాయమో దానికంటె వేఱగు ఉపాయము కాలేదు.

పాఠాన్తరాలు :- 1. కిల – ఖలు;
2. సాధనః – సాధనమ్;
3. వృక్షవృత్తి.. – వృక్షవృతిః..

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. అయాచితోపస్థితమ్ – **స్థితమ్,** ...స్థితే, ...స్థితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...స్థితశబ్దము. ద్వి.ఏ 2. కేవలమ్, చ, కిల, న – అవ్యయాలు 3. అమ్బు – **అమ్బు,** అమ్బునీ, అమ్బూని; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ అమ్బుశబ్దము. ద్వి.ఏ. 4. రసాత్మకస్య – రసాత్మ కస్య, రసాత్మకయోః, రసాత్మకానామ్; అకారాన్త పుంలింగ రసాత్మకశబ్దము. ష.ఏ. 5 ఉడుపతే – **ఉడుపతేః,** ఉడుపత్యోః, ఉడుపతీనామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ ఉడుపతిశబ్దము. ష.ఏ. 6. తస్యాః – **తస్యాః,** తయోః, తాసామ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ష.ఏ. 7. రశ్మయః – రశ్మిః, రశ్మీ, **రశ్మయః ;** ఇకారాన్త పుంలింగ రశ్మిశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. పారణావిధిః – **పారణావిధిః,** పారణావిధీ, పారణావిధయః; ఇకారాన్త పుంలింగ పారణావిధిశబ్దము. ప్ర.ఏ. 9. బభూవ – క్రియ, 10. వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః – **సాధనః,** ...సాధనౌ, ... సాధనాః; అకారాన్త పుంలింగ...సాధనశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు:-

1. అయాచితోపస్థితమ్ – న యాచితమ్ (నఞ్తత్పురుష) అయాచితమ్ అయాచితం చ తత్ ఉపస్థితమ్ (కర్మధా.) అయాచితోపస్థితమ్।
2. ఉడుపతేః – ఉడూనాం పతిః (ష.త.) ఉడుపతిః, తస్య।
3. పారణావిధిః – పారణాయాః విధిః (ష.త.) పారణావిధిః।
4. వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః – వృక్షాణాం వృత్తిః (ష.త.) వృక్షవృత్తిః, విశేషేణ అతిరిక్తమ్ (సుప్సుపా) వ్యతిరిక్తమ్, వృక్షవృత్తేః వ్యతిరిక్తం (ష.త.) సాధనం యస్య (బహువ్రీహి) సః।

సంధులు:-

1. రస్మాతకస్య + ఉడుపతేః – రసాత్మకస్యోడుపతేః – గుణసన్ధిః। ఆద్గుణః (సూ. 6-1-84) అవర్ణమునకు (అ,ఆలకు) హ్రస్వదీర్ఘములైన ఇ, ఉ, ఋ, వర్ణములు పరముగా నున్నపుడు పూర్వపరముల స్థానములో గుణము ఏకాదేశమగును. ఇచట గుణములు క్రమముగా ఏ, ఓ, అర్, అల్ అనునవి ఆదేశములగునని తాత్పర్యము.
2. ఉడుపతేః + చ – ఉడుపతేశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
3. పారణవిధిః + న – పారణావిధిర్న – విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:-

1. రశ్మిః – (పుం.) ఎ) అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి।
అశూ వ్యాప్తౌ + 'అశ్నోతేరశ్చ' ఇతి మి, ధాతోరశాదేశశ్చ। (ఉణాది 4-46)
బి) శ్లో॥ రోచిః శోచిరంశుః ప్రద్యోతగభస్తిరశ్మిఘృణికిరణాః।
రుచిరుగ్దీధితిదీప్తిద్యుతిప్రభాభావిభాభానుః॥ 38

శ్లో॥ ఉస్రధామవసుకేతుమరీచిప్రగ్రహోపధృతివృష్ణిమయూఖాః।
అంశుభానుకరపాదవిరోకా గావ ఇత్యభిహితాస్తు సమానాః ॥ 39

అని హలాయుధకోశము '32' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ మక్షికా విప్రుషశ్ఛాయా గౌరశ్వస్సూర్యరశ్మయః।
రజో భూర్వాయురగ్నిశ్చ స్పర్శే మేధ్యా వినిర్దిశేత్॥

అమేధ్యము దాకెడివైనను ఈగలును, నోటితుంపురులును, తాకరానిదాని నీడయు, గోవు, గుఱ్ఱము, సూర్యకిరణములు, దుమ్ము, భూమి, గాలి, అగ్ని వీనిని తాకినను పరిశుద్ధములని యెఱుగవలయును. -మనుస్మృతి 5-134

డి) శ్లో॥ త్రిస్రోతసం వహతి యో గగనప్రతిష్ఠాం
జ్యోతీంషి వర్తయతి చ ప్రవిభక్తరశ్మి।
తస్య ద్వితీయహరివిక్రమనిస్తమస్కం
వాయోరిమం పరివహస్య వదన్తి మార్గమ్॥

– అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ 7-6

"ఇది **పరివహ** మనుపేరగల వాయుమార్గము. ఇది నక్షత్రముల కాంతులను సర్వదిక్కులకు ప్రసరింపజేయునట్టిది, మన్దాకిని ప్రవాహము కల్గినట్టిది, త్రివిక్రమస్వామి రెండవ పాదముచే చీకటిలేనిదానినిగా చేయబడిన వాయు మార్గమునుగా వర్ణింతురు".

క్రియాదర్శము:– **బభూవ** – పూర్వము చెప్పబడినది.

అవతారికా:– వర్షాయాం తపశ్చర్యా। వర్షఋతువున (పార్వతీదేవి) చేసిన తపస్సు.

శ్లో॥ నికామతప్తా వివిధేన వహ్నినా
నభశ్చరేణేన్ధనసమ్భృతేన సా।
తపాత్యయే వారిభిరుక్షితా నవై-
ర్భువా సహోష్మాణమముఞ్చదూర్ధ్వగమ్॥ 23

పదవిభాగము:– నికామతప్తా, వివిధేన, వహ్నినా, నభశ్చరేణ, ఇన్ధనసమ్భృతేన, సా, తపాత్యయే, వారిభిః, ఉక్షితా, నవైః, భువా, సహ, ఊష్మాణమ్, అముఞ్చత్, ఊర్ధ్వగమ్।

అన్వయక్రమము:– వివిధేన నభశ్చరేణ ఇన్ధనసమ్భృతేన వహ్నినా నికామతప్తా సా తపాత్యయే నవైః వారిభిః ఉక్షితా భువా సహ ఊర్ధ్వగమ్ ఊష్మాణమ్ అముఞ్చత్।

ప్రతిపదార్థము :– వివిధేన – బహువిధమగునట్టియు, నభశ్చరేణ – ఆకాశమున సంచరించునట్టియు, ఇనన్ధసమ్భృతేన – కఱ్ఱలచే ప్రజ్వలింపజేయబడినట్టిదియు అగు, వహ్నినా – అగ్నిచే, నికామతప్తా – మిక్కిలి తపింపజేయబడినదైన, సా – ఆ పార్వతీదేవి, తపాత్యయే – వేసవియొక్క అంతమునందు, నవైః – క్రొత్త, వారిభిః – నీరులచేత, ఉక్షితా – తడుపబడినదై, భువా – భూమితో, సహ – పాటు, ఊర్ధ్వగమ్ – పైకిపోయెడి, ఊష్మాణమ్ – ఆవిరిని, అముఞ్చత్ – విడచెను.

తాత్పర్యము:– బహువిధమగునట్టియు, ఆకాశమున సంచరించునట్టియు, కఱ్ఱలచే ప్రజ్వలింపజేయబడినట్టిదియు అగు అగ్నిచే మిక్కిలి తపింపజేయుబడినదైన ఆ పార్వతీదేవి వేసవియొక్క అంతమునందు క్రొత్తనీరులచేత (తొలకరి జల్లులచేత) తడుపబడినదై, భూమితోపాటు పైకి పోయెడి ఆవిరిని విడచెను.

పాఠాన్తరాలు:– 1. వివిధేన – ద్వివిధేన 2. సా – చ

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. వివిధేన – **వివిధేన,** వివిధాభ్యామ్, వివిధైః; అకారాన్త పుంలింగ వివిధశబ్దము. తృ.ఏ. 2. నభశ్చరేణ – **నభశ్చరేణ,** నభశ్చరాభ్యామ్, నభశ్చరైః; అకారాన్త పుంలింగ నభశ్చరశబ్దము. తృ.ఏ. 3. ఇన్ధనసమ్భృతేన – ...**సమ్భృతేన,** ...సంభృతాభ్యామ్, ...సంభృతైః; అకారాన్త పుంలింగ ...సంభృతశబ్దము. తృ.ఏ 4. వహ్నినా – **వహ్నినా,** వహ్నిభ్యామ్, వహ్నిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ వహ్నిశబ్దము. తృ.ఏ. 5. నికామతప్తా – **నికామతప్తా,** నికామతప్తే, నికామతప్తాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నికామతప్తాశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ. 7. నవైః – నవేన, నవాభ్యామ్, **నవైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ నవశబ్దము. తృ.బ. 8. వారిభిః – వారిణా, వారిభ్యామ్, **వారిభిః**; అకారాన్త నపుంసకలింగవారిశబ్దము. తృ.బ. 9. తపాత్యయే – **తపాత్యయే,** తపాత్యయయోః, తపాత్యయేషు; అకారాన్త పుంలింగ తపాత్యయశబ్దము.స.ఏ 10. ఉక్షితా – **ఉక్షితా,** ఉక్షితే, ఉక్షితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఉక్షితాశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. భువా – **భువా,** భూభ్యామ్, భూభిః; ఊకారాన్త స్త్రీలింగ భూశబ్దము. తృ.ఏ. 12. సహ – అవ్యయము 13. ఊష్మాణమ్ – **ఊష్మాణమ్,** ఊష్మాణౌ, ఊష్మణః; నకారాన్త పుంలింగ ఊష్మన్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 14. అముఞ్చత్ – క్రియ 15. ఊర్ధ్వగమ్ – **ఊర్ధ్వగమ్,** ఊర్ధ్వగే, ఊర్ధ్వగాని; అకారాన్త పుంలింగ ఊర్ధ్వగశబ్దము. ద్వి.ఏ

సమాసాలు:–

1. వివిధేన – వివిధా విధా యస్య (బహువ్రీహి) స వివిధః తేన।
2. నభశ్చరేణ – నభసః చరః (ష.త.) నభశ్చరః, తేన।
3. ఇన్ధనసంభృతేన – ఇంధనేన సంభృతః (తృ.త.) తేన।

4. నికామతప్తా – నికామం తప్తా (సుప్సుపా)।

5. తపాత్యయే – తపసః అత్యయః (ష.త.) తపాత్యయః, తస్మిన్।

6. ఊర్ధ్వగమ్ – ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి ఊర్ధ్వగః, తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. నభః (స్) – (నపుం.)

ఎ) నహ్యతే మేఘైరితి। ణహ బన్ధనే + నహేర్దివి భశ్చ ఇతి అసున్ భశ్చాన్తాదేశః।
– ఇతి హలాయుధకోశవ్యాఖ్యాయామ్।

బి) నభసః – (పుం. నపుం.)

1. అత్యవిచమితమి – 3.117 ఇతి అసచ్। ణభ హింసాయామ్, భ్వాదిప్రకరణమ్, భ్వాది/ఆత్మనేపదీ/సేట్, దివాది/పరస్మైపదీ/సేట్ + అసుచ్ – ఇతి ఉణాదికోషవ్యాఖ్యాయామ్.

సి) శ్లో॥ **నభో** మరుద్వర్త్మ వియద్విహాయ–
స్తారాపథః పుష్కరమన్తరిక్షమ్।
వ్యోమామ్బరం విష్ణుపదం చ ఖం ద్యౌ–
ర్విహాయసా స్యాద్గగనం తథా ద్యుః॥ 137

–అని హలాయుధకోశము '15' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ నేక్షతోద్యంతమాదిత్యం నాస్తం యంతం కదాచన।
నోపసృష్టం న వారిస్థం న మధ్యం **నభసో** గతమ్॥ మనుస్మృతి –4–37

ఇ) శ్లో॥ ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
సవిస్మయాః కోశగృహే నియుక్తాః।
హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
వృష్టిం శశంసుః పతితాం **నభస్తః** ॥ – ర.వం. 5–29

ఎఫ్) శ్లో॥ మృగాః ప్రచణ్డాతపతాపితా భృశం
తృషా మహత్యా పరిశుష్కతాలవః।
వనాన్తరే తోయమితి ప్రధావితా
నిరీక్ష్య భిన్నాఞ్జనసన్నిభం నభః॥ ఋతుసంహారః 1–11

"... అడవి నడుమ బాగుగా నూరినకాటుకతో సమానమైన ఆకాశమును గాంచి..."

అలంకారాలు:– అత్ర సహోక్తిరలంకారః। తల్లక్షణం యథా –

"సహోక్తి స్సహభావశ్చేద్భాసతే జనరఞ్జనః" । – ఇతి చంద్రాలోకే – 53

" ఆ పార్వతీదేవి వేసవికాలాంతమునందు తొలకరి జల్లులుచేత తడుపబడినదై భూమి**తోపాటు** పైకి పోయెడి ఆవిరిని విడచెను". సహృదయరంజకముగా సహభావము చెప్పబడిన యెడల అది సహోక్తి యగును।

క్రియాదర్శము:– అముఞ్చత్ – 'ముచ్ (ముచ్) – మోక్షణే' (విడుచుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, తుదాదిప్రకరణమ్(6), లఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

రూపాలు :– అముఞ్చత్ – అముఞ్చతామ్ – అముఞ్చన్.

(6. ముచ్, 7. విద్, 8. సిచ్ ధాతువులకు శేముచాదీనామ్ (సూ. 7–5–59) అను సూత్రముచే 'నుమ్' (న్) ఆగమము చెప్పబడినది. ముచ్+ అ+ తి – మున్చ్ + అ + తి – ముఞ్చ్ + అ + తి – ముఞ్చతి।)

శ్లో॥ స్థితాః క్షణం పక్ష్మసు తాడితాధరాః
పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః।
వలీషు తస్యాః స్ఖలితాః ప్రపేదిరే
చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిన్దవః॥ 24

పదవిభాగము:– స్థితాః, క్షణమ్, పక్ష్మసు, తాడితాధరాః, పయోధరో... చూర్ణితాః వలీషు, తస్యాః, స్ఖలితాః, ప్రపేదిరే, చిరేణ, నాభిమ్, ప్రథమోదచిన్దవః।

అన్వయక్రమము:– ప్రథమోదబిన్దవః తస్యాః పక్ష్మసు క్షణం స్థితాః తాడితాధరాః పయోధరో...చూర్ణితాః వలీషు స్ఖలితాః చిరేణ నాభిం ప్రపేదిరే।

ప్రతిపదార్థము:– ప్రథమోదబిన్దవః – తొలకరిజల్లులు, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవి యొక్క, పక్ష్మసు – కనురెప్పలయందు, క్షణమ్ – ఇంచుకసేపు, స్థితాః – నిలిచినవియు, తాడితాధరాః – క్రింది పెదవిని గట్టిగ తాకినవై, పయోధర – ఉత్సేధ – నిపాత – చూర్ణితాః – స్తనోపరిభాగములపై పడుటచేత తుంపురులైనవియు, వలీషు – పొట్టముడుతలయందు, స్ఖలితాః – జారినవియు ఐ, చిరేణ – చాలసేపటికి, నాభిమ్ – బొడ్డును, ప్రపేదిరే – ప్రవేశించినవి.

తాత్పర్యము :- తొలకరి జల్లులు ఆ పార్వతీదేవియొక్క కనురెప్పలయందు ఇంచుకసేపు నిలిచినవియు, క్రిందిపెదవిని గట్టిగా తాకినవై, స్తనోపరిభాగములపై పడుటచేత తుంపురులైనవియు, పొట్టముడుతలయందు జారినవియు ఐ చాలసేపటికి బొడ్డును ప్రవేశించినవి.

పాఠాన్తరాలు:- 1. ఉత్సేధ - ఉత్సఙ్గ

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. ప్రథమోదబిన్దవః - ..బిన్దుః, ...బిన్దూ, ...**బిన్దవః**,; ఉకారాన్త పుంలింగ ...బిన్దుశబ్దము. ప్ర.బ. 2. తస్యాః - **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 3. క్షణమ్ - **క్షణమ్,** క్షణౌ, క్షణాన్; అకారాన్త పుంలింగ క్షణశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. పక్ష్మసు - పక్ష్మణి, పక్ష్మణోః, **పక్ష్మసు;** నకారాన్త నపుంసకలింగ 'పక్ష్మన్'శబ్దము. స.బ. 5. స్థితాః - స్థితః, స్థితౌ, **స్థితాః** ; అకారాన్త పుంలింగ స్థితశబ్దము. ప్ర.బ 6. తాడితాధరాః - తాడితాధరః, తాడితాధరౌ, **తాడితాధరాః** ; అకారాన్త పుంలింగ తాడితాధరశబ్దము. ప్ర.బ7. పయోధర...చూర్ణితాః - ...చూర్ణితః ,...చూర్ణితౌ, **...చూర్ణితాః**; అకారాన్త పుంలింగ...చూర్ణితశబ్దము. ప్ర.బ 8. స్ఖలితాః - స్ఖలితః, స్ఖలితౌ, **స్ఖలితాః** ; అకారాన్త పుంలింగ స్ఖలితశబ్దము. ప్ర.బ 9. వలీషు - వల్యామ్, వల్యోః, **వలీషు;** ఈకారాన్త స్త్రీలింగ వలీశబ్దము. స.బ 10. చిరేణ(అ) - **చిరేణ,** చిరాభ్యామ్, చిరైః; అకారాన్త నపుంసకలింగచిర శబ్దము తృ.ఏ 11. నాభిమ్ - **నాభిమ్,** నాభీ, నాభీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ నాభిశబ్దము. ద్వి.ఏ., నాభిమ్, నాభీ, నాభీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ నాభిశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. ప్రపేదిరే- క్రియ-లిట్- ప్ర.బ.

సమాసాలు:-

1. ప్రథమోదబిన్దవః - ఉదకస్య బిన్దవః (ష.త.) ఉదబిన్దవః. ప్రథమే చ ఉదబిన్దవః (కర్మధా.) ప్రథమోదబిన్దవః।
2. తాడితాధరాః - తాడితః అధరః యైః (బహువ్రీహి) తే।
3. పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః - పయోధరయోః ఉత్సేధః (ష.త.) పయోధరోత్సేధః, పయోధరోత్సేధే నిపాతః(స.త.) పయోధరోత్సేధనిపాతేన చూర్ణితాః (తృ.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు:-

1. అధరః - (పుం.)

ఏ) న ధ్రియతేఽ సౌ। ధృ + అచ్, తతో నఞ్ సమాసః

బి) శ్లో॥ 'అధరో దన్తచ్ఛద ఓష్ఠ ఉచ్యతే దన్తవాసశ్చ"॥ 524
- అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ పాణిపాదతలౌ రవతౌ నేత్రాన్తరనఖాని చ।
తాలుకోఽ ధర జిహ్వా చ సప్త రక్తం ప్రశస్యతే॥

డి) శ్లో॥ పాటలావర్తులః స్నిగ్ధో రేఖాభూషితమధ్యభూః।
సీమన్తినీనామధరో రాజ్ఞాం చైవ ప్రియో భవేత్॥

శ్లో॥ శ్యామః స్థూలోఽ ధరోష్ఠః స్యాద్ వైధవ్యకలహప్రదః।
మసృణో మత్తకాశిన్యాశ్చేత్తరోష్ఠ సుభోగదః॥ - ఇతి సాముద్రకమ్।

ఇ) 'పిబసి రతిసర్వస్వమధురమ్' - ఇతి శాకున్తలే

ఎఫ్) శ్లో॥ తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమపల్లవేషు
నిర్ధౌతహారగులికావిశదం హిమాంభః।
ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయా**ధరోష్ఠే**
లీలాస్మితం సదశనార్చిరివ త్వదీయమ్॥ - ర.వం. 5-70

ఎఱ్ఱని చిగురుటాకుపై బడిన పరిశుద్ధములైన తెల్లని ముత్తెములవంటి హిమాంబుకణములు మీ యెఱ్ఱని అధరోష్ఠమున ప్రకాశించెడు తెల్లని దంతకాన్తితో గూడికొన్న చిఱునవ్వువలెను ప్రకాశించుచున్నది.

అలంకారములు:- ఇందు 'పరికరాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

చంద్రాలోకే తల్లక్షణం యథా-

"అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః"।

సాభిప్రాయవిశేషణములతో కూడియున్నయెడల 'పరికరాలంకార'మగును. ఇందు ప్రతిపదము సాభిప్రాయము. అనగా ఆసనస్థితిని వ్యంజింపజేయుచున్న పదములు కనుక పరికరాలంకారము.

క్రియాదర్శము:- ప్రపేదిరే - ప్ర - ఉపసర్గ, 'పద - గతౌ' (నడుచుట, వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, దివాది ప్రకరణమ్(2), లిట్, ప్రథమపురుషైక బహువచనాంతః।

రూపాలు :- ప్రపేదే - ప్రపేదాతే - **ప్రపేదిరే.**

శ్లో॥ తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం
నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్।
ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ
కౌత్సః **ప్రపేదే** వరతన్తుశిష్యః॥
- ర.వం. 5-1

శ్లో॥ శిలాశయాం తామనికేతవాసినీమ్
నిరన్తరాస్వన్తరవాతవృష్టిషు।
వ్యలోకయన్నున్మిషితైస్తటిన్మయై-
ర్మహాతపస్సాక్ష్య ఇవ స్థితాః క్షపాః॥ 25

పదవిభాగము:- శిలాశయామ్, తామ్, అనికేతవాసినీమ్, నిరన్తరాసు, అన్తరవాత వృష్టిషు, వ్యలోకయన్, ఉన్మిషితైః, తటిన్మయైః, మహాతపఃసాక్ష్యే, ఇవ, స్థితాః, క్షపాః।

అన్వయక్రమము:- నిరన్తరాసు అన్తరవాతవృష్టిషు అనికేతవాసినీమ్ శిలాశయాం తాం మహాతపఃసాక్ష్యే స్థితాః క్షపాః తడిన్మయైః ఉన్మిషితైః వ్యలోకయన్ ఇవ।

ప్రతిపదార్థము: – నిరన్తరాసు – ఎడతెగని, అన్తరవాతవృష్టిషు – నడుమ గాలులతో కూడిన జడివానలయందు, అనికేతవాసినీమ్ – ఆరుబయటనే వసించుచున్నదియు, శిలాశయామ్ – ఱాతిపై పరుండునదియును అగు, తామ్ – ఆ పార్వతీదేవిని, మహాతపఃసాక్ష్యే – గొప్పగా చేయుచున్న తపమునకు సాక్ష్యమందు, స్థితాః –ఉన్నట్టి, క్షపాః – రాత్రులు, తడిన్మయైః – మెఱుపులనెడి, ఉన్మిషితైః – చూపులతో, వ్యలోకయన్ ఇవ – చూచినవో యనునట్లుండెను.

తాత్పర్యము:- ఎడతెగని నడుమ గాలులతో కూడిన జడివానలయందు ఆరుబయటనే వసించుచున్నదియు, రాతిపై పరుండినదియును అగు ఆ పార్వతీ దేవిని గొప్పతపమునకు సాక్ష్యమందున్నట్టి రాత్రులు మెఱుపులనెడి చూపులతో చూచినవో యనునట్లుండెను.

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. నిరన్తరాసు – నిరన్తరాయామ్, నిరన్తరయోః, నిరన్తరాసు; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నిరన్తరాశబ్దము. స.బ 2. అన్తరవాతవృష్టిషు – ...వృష్టౌ, ...వృష్ట్యోః, ...వృష్టిషు; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ ...వృష్టిశబ్దము. స.బ 3. అనికేతవాసినీమ్ – **...వాసినీమ్,** ...వాసిన్యౌ, ...వాసినీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ...వాసినీశబ్దము. ద్వి.ఏ. 4. శిలాశయామ్ – **శిలాశయామ్**, శిలాశయే, శిలాశయాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ శిలాశయాశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. తామ్ – **తామ్,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 6. మహాతపఃసాక్ష్యే – **...సాక్ష్యే,** ...సాక్ష్యయోః, ...సాక్ష్యేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ సాక్ష్యశబ్దము స.ఏ 7. స్థితాః – స్థితా, స్థితే, **స్థితాః;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ స్థితాశబ్దము. ప్ర.బ 8. క్షపాః – క్షపా, క్షపే, **క్షపాః**; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ క్షపాశబ్దము. ప్ర.బ 9. తడిన్మయైః – తడిన్మయేన, తడిన్మయాభ్యామ్, **తడిన్మయైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ తడిన్మయశబ్దము. తృ.బ 10. ఉన్మిషితైః – ఉన్మిషితేన, ఉన్మిషితాభ్యామ్, **ఉన్మిషితైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉన్మిషితశబ్దము. తృ.బ 11. వ్యలోకయన్ – క్రియ – లఙ్ – ప్ర.బ

సమాసాలు:-

1. నిరన్తరాసు – నిర్గతమ్ అన్తరం యాభ్యః (బహువ్రీహి) తాః, తాసు।
2. అన్తరవాతవృష్టిషు – అన్తరే వాతః యాసాం (బహువ్రీహి) తాః, అన్తరవాతాః అన్తరవాతాశ్చ తాః వృష్టయః (కర్మధా.) తాసు।
3. అనికేతవాసినీమ్ – నికేతే వసతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి నికేతవాసినీ, న నికేతవాసినీ (నఞ్తత్పు.) తామ్।
4. శిలాశయామ్ – శిలాయాం శేతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి శిలాశయా, తామ్।
5. మహాతపఃసాక్ష్యే – మహత్ చ తత్ తపః (కర్మధా.) మహాతపః, మహాతపసః సాక్ష్యమ్ (ష.త.) మహాతపఃసాక్ష్యమ్, తస్మిన్.

సంధులు: –

1. నిరన్తరాసు+అన్తర... – నిరన్తరాస్వన్తర...యణాదేశసన్ధిః।
   ఇకో యణచి (సూ 6-1-74) ఇ, ఉ, ఋ,ఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా య్వ్ర్ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.
2. ఉన్మిషితైః + తటిన్మయైః – ఉన్మిషితైస్తటిన్మయైః – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. తడిన్మయైః + మహాతపః... – తడిన్మయైర్మహాతపః... విసర్గసన్ధిః(రుత్వమ్)।
4. ...సాక్ష్యే + ఇవ – సాక్ష్య ఇవ – యవలోపః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:-

1. క్షపా – (స్త్రీ)

ఎ) క్షపయతి దూరయతి చేష్టామిన్ద్రియాణామ్। క్షప్ + అచ్ + టాప్।

బి) క్షపయతి చేష్టామ్, క్షి ణిచ్, అచ్।

సి) శ్లో॥ తమీ తమిస్రా కథితా తమస్వినీ
విభావరీ నక్తముఖా చ శర్వరీ।
క్షపా త్రియామా క్షపదా నిశీథినీ
నిశా చ దోషా రజనీ చ యామినీ॥ 107

శ్లో॥ వసతిర్వాసతేయీ చ శ్యామా రాత్రిశ్చ కథ్యతే।
అని హలాయుధకోశము '18' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ రాజానం తు కురుశ్రేష్ఠం తే హంసమధురస్వరాః।
ఆశ్వాసయన్తో విప్రా గ్ర్యాః **క్షపాం** సర్వాం వ్యనోదయన్॥
– ఇతి మహాభారతే, 3-1-43

ఇ) శ్లో॥ రమ్యం ద్వేష్టి యథా పురా ప్రకృతిభిర్న ప్రత్యహం సేవ్యతే
శయ్యాప్రాన్తవివర్తనైర్విగమయత్యున్నిద్ర ఏవ **క్షపాః**।
దాక్షిణ్యేన దదాతి వాచముచితామన్తఃపురేభ్యో యదా
గోత్రేషు స్ఖలితస్తదాభవతి చ వ్రీడావిలక్షశ్చిరమ్॥
– అభిజ్ఞానశాకున్తలే – షష్ఠాఙ్కే -5

" ...నిద్రలేనివాడై ప్రక్కయందు పొర్లుటలతో రాత్రులను గడుపుచున్నాడు..."

2. రాత్ర్యాదీనాం కర్మసాక్షిత్వముక్తం మహాభారతే–

శ్లో॥ ఆదిత్యచన్ద్రావనలోఽ నిలశ్చ ద్యౌర్భూమిరాపో హృదయం యమశ్చ।
అహశ్చ రాత్రిశ్చ ఉభే చ సన్ధ్యే ధర్మశ్చ జానాతి నరస్య వృత్తమ్॥
– 'వివరణమ్' వ్యాఖ్యనుండి.

అలంకారాలు:– అత్ర శ్లోకే ఉత్ప్రేక్షాలంకారః। ఇవేతి చక్షుషా విలోనమేవ ఉత్ప్రేక్షయతే। పార్వతీదేవి చేయుచున్న కఠోరతపమును రాత్రులు మెఱుపులను కన్నులతో చూచినవో యనునట్లుండెనని కవి ఊహించుటచే ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ఇట చెప్పబడినట్లయినది.

37

అవతారికా:– హేమన్తే తపశ్చర్యా। హేమన్తఋతువున (పార్వతీదేవి) చేసిన తపస్సు.

శ్లో॥ నినాయ సాత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః
సహస్యరాత్రీరుదవాసతత్పరా।
పరస్పరాక్రన్దిని చక్రవాకయోః
పురో వియుక్తే మిథునే కృపావతీ॥ 26

పదవిభాగము:– నినాయ, సా, అత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః, సహస్యరాత్రీః, ఉదవాసతత్పరా, పరస్పరాక్రన్దిని, చక్రవాకయోః, పురః, వియుక్తే, మిథునే, కృపావతీ।

అన్వయక్రమము :– సా అత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః సహస్యరాత్రీః ఉదవాసతత్పరా పరస్పరాక్రన్దిని పురః వియుక్తే చక్రవాకయోః మిథునే కృపావతీ నినాయ।

ప్రతిపదార్థము:– సా – ఆ పార్వతీదేవి, అత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః – మిక్కిలి మంచును కురిపించు వాయువులుగల, సహస్యరాత్రీః – పుష్యమాసపు రాత్రులను, ఉదవాసతత్పరా – నీటియందు వసించుటయందాసక్తిగలదై, పరస్పరాక్రన్దిని – ఒకదానికొకటి పిలుచుకొనుచున్నట్టియు, పురః – ఎదుటనే, వియుక్తే – ఎడబాసిన, చక్రవాకయోః మిథునే – చక్రవాకపు జంటయందు, కృపావతీ – దయగలదై, నినాయ – కడపెను.

తాత్పర్యము:– ఆ పార్వతీదేవి మిక్కిలి మంచును కురిపించు వాయువులుగల పుష్యమాసపు రాత్రులను నీటియందు వసించుట యందాసక్తిగలదై ఒకదానినొకటి పిలుచుకొనుచున్నట్టియు ఎదుటనే ఎడబాసిన చక్రవాకజంటయందు దయగలదై కడపెను.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. సా – **సా**, తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. అత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః – ...అనిలామ్, ..అనిలే, ...**అనిలాః**; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...అనిలాశబ్దము. ద్వి.బ 3. సహస్యరాత్రీః – ...రాత్రీమ్, ...రాత్ర్యౌ, ...రాత్రీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ **రాత్రీ**శబ్దము ద్వి.బ, రాత్రిః – ఇకారాన్తమున్ను 4. ఉదవాసతత్పరా – ...**తత్పరా**, ...తత్పరే, ...తత్పరాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...తత్పరాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. పరస్పరాక్రన్దిని ...**ఆక్రన్దిని,** ...ఆక్రన్దినోః, ...ఆక్రన్దిషు; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ ...ఆక్రన్దిశబ్దము.స.ఏ 6. పురః – అవ్యయము 7. వియుక్తే – **వియుక్తే,** వియుక్తయోః, వియుక్తేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ వియుక్తశబ్దము. స.ఏ 8. చక్రవాకయోః – చక్రవాకే, **చక్రవాకయోః**, చక్రవాకేషు; అకారాన్త పుంలింగ చక్రవాకశబ్దము. స.ద్వి 9. కృపావతీ – **కృపావతీ,** కృపావత్యౌ, కృపావత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ కృపావతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. నినాయ – క్రియ – లిట్ –ప్ర.ఏ 11. మిథునే – **మిథునే,** మిథునయోః, మిథునేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ మిథునశబ్దము. స.ఏ

సమాసాలు:–

1. అత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః – హిమానామ్ ఉత్కిరాః (ష.త.) హిమోత్కిరాః, అత్యన్తం హిమోత్కిరాః (సుప్సుపా) అత్యన్తహిమోత్కిరాః, అత్యన్తహిమోత్కిరా అనిలాః యాసు (బహువ్రీహి) తాః।
2. సహస్యరాత్రీః – సహస్యస్య రాత్రీః (ష.త.)।
3. ఉదవాసతత్పరా – ఉదకే వాసః ఉదవాసః, ఉదవాసే తత్పరా (స.త) ఉదవాసతత్పరా।
4. చక్రవాకయోః – చక్రవాకీ చ చక్రవాకశ్చ ఇతి చక్రవాకౌ: (ఏకశేష సమాసః) తయోః।

5. పరస్పరాక్రన్దిని – పరస్పరమ్ ఆక్రన్ది (సుప్సుపా) పరస్పరాక్రన్ది, తస్మిన్।

సంధులు:–

1. సా + అత్యన్త... – సాత్యన్త... – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. సహస్యరాత్రీః + ఉదవాస...– సహస్యరాత్రీరుదవాస...– విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)
3. పురః + వియుక్తే – పురో వియుక్తే – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు

1. చక్రవాకః (పుం./స్త్రీ.)

ఎ) చక్ర ఇత్యాఖ్యయా ఉచ్యతేఽసౌ।
వచ్ + కర్మణి ఘఞ్, తతో 'న్యఙ్క్వా దీనాఞ్చ' ఇతి కుత్వమ్।

బి) శ్లో॥ "...కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకో రథాఙ్గః।
...అని హలాయుధకోశము '13' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ 'చక్రవాకాస్తథాన్యే చ ఖగాః సన్త్యమ్బుచారిణః' – ఇతి చరకః

శ్లో॥ తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే **చక్రవాకీ**మివైకామ్।
గాఢోత్కణ్ఠా గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్॥
– ఇతి మేఘదూతే –79

విపులవ్యాఖ్యకు 'మేఘదూతమ్' – 'మృణాళినీ వ్యాఖ్య' చూడగలరు.

2. ఉదవాసతత్పరా – ఉదవాస ఉదకవాసః। ఉదకస్య 'పేషం వాసవాహనధిషు చ' (సూ 6–3–59) ఇత్యుదాదేశః। అత్ర మనుః –
'ఆర్ద్రవాసాస్తు హేమన్తే క్రమశో వర్ధయంస్తపః' (6–23) ఇతి।

క్రియాదర్శము:– నినాయ :- 'ణీఞ్ (నీ) – ప్రాపణే' (తీసికొని వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అకర్మకమ్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1). లిట్ – ప్రథమపురుషైక వచనాంతః।

రూపాలు:– **నినాయ** – నిన్యతుః – నిన్యుః
నినయిథ / నినేథ – నిన్యథుః – నిన్య
నినాయ / నినయ – నిన్యివ – నిన్యిమ

శ్లో॥ నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలా
మధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః।
తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం
సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం **నినాయ**॥ – ర.వం. 1–95

**శ్లో॥ ముఖేన సా పద్మసుగన్ధినా నిశి
ప్రవేపమానాధరపత్రశోభినా।
తుషారవృష్టిక్షతపద్మసమ్పదాం
సరోజసన్ధానమివాకరోదపామ్॥ 27**

పదవిభాగము:– ముఖేన, సా, పద్మసుగన్ధినా, నిశి, ప్రవేప..శోభినా, తుషార...సమ్పదామ్, సరోజసంధానమ్, ఇవ, అకరోత్, అపామ్।

అన్వయక్రమము:– సా నిశి పద్మసుగన్ధినా ప్రవేప..శోభినా ముఖేన తుషారవృష్టిక్షతపద్మసమ్పదామ్ అపాం సరోజసన్ధానమ్ అకరోత్ ఇవ।

ప్రతిపదార్థము:– సా – ఆ పార్వతీదేవి, నిశి – రాత్రి(యందు)వేళ, పద్మసుగన్ధినా – తామరవలె పరిమళించుచున్నట్టిదియు, ప్రవేపమాన – అధరపత్ర – శోభినా – మిక్కిలి వణుకుచున్న తామరరేకువంటి క్రిందిపెదవిచే విరాజిల్లుచున్నది అగు, ముఖేన – మోముతో, తుషారవృష్టి – క్షతపద్మసమ్పదామ్ – మంచు కురియుటచే నాశమునొందిన తామరలశోభగలవైన, అపామ్ – నీటికి, సరోజసన్ధానమ్ – తామరలయొక్క కూర్పును, అకరోత్ + ఇవ – చేసినదివలె నుండెను.

తాత్పర్యము:– ఆ పార్వతీదేవి రాత్రివేళ తామరవలె పరిమళించుచున్నట్టిదియు, మిక్కిలి వణుకుచున్న తామరరేకువంటి క్రిందిపెదవిచే విరాజిల్లుచున్న మోముతో మంచు కురియుటచే నాశమునొందిన తామరలశోభగలవైన నీటికి తామరలయొక్క కూర్పును చేసినదివలె నుండెను.

పాఠాన్తరాలు:– 1. సంధానమ్ – సంతానమ్

విభక్తులు/క్రియలు: – 1. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. నిశి – **నిశి/నిశాయామ్,** నిశోః/నిశయోః, నిట్సు / నిశాసు / నిట్సు; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నిశాశబ్దము. స.ఏ 3. పద్మసుగన్ధినా – **పద్మసుగన్ధినా,** పద్మసుగన్ధిభ్యామ్, పద్మసుగన్ధిభిః; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ

పద్మసుగన్ధిశబ్దము. తృ.ఏ 4. ప్రవేప..శోభినా – **...శోభినా,**...శోభిభ్యామ్, ...శోభిభిః; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ...శోభిశబ్దము. తృ.ఏ 6. తుషార..సమ్పదామ్ – ...సమ్పదః, ...సమ్పదోః, ...**సమ్పదామ్**; దకారాన్తః స్త్రీలింగః సంపచ్ఛబ్దః షష్ఠీబహువచనాంతః 7. **అపామ్** – పాన్తః స్త్రీలింగః 'అప్'శబ్దో నిత్యం బహువచనాంతః ఆపః, అపః, అద్భిః, అద్భ్యః, ఆద్భ్యః, **అపామ్,** అప్సు, హే ఆపః 8. సరోజసన్ధానమ్ – **సరోజసన్ధానమ్,** సరోజసన్ధానే, సరోజసన్ధాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ సరోజసన్ధానశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. అకరోత్ – క్రియ.

సమాసాలు:–

1. పద్మసుగన్ధినా – శోభనః గన్ధః యస్య (బహువ్రీహి) తత్ సుగన్ధి। పద్మమ్ ఇవ సుగన్ధి (కర్మధా.), తేన।
2. ప్రవేపమానాధరపత్రశోభినా – ప్రవేపమానశ్చాసౌ అధరః (కర్మధా.) ప్రవేపమానాధరః, ప్రవేపమానాధర ఏవ పత్రమ్ (కర్మధా.) ప్రవేపమానాధర పత్రమ్, తేన శోభతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి, తేన।
3. తుషారవృష్టిక్షతపద్మసమ్పదామ్ – తుషారాణాం వృష్టిః (ష.త.) తుషారవృష్టిః తుషారవృష్ట్యా క్షతాః (తృ.త.) తుషారవృష్టిక్షతాః, పద్మానాం సమ్పదః (ష.త.) పద్మసమ్పదః, తుషారవృష్టిక్షతాః పద్మసమ్పదః యాసామ్ (బహువ్రీహి) తాః, తాసామ్।
4. సరోజసన్ధానమ్ – సరసి జాయతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి సరోజమ్, సరోజానాం సన్ధానమ్ (ష.త.) సరోజసన్ధానమ్।

సంధులు:–

1. ఇవ + అకరోత్ – ఇవాకరోత్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. అకరోత్ + అపామ్ – అకరోదపామ్ – జశ్త్వమ్

ఝలాం జశోఽన్తే (సూ.8–2–39) అనునాసికాంతస్థ వర్ణములు తప్ప మిగిలిన పదాంతగత హల్లులకు సవర్ణమైన వర్గతృతీయ వర్ణము (జశ్త్వము) ఆదేశముగ వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. సన్ధానమ్ – (నపుం.) ఎ) సన్ధీయతే యదితి। సమ్ + ధా + ల్యుట్

బి) శ్లో॥ ధాన్యామ్లమారనాలం **సంధానం** కాఞ్జికం చ సౌవీరమ్।
అభిషవమవన్తి సోమం తుషోదకం శుక్తమిచ్ఛన్తి॥ 318

అని హలాయుధకోశము '9' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు – ఈ పదమును వివరిస్తూ ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

డి) 'వాయుః సన్ధానమ్' తైత్తిరీయోపనిషత్ 1–3–2

ఇ) శ్లో॥ యదాలోకే సూక్ష్మం వ్రజతి సహసా తద్విపులతాం
యదర్ధే విచ్ఛిన్నం భవతి **కృతసన్ధానమి**వ తత్।
ప్రకృత్యా యద్వక్రం తదపి సమరేఖం నయనయోః
న మే దూరే కించిత్ క్షణమపి న పార్శ్వే రథజనాత్॥

అభిజ్ఞానశాకున్తలే – ప్రథమాఙ్కే – 9

"...నిశ్చయమునకు ఒకటిగా కూర్పబడని వస్తువుకూడా వెనువెంటనే కూర్పబడినదిగా కలిసినట్లు కనబడుచున్నది..."

శ్లో॥ మరుతాం పశ్యతాం తస్య శిరాంసి పతితాన్యపి
మనో నాతివిశశ్వాస పునః **సన్ధాన**శఙ్కినామ్॥ ర.వం. 12–101

అలంకారములు:– 'పుంసవనీ' వ్యాఖ్యనుండి

ఎ) అత్ర హేమన్తే తుషారవర్షణాదితరేషు సరోజేషు వినష్టేషు, పార్వత్యాః వదనసరోజమేవ జలే తదానీం సరోజసన్తతి విచ్ఛేదాభావ, మకరోదివేత్యభిధానాత్ **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః।**

బి) అధరస్య పత్రరూపణాన్ముఖస్య పద్మరూపణమర్థాదాయాతమిత్యేకదేశవివర్తి **రూపకం** చ।

సి) అన్యత్ కమలం హిమేన ఉపహన్యతే తన్ముఖకమలం తు న తథా, ఇతి వ్యతిరేకాలంకారోఽపి వ్యజ్యత ఇత్యేతేషాం **సంకరః।**

క్రియాదర్శము:– అకరోత్ :– డుకృఞ్ (కృ) కరణే (చేయుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ। లఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। తనాది ప్రకరణమ్(8).

రూపాలు :– అకరోత్ – అకురుతామ్ – అకుర్వన్.

**శ్లో॥ స్వయంవిశీర్ణద్రుమపర్ణవృత్తితా
పరా హి కాష్ఠా తపసస్తయా పునః।
తదప్యపాకీర్ణమతః ప్రియంవదాం
వదన్త్యపర్ణేతి చ తాం పురావిదః॥ 28**

పదవిభాగము:– స్వయంవిశీర్ణ...వృత్తితా, పరా, హి, కాష్ఠా, తపసః, తయా, పునః, తత్, అపి, అపాకీర్ణమ్, అతః, ప్రియంవదామ్, వదన్తి, అపర్ణా, ఇతి, చ, తామ్, పురావిదః।

అన్వయక్రమము:– స్వయం...వృత్తితా తపసః పరా కాష్ఠా హి। తయా పునః తత్ అపి అపాకీర్ణమ్, అతః ప్రియంవదాం తాం పురావిదః అపర్ణా ఇతి చ వదన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:– స్వయంవిశీర్ణ – ద్రుమవర్ణ– వృత్తితా – తమంతతామే రాలిన చెట్లయొక్క ఆకులే జీవనముగా గలిగియుండుట, తపసః – తపమునకు, పరా కాష్ఠా – పరాకాష్ఠ, హి – కదా, తయా పునః – ఆ పార్వతీదేవిచేతనో, తదపి – అదియును (అనగా ఆ పర్ణభక్షణమును), అపాకీర్ణమ్ – మానబడెను, అతః – ఇందువలన, ప్రియంవదామ్ – ప్రియభాషిణియగు, తామ్ – ఆ పార్వతీదేవిని, పురావిదః – పురాణజ్ఞులు, అపర్ణా+ఇతి చ–'అపర్ణ'యనియును, వదన్తి– చెప్పుదురు.

తాత్పర్యము:– తమంతతామే రాలిన చెట్ల ఆకులే జీవనముగా కలిగియుండుట తపమునకు పరాకాష్ఠ కదా! ఆ పార్వతీదేవిచేతనో అదియును మానబడెను. ఇందువలన ప్రియభాషిణియగు ఆ పార్వతీదేవిని పురాణజ్ఞులు 'అపర్ణ' యనియు చెప్పుదురు.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. స్వయం...వృత్తితా – ...వృత్తితా, ...వృత్తితే, ...వృత్తితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...వృత్తితాశబ్దము. ప్ర.ఏ 2. తపసః – తపసః, తపసోః, తపసామ్ సాన్తః; నపుంసకలింగషష్ఠీ ఏకవచనాన్తః 3. హి, పునః, అపి, అతః, చ, పరా – అవ్యయాలు 4. కాష్ఠా – **కాష్ఠా**, కాష్ఠే, కాష్ఠాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కాష్ఠాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. తత్ – **తత్**, తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 6. ప్రియంవదామ్ – **ప్రియంవదామ్,** ప్రియంవదే, ప్రియంవదాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగప్రియంవదాశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. తామ్ – **తామ్,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 8. అపర్ణా – **అపర్ణా,** అపర్ణే, అపర్ణాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అపర్ణాశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. వదన్తి – క్రియ 10. తయా – **తయా,** తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 11. అపాకీర్ణమ్ – **అపాకీర్ణమ్,** అపాకీర్ణే, అపాకీర్ణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అపారకీర్ణశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. పురావిదః – పురావిత్, పురావిదౌ, పురావిదః; దకారాన్త పుంలింగ పురావిచ్ఛబ్దము. ప్ర.బ.

సమాసాలు:–

1. స్వయంవిశీర్ణద్రుమపర్ణవృత్తితా – స్వయం విశీర్ణాని (సుప్సుపా) స్వయంవిశీర్ణాని, ద్రుమస్య పర్ణాని(ష.త.) ద్రుమపర్ణాని, స్వయంవిశీర్ణాని ద్రుమపర్ణాని ఏవ వృత్తిర్యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్య భావః।

2. ప్రియంవదామ్ – ప్రియం వదతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి ప్రియంవదా, తామ్।
3. పురావిదః – పురా విదన్తి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి తే।
4. అపర్ణా – అవిద్యమానం పర్ణం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।

సంధులు:–

1. తపసః + తయా – తపసస్తయా – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. తత్ + అపి – తదపి – జశ్త్వసన్ధిః।
3. అపి + అపాకీర్ణమ్ – అప్యపాకీర్ణమ్ – యణాదేశసన్ధి।
4. వదన్తి + అపర్ణా – వదన్త్యపర్ణా – యణాదేశసన్ధిః।
5. అపర్ణా + ఇతి – అపర్ణేతి – గుణసన్ధిః – ఆద్గుణః (సూ 6-1-84)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1.అపర్ణా(స్త్రీ.) –

ఎ) నాస్తి పర్ణం తపస్యాయాం పర్ణభక్షణవృత్తిర్వా యస్యాః సా। టాప్।

బి) శ్లో॥ రుద్రాణీ శర్వాణీ కాలీ కాత్యాయనీ భవానీ చ

....

అపర్ణా స్యాన్మహాదేవీ గిరిజా మేనకాత్మజా॥ 16

అని హలాయుధకోశము '21'నామములను పేర్కొన్నది.

సి) హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు. ఈ పదమును వివరిస్తూ ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

డి) అత్ర 'అపర్ణామ్' ఇతి అపపాఠః। ఇతి శబ్దాభిహితేన ద్వితీయాయా అనుపపత్తేః। యథాహ వామనః – 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః, పరిగణస్య ప్రాయికత్వాత్' ఇతి మల్లినాథః।

–ఇతి పుంసవనీ వ్యాఖ్యాయామ్

క్రియాదర్శము:– 1. వదన్తి – వద (వద్) వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1) లట్, ప్రథమపురుషబహువచనాంతః।

రూపాలు :– వదతి – వదతః – **వదన్తి**

శ్లో॥ ఆచేష్టే వక్తి **వదతి** రపత్యారవ్యాతి భాషతే।
బ్రూతేఽ భిధత్తే గదతి వ్యాహరత్యపి జల్పతి॥ 93

శ్లో॥ బ్రవీత్యభిదధాతి వ్యాహరతే కథయత్యపి।
గుణత్యుదీరయత్యుక్త్వా కీర్తయత్యాలపత్యపి॥ 94

శ్లో॥ భణత్యపి వచత్యేకే వాచయత్యపి శంసతి। – ఇతి 'ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్।'

శ్లో॥ మృణాళికాపేలవమేవమాదిభి
ర్వ్రతైః స్వమఙ్గం గ్లపయన్త్యహర్నిశమ్।
తపః శరీరైః కఠినైరుపార్జితం
తపస్వినాం దూరమధశ్చకార సా॥ 29

పదవిభాగము:– మృణాళికాపేలవమ్, ఏవమ్, ఆదిభిః, స్వమ్, అంగమ్, గ్లపయన్తీ, అహర్నిశమ్, తపః, శరీరైః, కఠినైః, ఉపార్జితమ్, తపస్వినామ్, దూరమ్, అధశ్చకార।

అన్వయక్రమము:– మృణాళికాపేలవం స్వమ్ అఙ్గమ్ ఏవమాదిభిః వ్రతైః అహర్నిశం గ్లపయన్తీ సా కఠినైః శరీరైః ఉపార్జితం తపస్వినాం తపః దూరమ్ అధశ్చకార।

ప్రతిపదార్థము:– మృణాళికాపేలవమ్ – తామరతూడువలె సుకుమారమైన, స్వమ్ – తన, అఙ్గమ్ – శరీరమును, ఏవమాదిభిః – ఇట్లు పూర్వము చెప్పబడినట్టి, వ్రతైః – వ్రతములచేత, అహర్నిశమ్ – రాత్రింబవళ్లు, గ్లపయన్తీ – కృశింపజేయుచున్నదైన, సా – ఆ పార్వతీదేవి, కఠినైః – క్లేశములను సహింపజాలు, శరీరైః – శరీరములచే, ఉపార్జితమ్ – సంపాదించబడిన, తపస్వినామ్ – ఋషులయొక్క తపః – తపస్సును, దూరమ్ – మిక్కిలి, అధశ్చకార – క్రిందుచేసెను.

తాత్పర్యము:– తామరతూడువలె సుకుమారమైన తన శరీరమును ఇట్లు పూర్వము చెప్పబడినట్టి వ్రతములచేత రాత్రింబవళ్లు కృశింపజేయుచున్నదైన ఆ పార్వతీదేవి, క్లేశములను సహింపజాలు శరీరములచే సంపాదించబడిన ఋషులతపస్సును మిక్కిలి క్రిందుచేసెను.

పాఠాన్తరాలు:– 1. పేలవ – కోమల,
2. స్వమఙ్గమ్ – తదఙ్గమ్,
3. గ్లపయన్తీ –క్షపయన్తీ

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. మృణాళికాపేలవమ్ – **మృణాళికాపేలవమ్,** మృణాళికాపేలవే, మృణాళికాపేలవాని అకారాన్త నపుంసకలింగ... పేలవశబ్దము. ద్వి.ఏ 2. స్వమ్ – **స్వమ్,** స్వే, స్వాని

అకారాన్త నపుంసకలింగ 'స్వ'శబ్దము. ద్వి.ఏ 3. అఙ్గమ్ – **అఙ్గమ్,** అఙ్గే, అఙ్గాని అకారాన్త నపుంసకలింగ అఙ్గశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. ఏవమాదిభిః – ఏవమాదినా, ఏవమాదిభ్యామ్, **ఏవమాదిభిః** ఇకారాన్త పుంలింగ 'ఏవమాది'శబ్దము. తృ.బ 5. వ్రతైః – **వ్రతేన,** వ్రతాభ్యామ్, వ్రతైః అకారాన్త పుంలింగ వ్రతశబ్దము. తృ.బ 6. అహర్నిశమ్ – సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః। అత్యన్తసంయోగేద్వితీయా।7. గ్లపయన్తీ – **గ్లపయన్తీ,** గ్లపయన్త్యౌ, గ్లపయన్త్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ గ్లపయన్తీశబ్దము. తృ.బ. 8. సా – **సా,** తే, తాః దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 9. కఠినైః – కఠినేన, కఠినాభ్యామ్, కఠినైః అకారాన్త నపుంసకలింగ కఠినశబ్దము. తృ.బ. 10. శరీరైః – శరీరేణ, శరీరాభ్యామ్, **శరీరైః** అకారాన్త నపుంసకలింగ శరీరశబ్దము. తృ.బ 11. ఉపార్జితమ్ – **ఉపార్జితమ్,** ఉపార్జితే, ఉపార్జితాని అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉపార్జితశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. తపస్వినామ్ – తపస్వినః, తపస్వినోః, **తపస్వినామ్** సకారాన్త పుంలింగ తపస్విన్‌శబ్దము. ష.బ 13. తపః – తపః, తపసీ, తపాంసి సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. ద్వి.ఏ 14. దూరమ్ – **దూరమ్,** దూరే, దూరాణి, అకారాన్త నపుంసకలింగ దూరశబ్దము. ప్ర.ఏ 15. అధశ్చకార – క్రియ

సమాసాలు:–

1. మృణాళికాపేలవమ్ – మృణాలికా ఇవ పేలవమ్ (కర్మధా.)।
2. ఏవమాదిభిః – ఏవమ్ ఆదిర్యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే, ఏవమాదయః, తైః।
3. అహర్నిశమ్ – అహశ్చ నిశా చ అహర్నిశమ్ (ద్వంద్వ) తత్।

సంధులు:–

1. ఆదిభిః + వ్రతైః ఆదిభివర్వ్రతైః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. గ్లపయన్తీ + అహర్నిశమ్ – గ్లపయన్త్యహర్నిశమ్ – యణాదేశసన్ధిః।
3. కఠినైః + ఉపార్జితమ్ – కఠినైరుపార్జితమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. తపస్వీ –

ఎ) తపస్ + అస్త్యర్థే విని।

బి) శ్లో॥ **తపస్వీ** సంయతః శాన్తో మునిర్లింగీ యతిర్వ్రతీ। 344
అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఊరుః పురుః శతద్యుమ్నస్తపస్వీ సత్యవాన్ కవిః।
అగ్నిష్టుదతిరాత్రశ్చ సుద్యుమ్నశ్చేతి తే నవ॥ 18
హరివంశే – ద్వితీయేఽధ్యాయే

డి) శ్లో॥ **తపస్వినస్తస్య** తపః కృశస్య
సరూపతామాప్తుమివాశ్రయద్భిః।

దినే దినే మే దయనీయరూపైః
రజ్ఞైరశేషైరతికార్శ్యమాపే ॥ చంపూభారతే 1-40

ఇ) శ్లో॥ స జాతకర్మణ్యఖిలే **తపస్వినా** తపోవనాదేత్య పురోధసా కృతే,
దిలీపసూనుర్మణిరాకరోద్భవః ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ॥

(వసిష్ఠుని మంత్రప్రభావముచేత ఆ దిలీపుని కుమారుడు మిక్కిలి తేజోవంతు డయ్యెనని భావము.) ర.వం. -3-18

ఎఫ్) శ్లో॥ మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా
నవప్రసూతిర్వరటా **తపస్వినీ॥**
గతిస్తయోరేష జనస్తమర్దయ-
న్నహో విధే త్వాం కరుణా రుణద్ధి నో॥ నైషధకావ్యే - 1 -135

క్రియాదర్శము:- 1. చకార :- దుకృఞ్ (కృ) కరణే - చేయుట సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, తనాది ప్రకరణమ్ (8). లిట్, ప్రథమపురుషైక వచనాంతః।

రూపాలు: - **చకార** - చక్రతుః - చక్రుః.

శ్లో॥ అథాజినాషాఢధరః ప్రగల్భవా-
గ్జ్వలన్నివ బ్రహ్మమయేన తేజసా।
వివేశ కశ్చిజ్జటిలస్తపోవనం
శరీరబద్ధః ప్రథమాశ్రమో యథా॥ 30

పదవిభాగము:- అథ, అజినాషాఢధరః, ప్రగల్భవాక్, జ్వలన్, ఇవ, బ్రహ్మమయేన, తేజసా, వివేశ, కశ్చిత్, జటిలః, తపోవనమ్, శరీరబద్ధః, ప్రథమాశ్రమః, యథా।

అన్వయక్రమము:- అథ అజినాషాఢధరః ప్రగల్భవాక్ బ్రహ్మమయేన తేజసా జ్వలన్ ఇవ కశ్చిత్ జటిలః శరీరబద్ధః ప్రథమాశ్రమః యథా తపోవనం వివేశ।

ప్రతిపదార్థము:- అథ - పిమ్మట, అజినాషాఢధరః - నల్లయిఱ్ఱితోలును మోదుగకఱ్ఱను ధరించినవాడును, ప్రగల్భవాక్ - మాటలాడుటలో కుశలుడును, బ్రహ్మమయేన - వైదికమైన, తేజసా - బ్రహ్మవర్చసముచేత, జ్వలన్ + ఇవ -

ప్రకాశమానుడును అగు, కశ్చిత్ - ఒకానొక, జటిలః - జటాధరుడు, శరీరబద్ధః - రూపుదాల్చిన, ప్రథమాశ్రమః యథా - బ్రహ్మచర్యాశ్రమమో యన్నట్లుగా, తపోవనమ్ - (పార్వతీదేవి తపముచేయు) ఆశ్రమమునుగూర్చి, వివేశ - ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము:- పిమ్మట, నల్లయిఱ్ఱితోలును, మోదుగకఱ్ఱను ధరించినవాడును, మాటలాడుటలో కుశలుడును, వైదికయైన బ్రహ్మవర్చసముచేత ప్రకాశమానుడును అగు ఒకానొక జటాధరుడు రూపుదాల్చిన బ్రహ్మచర్యాశ్రమమో యన్నట్లుగా (పార్వతీదేవి తపముచేయు) ఆశ్రమమునుగూర్చి ప్రవేశించెను.

పాఠాన్తరాలు:- 1. తేజసా - వర్చసా 2. బద్ధః - బన్ధః

విభక్తులు/క్రియలు:-1. అథ, ఇవ, యథా - అవ్యయాలు 2. అజినాషాఢధరః - **అజినాషాఢధరః**, అజినాషాఢధరౌ, అజినాషాఢధరాః; అకారాన్త పుంలింగ అజినాషాఢధరశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. ప్రగల్భవాక్ - ప్రగల్భవాక్, ప్రగల్భవాచౌ, ప్రగల్భవాచః; చకారాన్త పుంలింగ 'ప్రగల్భవాచ్' శబ్దము. ప్ర.ఏ 4. బ్రహ్మమయేన - **బ్రహ్మమయేన,** బ్రహ్మమయాభ్యామ్, బ్రహ్మమయైః ; అకారాన్త నపుంసకలింగ బ్రహ్మమయశబ్దము.తృ.ఏ 5. తేజసా - **తేజసా**, తేజోభ్యామ్, తేజోభిః; సకారాన్త నపుంసకలింగ తేజశ్శబ్దము. తృ.ఏ 6. జ్వలన్ - **జ్వలన్,** జ్వలన్తౌ, జ్వలన్తః శత్రన్తో 'జ్వలత్' పుంలింగశబ్దః, ప్ర.ఏ 7. కశ్చిత్, యథా - అవ్యయము 8. జటిలః - **జటిలః,** జటిలౌ, జటిలాః; అకారాన్త పుంలింగ జటిలశబ్దము ప్ర.ఏ 9. శరీరబద్ధః - **శరీరబద్ధః**, శరీరబద్ధౌ, శరీరబద్ధాః; అకారాన్త పుంలింగ శరీరబద్ధశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. ప్రథమాశ్రమః - **ప్రథమాశ్రమః** , ప్రథమాశ్రమౌ, ప్రథమాశ్రమాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రథమాశ్రమశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. తపోవనమ్ - **తపోవనమ్,** తపోవనే, తపోవనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తపోవనశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. వివేశ - క్రియ

సమాసాలు:-

1. అజినాషాఢధరః - అజినం చ ఆషాఢః చేతి (ద్వంద్వ) అజినాషాఢౌ, అజినాషాఢయోః ధరః (ష.త.)।
2. ప్రగల్భవాక్ -ప్రగల్భా వాక్ యస్య (బహువ్రీహి) సః।
3. శరీరబద్ధః - శరీరం బద్ధం యస్య (బహువ్రీహి) సః।
4. ప్రథమాశ్రమః - ప్రథమశ్చ అసౌ ఆశ్రమః (కర్మధా.)
5. తపోవనమ్ - తపసః వనమ్ (ష.త.)

సంధులు:-

1. అథ + అజినా.. - అథాజినా.. - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. కశ్చిత్ + జటిలః - కశ్చిజ్జటిలః - శ్చుత్వసన్ధిః।

3. జటిలః + తపోవనమ్ – జటిలస్తపోవనమ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)

4. ప్రథమాశ్రమః + యథా – ప్రథమాశ్రమో యథా – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. జటిలః –

ఎ) 'జటా అస్త్యర్థే ఇలచ్'

బి) శ్లో॥ లంకేశ్వర ప్రణతిభఙ్గ దృఢవ్రతం త–
ద్వన్ద్యం యుగం చరణయోర్జనకాత్మజాయాః।
జ్యేష్ఠాను**వృత్తిజటిలం** చ శిరోఽస్య సాధోః
అన్యోన్యపావనమభూదుభయం సమేత్య॥ ర.వం. 13–78

"...తన పాతివ్రత్యమును కాపాడుకొనిన సీతాదేవియొక్క పాదద్వంద్వమును, అన్న మీది భక్తితో రాజ్యమును వదిలి, **జటాధారియైన** భరతుని శిరస్సును, ఇప్పుడు ఒండొంతటితో కలిసికొని ఒకదానినొకటి పావనముగా చేసినవి."

సి) "లోమాదిపామాదిపిచ్ఛాదిభ్యః శనేలచః" (సూ 5–2–100)
జటిలో జటావాన్।

శ్లో॥ శ్మశ్రు ప్రవృద్ధిజనితాననవిక్రియాంశ్చ
ప్లక్షాన్ప్రరోహ**జటిలానివ** మన్త్రివృద్ధాన్। ర.వం. 13–71

'..జటాధారులైయున్న వృద్ధమంత్రులను సయితము..."

అలంకారము:– ఇట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

"శోభాధిక్యం లోకోత్తరప్రభావముత్ప్రేక్షా హేతుః। 'యథా'శబ్దోయమ్ ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకః।"

క్రియాదర్శము:– వివేశ – విశ (విశ్) ప్రవేశనే (ప్రవేశించుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, తుదాదిప్రకరణమ్(6), లిట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– వివేశ :– వివిశతుః – వివిశుః

శ్లో॥ మనుష్యవాహ్యం చతురన్తయాన–
మధ్యాస్య కన్యా పరివారశోభి।
వివేశ మంచాంతరరాజమార్గం
పతింవరా కౢప్తవివాహవేషా॥ ర.వం. 6–10

**శ్లో॥ తమాతిథేయీ బహుమానపూర్వయా
సపర్యయా ప్రత్యుదియాయ పార్వతీ।
భవన్తి సామ్యేఽపి నివిష్టచేతసాం
వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః క్రియాః॥ 31**

పదవిభాగము:– తమ్, ఆతిథేయీ, బహుమానపూర్వయా, సపర్యయా, ప్రత్యుదియాయ, పార్వతీ, భవన్తి, సామ్యే, అపి, నివిష్టచేతసామ్, వపుర్విశేషేషు, అతిగౌరవాః, క్రియాః।

అన్వయక్రమము:– ఆతిథేయీ పార్వతీ తం బహుమానపూర్వయా, సపర్యయా, ప్రత్యుదియాయ। సామ్యే అపి నివిష్టచేతసాం వపుర్విశేషేషు, అతిగౌరవాః క్రియాః భవన్తి।

ప్రతిపదార్థము:– ఆతిథేయీ – అతిథులయెడ ఆదరము కలదగు, పార్వతీ – పార్వతీదేవి, తమ్ – ఆ జటాధరుని, బహుమానపూర్వయా – గౌరవపురస్సరమగు, సపర్యయా – పూజచేత, ప్రత్యుదియాయ – ఎదురేగెను, సామ్యే అపి – సమానతయే యున్నను, నివిష్టచేతసామ్ – స్థిరచిత్తముగలవారికి, వపుర్విశేషేషు – వ్యక్తి విశేషములయందు, అతిగౌరవాః – మిక్కిలి ఆదరముతో కూడిన, క్రియాః – వ్యాపారములు, భవన్తి – ఉండును.

తాత్పర్యము:– అతిథులయెడ ఆదరము కలదగు పార్వతీదేవి ఆ జటాధరుని గౌరవపురస్సరమగు పూజచేత ఎదురేగెను. సమానతయే యున్నను స్థిరచిత్తము గలవారికి వ్యక్తివిశేషములయందు మిక్కిలి ఆదరముతో కూడిన వ్యాపారము లుండును.

పాఠాన్తరాలు:– 1. సామ్యేఽపి నివిష్ట – సామ్యేఽభినివిష్ట, 2. అతి – అధి

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. ఆతిథేయీ – **ఆతిథేయీ,** ఆతిథేయ్యౌ, ఆతిథేయ్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ఆతిథేయీశబ్దము. ప్ర.ఏ. 2. పార్వతీ – **పార్వతీ,** పార్వత్యౌ, పార్వత్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగపార్వతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. తమ్ – **తమ్,** తౌ, తాన్ దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 4. బహుమానపూర్వయా – **బహుమానపూర్వయా,** బహుమానపూర్వాభ్యామ్, బహుమానపూర్వాభిః ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...పూర్వాశబ్దము. తృ.ఏ 5. సపర్యయా – **సపర్యయా,** సపర్యాభ్యామ్, సపర్యాభిః ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సపర్యాశబ్దము. తృ.ఏ 6. ప్రత్యుదియాయ – క్రియ –లిట్ 7. సామ్యే – **సామ్యే,** సామ్యయోః, సామ్యేషు అకారాన్త నపుంసకలింగ సామ్యశబ్దము. స.ఏ 8. అపి – అవ్యయము 9. నివిష్టచేతసామ్ – ...చేతసః, ...చేతసోః, ...చేతసామ్ సకారాన్త పుంలింగ ...చేతశ్శబ్దము. ష.బ

10. వపుర్విశేషేషు – వపుర్విశేషే, వపుర్విశేషయోః వపుర్విశేషేషు, అకారాన్త పుంలింగ వపుర్విశేషశబ్దము. స.బ 11. అతిగౌరవాః – **అతిగౌరవా,** అతిగౌరవే, అతిగౌరవాః ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అతిగౌరవాశబ్దము. ప్ర.బ 12. క్రియాః – క్రియా, క్రియే, క్రియాః ఆకారాన్త స్త్రీలింగ క్రియాశబ్దము. ప్ర.బ

సమాసాలు:–

1. బహుమానపూర్వయా – బహుశ్చాసౌ మానః (కర్మధా.) బహుమానః, బహుమానః పూర్వః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, బహుమానపూర్వా, తయా।
2. నివిష్టచేతసామ్ – నివిష్టం చేతః యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే. నివిష్ట చేతసః, తేషామ్।
3. వపుర్విశేషేషు – వపుషాం విశేషాః (ష.త.) వపుర్విశేషాః, తేషు।
4. అతిగౌరవాః – అత్యన్తం గౌరవం యాసామ్ (బహువ్రీహి) తాః॥

సంధులు:–

1. సామ్యే + అపి – సామ్యేఽపి – పూర్వరూపసన్ధిః
   ఏఙః పదాన్తాదతి (సూ 6-1-105) పదాంతమందున్న ఏఓలకు హ్రస్వఅకారము పరముగా నున్నప్పుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపమేకాదేశమగును.
2. వపుర్విశేషేషు + అతిగౌరవాః – వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః – యణాదేశసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. సామ్యమ్ – (నపుం.)

ఎ) సమస్య భావః సమ + ష్యఞ్

బి) "చాణ్డాలాన్త్యస్త్రియో గత్వా భుక్త్వా చ ప్రతిగృహ్య చ।
పతత్యజ్ఞానతో విప్రో జ్ఞానాత్ సామ్యం తు గచ్ఛతి॥"

–ఇతి ప్రాయశ్చిత్తతత్త్వమ్.

సి) శ్లో॥ నమః శాన్తాయ ఘోరాయ మూఢాయ గుణధర్మిణే।
నిర్విశేషాయ **సామ్యాయ** నమో జ్ఞానఘనాయ చ॥

– శ్రీమద్భాగవతే -8-12

డి) శ్లో॥ ప్రవృత్తం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి **సామ్యతామ్।**
నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ వై॥

– మనుస్మృతి -12-90

ఇ) శ్లో॥ ఇహైవ తైర్జితః సర్గో – యేషాం **సామ్యే** స్థితం మనః।
నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ – తస్మాద్ బ్రహ్మణి తే స్థితాః॥

– భగవద్గీత -5-19

"ఎవరి మనస్సు సమభావమునందు స్థితమై యుండునో వారిచే ఈ జన్మయందే జగత్తంతయు జయింపబడినది యగును"....

ఎఫ్) శ్లో॥ ఉత్క్షిప్యోచ్చైః ప్రస్ఫురన్తం రదాభ్యామీషాదన్తః కుంజరం శాస్త్రవీయమ్।
శృంగప్రోతప్రావృషేణ్యామ్బుదస్య స్పష్టం ప్రాప**త్సామ్యము**ర్వీధరస్య॥

ఇతి శిశుపాలవధే -18-38

అలంకారములు:– ఇట 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. సామాన్యముచే విశేషము ఇచట సమర్థింపబడినది. అన్వయము సరళము.

క్రియాదర్శము:– 1. భవన్తి – భూ – సత్తాయామ్, లట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః రూపాలు – భవతి – భవతః – **భవన్తి**

శ్లో॥ విధిప్రయుక్తాం పరిగృహ్య సత్క్రియాం
పరిశ్రమం నామ వినీయ చ క్షణమ్।
ఉమాం స పశ్యన్నృజునైవ చక్షుషా
ప్రచక్రమే వక్తుమనుజ్ఝితక్రమః॥ 32

పదవిభాగము :– విధిప్రయుక్తామ్, పరిగృహ్య, సత్క్రియామ్, పరిశ్రమమ్, నామ, వినీయ, చ, క్షణమ్, ఉమామ్, సః, పశ్యన్, ఋజునా, ఏవ, చక్షుషా, ప్రచక్రమే, వక్తుమ్, అనుజ్ఝితక్రమః।

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ జటాధరుడు, విధిప్రయుక్తామ్ – శాస్త్రప్రకారము చేయబడిన, సత్క్రియామ్ – పూజను, పరిగృహ్య – స్వీకరించి, క్షణమ్ – క్షణకాలము, పరిశ్రమమ్ – శ్రమను, వినీయ నామ – తొలగించుకొని(నట్లు ప్రవర్తించి), ఉమామ్ – పార్వతీదేవిని, ఋజునా + ఏవ – నేఱుగానే, చక్షుషా – కంటితో, పశ్యన్ – చూచుచు, అనుజ్ఝితక్రమః – సంప్రదాయమును వీడనివాడై, వక్తుమ్ – పలుకుటకు, ప్రచక్రమే – ఉపక్రమించెను.

తాత్పర్యము :– ఆ జటాధరుడు శాస్త్రప్రకారము చేయబడిన పూజను స్వీకరించి క్షణకాలము శ్రమను తొలగించుకొని (నట్లు ప్రవర్తించి) పార్వతీదేవిని నేఱుగానే కంటితో చూచుచు సంప్రదాయము వీడనివాడై పలుకుట కుపక్రమించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. పరిగృహ్య – ప్రతిగృహ్య

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సః – **సః,** తౌ, తే దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. విధిప్రయుక్తామ్ – **విధిప్రయుక్తామ్,** విధిప్రయుక్తే, విధిప్రయుక్తాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ…ప్రయుక్తాశబ్దము. ద్వి.ఏ 3. సత్క్రియామ్ – **సత్క్రియామ్,** సత్క్రియే, సత్క్రియాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సత్క్రియాశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. పరిగృహ్య – అవ్యయము (ల్యబన్తము) 5. క్షణమ్ – **క్షణమ్**, క్షణౌ, క్షణాన్; అకారాన్త పుంలింగ క్షణశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. పరిశ్రమమ్ – **పరిశ్రమమ్,** పరిశ్రమౌ, పరిశ్రమాన్; అకారాన్త పుంలింగ పరిశ్రమశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. వినీయ – ల్యబన్తము 8. ఉమామ్ – **ఉమామ్,** ఉమే, ఉమాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఉమాశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. ఋజునా – **ఋజునా,** ఋజుభ్యామ్, ఋజుభిః; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ ఋజుశబ్దము. తృ.ఏ 10. చక్షుషా – **చక్షుషా,** చక్షుర్భ్యామ్, చక్షుర్భిః; షాన్తో నపుంసకలింగ చక్షుష్ శబ్దము. తృ.ఏ 11. పశ్యన్ – **పశ్యన్,** పశ్యన్తౌ, పశ్యన్తః; తకారాన్త పుంలింగ పశ్యచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 12. అనుజ్ఝితక్రమః – **అనుజ్ఝితక్రమః**, అనుజ్ఝితక్రమౌ, అనుజ్ఝితక్రమాః ; అకారాన్త పుంలింగ అనుజ్ఝితక్రమశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. ప్రచక్రమే – క్రియ

సమాసాలు :–

1. విధిప్రయుక్తామ్ – విధినా ప్రయుక్తా (తృ.త.) తామ్।
2. సత్క్రియామ్ – సతీ చాసౌ క్రియా (కర్మధా.) సత్క్రియా, తామ్।
3. అనుజ్ఝితక్రమః – న ఉజ్ఝితః (నఞ్‌తత్పురుష) అనుజ్ఝితః క్రమః యేన (బహువ్రీహి) సః।

సంధులు :–

1. ఋజునా + ఏవ – ఋజునైవ – వృద్ధిసన్ధిః।
2. పశ్యన్ + ఋజునా – పశ్యన్నృజునా – ఙముడాగమసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉజ్ఝితమ్ :– ఎ) ఉజ్ఝ్+ క్త

బి) శ్లో॥ …త్యక్తముత్సృష్టముజ్ఝితమ్। 714

అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) "ఈ సర్గయందు '34'వ శ్లోకమును కూడా ఈ పదవివరణకై చూడదగును.

డి) శ్లో॥ ఉజ్ఝితా యాస్త్వయా నాథ।
తదైవ మరణం వరమ్। – ఇతి రామాయణే

ఇ) శ్లో॥ ఇతి విరచితవాగ్భిర్వన్దిపుత్రైః కుమారః
సపది విగతనిద్రస్తల్పము**ముజ్ఝాంచకార**।
మదపటునినదద్భిర్బోధితో రాజహంసైః
సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః॥ 5–75

– ఇతి రఘువంశమహాకావ్యే

క్రియాదర్శము :– **ప్రచక్రమే :–** ప్రేత్యుపసర్గపూర్వకాత్,

'క్రము పాదవిక్షేప' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిడాత్మనే పదీ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। **ప్రచక్రమే** – ప్రచక్రమాతే – ప్రచక్రమిరే.

శ్లో॥ సంచారపూతాని దిగన్తరాణి కృత్వా దినాంతే నిలయాయ గన్తుమ్।
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతఙ్గస్య మునేశ్చ ధేనుః॥

– ఇతి రఘువంశమహాకావ్యే – 2–15

శ్లో॥ అపి క్రియార్థం సులభం సమిత్కుశం
జలాన్యపి స్నానవిధిక్షమాణి తే।
అపి స్వశక్త్యా తపసి ప్రవర్తసే
శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్॥ 33

పదవిభాగము :– అపి, క్రియార్థమ్, సులభమ్, సమిత్కుశమ్, జలాని, అపి, స్నానవిధి – క్షమాణి, తే, అపి, స్వశక్త్యా, తపసి, ప్రవర్తసే, శరీరమ్, ఆద్యమ్, ఖలు, ధర్మసాధనమ్।

అన్వయక్రమము :– క్రియార్థం సమిత్కుశం సులభమ్ అపి జలాని తే స్నానవిధి – క్షమాణి అపి స్వశక్త్యా తపసి అపి ప్రవర్తసే ఖలు శరీరమ్ ఆద్యం ధర్మసాధనమ్।

ప్రతిపదార్థము :– క్రియార్థమ్ – హోమాద్యనుష్ఠానము కొఱకు, సమిత్కుశమ్ – సమిధలును, దర్భలును, సులభమ్ + అపి – సులభముగా లభించుచున్నవా?, జలాని – జలములు, తే – నీకు, స్నానవిధిక్షమాణి అపి – స్నానక్రియకు తగియున్నవా? స్వశక్త్యా – నీ శక్త్యనుసారము, తపసి – తపము చేయుటయందు, అపి ప్రవర్తసే – ప్రవర్తించుచుంటివా? ఖలు – ఏలయన, శరీరమ్ – దేహము, ఆద్యమ్ – మొట్టమొదటి, ధర్మసాధనమ్ – ధర్మమునకు సాధనము.

తాత్పర్యము :- హోమాద్యనుష్ఠానముకొఱకు సమిధలును, దర్భలును సులువుగా లభించుచున్నవా? జలములు నీ స్నానక్రియకు తగియున్నవా? నీ శక్త్యనుసారము తపము చేయుటయందు ప్రవర్తించుచుంటివా? ఏలయన ధర్మమునకు దేహము మొట్టమొదటి సాధనము.

పాఠాన్తరాలు :-

1. అపి – అయి, 2. క్రియార్థమ్ – క్రియాయై; 3. విధి – విధౌ

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. అపి, ఖలు – అవ్యయాలు, 2. క్రియార్థమ్ – **క్రియార్థమ్,** క్రియార్థౌ, క్రియార్థాన్; అకారాన్త పుంలింగ 'క్రియార్థ'శబ్దము. ద్వి.ఏ 3. సమిత్కుశమ్ – ('జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి సమాహారద్వంద్వః) 4. సులభమ్ – **సులభమ్,** సులభౌ, సులభాన్ ; అకారాన్త పుంలింగ సులభశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. జలాని – జలమ్, జలే, **జలాని ;** అకారాన్త నపుంసకలింగ జలశబ్దము. ప్ర.బ 6. తే – **తే,** వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 7. స్నానవిధిక్షమాణి – ...క్షమమ్, ...క్షమే, **...క్షమాణి;** అకారాన్త నపుంసకలింగ ...క్షమశబ్దము. ప్ర.బ 8. స్వశక్త్యా – **స్వశక్త్యా,** స్వశక్తిభ్యామ్, స్వశక్తిభిః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ స్వశక్తిశబ్దము. తృ.ఏ 9. తపసి – **తపసి,** తపసోః, తపస్సు; సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. స.ఏ 10. ప్రవర్తసే – క్రియ 11. శరీరమ్ – **శరీరమ్,** శరీరే, శరీరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ శరీరశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. ఆద్యమ్ – **ఆద్యమ్,** ఆద్యే, ఆద్యాని ; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆద్యశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. ధర్మసాధనమ్ – **ధర్మసాధనమ్,** ధర్మసాధనే, ధర్మసాధనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ధర్మసాధనశబ్దము ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :-

1. క్రియార్థమ్ – క్రియాభ్యః ఇదమ్ (చ.త.)।
2. సమిత్కుశమ్ – సమిధశ్చ కుశాశ్చ (ద్వంద్వ) సమిత్కుశమ్।
3. స్నానవిధిక్షమాణి – స్నానస్య విధిః (ష.త.) స్నానవిధౌ క్షమాణి (స.త.)।
4. స్వశక్త్యా – స్వస్య శక్తిః (ష.త.) స్వశక్తిః తయా।
5. ధర్మసాధనమ్ – ధర్మస్య సాధనమ్ (ష.త.)।

సంధులు :-

1. జలాని + అపి – జలాన్యపి – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ధర్మః (పుం. నపుం.) :-

ఎ) ధరతి లోకాన్, ధ్రియతే పుణ్యాత్మభిరితి వా।
ధృ + 'అర్తిస్తుహుస్రుతి' మన్। ఉణాది (1–140)

బి) శ్లో॥ ఏక ఏవ సుహృద్ధర్మో నిధనేఽప్యనుయాతి యః।
శరీరేణ సమం నాశం సర్వమన్యత్తు గచ్ఛతి॥
– ఇతి హితోపదేశే (1–59)

సి) శ్లో॥ '**ధర్మః** పుణ్యం వృషః శ్రేయః సుకృతం చ సమం స్మృతమ్' – 125
అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) 'ధ్రియతే సుఖప్రాప్తయే సేవ్యతే స **ధర్మః',** పక్షపాతరహితోన్యాయః సత్యాచారో వా।

ఇ) శ్లో॥ యం పృథ**గ్ధర్మ** చరణాః పృథగ్ధర్మ ఫలైషిణః।
పృథగ్ధర్మైస్సమర్చన్తి తస్మై ధర్మాత్మనే నమః॥ – భీష్మస్తవరాజము – 53
..ధర్మస్వరూపుడగు ఆ శ్రీమన్నారాయణు'నకు నమస్కారము చేయుచున్నాను.

ఎఫ్) శ్లో॥ యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత।
అభ్యుత్థానమ**ధర్మస్య** తదాత్మానం సృజామ్యహమ్। – భగవద్గీత, 4–7

ఓ అర్జునా! ఎప్పుడెప్పుడు ధర్మమునకు హానియు, అధర్మముకు వృద్ధియు అగునో అప్పటికప్పుడే నేను నా రూపమును ప్రకటించుచుందును". మఱియు

శ్లో॥ పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్।
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే। – భగవద్గీత, 4–8

"సత్పురుషుల పరిరక్షణకొఱకు దుష్టుల వినాశనముకొఱకు మఱియు ధర్మమును సుస్థిరమొనర్చుటకు ప్రతియుగమునందు అవతరింతును.

జి) ధర్మము తన ననుసరించు వారిని తల్లివలె పరమప్రేమతో కాపాడును. ధర్మము ననుష్ఠింపని మానవులు పశువులని మహాభారతము శాంతిపర్వమున చెప్పబడినది.

శ్లో॥ ఆహారనిద్రాభయమైథునం చ సామాన్యమేతత్పశుభిర్నరాణామ్।
ధర్మో హి తేషామధికో విశేషో ధర్మేణ హీనాః పశుభిస్సమానాః॥

ఆహారనిద్రాభయమైథునములు మనుష్యులకు పశువులకు సమానముగ నున్నవి కాని **ధర్మము**నునది మనుష్యులకు విశిష్టముగ నున్నది. ధర్మము లేనివారు పశువులతో సమానులు.

హెచ్) వేదశాస్త్రములయందు ధర్మమునకు అధికప్రాముఖ్యమివ్వబడినది.

ప్రజలందఱు ధర్మబద్ధులై ప్రవర్తింపవలయునని వేదము ఘోషించుచున్నది. తైత్తిరీయోపనిషత్తు – శిక్షావల్లి – ఏకాదశానువాకము శిష్యానుశాసనము ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

"వేదమనూచ్యాచార్యోఽ న్తేవాసినమనుశాస్తి। సత్యం వద। ధర్మం చర। స్వాధ్యాయాన్మా ప్రమదః। ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజా తంతుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః సత్యాన్న ప్రమదితవ్యం ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం కుశలా న్న ప్రమదితవ్యం భూత్యై న ప్రమదితవ్యం స్వాధ్యాయ ప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం, దేవ పితృకార్యాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం మాతృదేవో భవ పితృదేవో భవ ఆచార్యదేవో భవ అతిథిదేవో భవ।

ఆచార్యుడు వేదమును అధ్యయనము చేయించి శిష్యుని ఇట్లు శాసింపవలయును.
సత్యమును పలుకుము.
ధర్మమును ఆచరింపుము.
వేదాధ్యయనమునుండి ఏమరకుము...
సత్యమునుండి ఏమరుపాటు చెందరాదు...
ధర్మానుష్ఠానమునుండి ఏమరుపాటు చెందరాదు...
తల్లియే దైవముగ గలవాడివిగ అగుము.
తండ్రియే దైవముగ గలవాడివిగ అగుము.
ఆచార్యుడే దైవముగ గలవాడివిగ అగుము.
అతిథియే దైవముగ గలవాడివిగ అగును.

ఐ) ధర్మము :– శరీరముచేత, వాక్కుచేత, మనస్సుచేత ఇంకను పెక్కింటిచేత సాధింపబడును. అన్నింటిలోను శరీరము ముఖ్యము. 'శీర్యత ఇతి శరీరమ్' అని ఉత్పత్తి. 'శుష్కించిపోవునది శరీరము' అని చెప్పబడుటచే శిథిలముగాకుండ కడు జాగరూకతతో శరీరమును కాపాడుకొనవలయును. శరీరమున్ననే 'ధర్మార్థ కామమోక్షము'లను చతుర్విధపురుషార్థములను సాధింపవీలగును. కనుకనే 'సర్వత ఆత్మానం గోపాయేత్' అని శ్రుతి యందు చెప్పబడినది. విపుల వివరములకై 'కథాపుష్కరిణి' 1–4 భాగములు చూడగలరు.

"ధర్మస్తు శరీరేణ వాచా బుద్ధ్యా ధనాదినా చ బహుభిః సాధ్యతే, తేషు చ శరీరమేవ ముఖ్యం సాధనమ్"।

అలంకారాలు:– ఇట 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. ఇందు సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడినది.

'శరీరము ధర్మసాధనములలో మొదటిది గదా' యను సామాన్యముచే 'నీ సామర్థ్యము ననుసరించే తపము చేయుటయందు ప్రవర్తించుచుంటివా' యను విశేషము సమర్థింపబడినది.

శ్లో॥ అపి త్వదావర్జితవారిసంభృతం
ప్రవాలమాసామనుబంధి వీరుధామ్।
చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన తే
తులాం యదారోహతి దన్తవాససా॥ 34

పదవిభాగము :– అపి, త్వత్ + ఆవర్జితవారిసంభృతమ్, ప్రవాలమ్, ఆసామ్, అనుబంధి, వీరుధామ్, చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన, తే, తులామ్, యత్, ఆరోహతి, దన్తవాససా॥

అన్వయక్రమము :– త్వదావర్జితవారిసంభృతమ్ ఆసాం వీరుధాం ప్రవాలమ్ అనుబంధి అపి యత్ చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన తే దంతవాససా తులామ్ ఆరోహతి।

ప్రతిపదార్థము :– త్వత్ – ఆవర్జిత – వారి – సంభృతమ్ – నీచేత పోయబడిన నీటిచేత పుట్టించబడిన, ఆసామ్ – ఈ, వీరుధామ్ – లతలయొక్క, ప్రవాలమ్ – చిగురాకు, అనుబంధి + అపి – పలురీతులలో వర్ధిల్లుచున్నది గదా? యత్ – ఏ చిగురాకు, చిర – ఉజ్ఝిత – అలక్తక – పాటలేన – చిరకాలమునుండి విడువబడిన లత్తుకరంగు పూతకలదగుటచే ఇంచుక ఎఱ్ఱదనముకల, తే – నీయొక్క, దంతవాసనా – అధరముతో, తులామ్ – సామ్యమును, ఆరోహతి – పొందుచున్నదో.

తాత్పర్యము :– నీచేత పోయబడిన నీటిచేత పుట్టింపబడిన ఈ లతలయొక్క చిగురాకు పలురీతులలో వర్ధిల్లుచున్నదిగదా? ఏ చిగురాకు చిరకాలమునుండి విడువబడిన లత్తుకరంగు పూతకలదగుటచే ఇంచుక ఎఱ్ఱదనముగల నీ యొక్క అధరముతో సామ్యమును పొందుచున్నదో.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అపి – అయి

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. త్వ...సంభృతమ్ – ...**సంభృతమ్,** ...సంభృతే, ...సంభృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...సంభృతశబ్దము. ప్ర.ఏ 2. ఆసామ్ – అస్యాః, అనయోః, **ఆసామ్** ; మకారాన్త స్త్రీలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ష.ఏ 3. వీరుధామ్ – వీరుధః, వీరుధోః, **వీరుధామ్**; దకారాన్త స్త్రీలింగ 'వీరుధ్'శబ్దము. ష.బ 4. ప్రవాలమ్ – **ప్రవాలమ్,** ప్రవాలే, ప్రవాలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రవాలశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. అనుబంధి – **అనుబంధి,** అనుబన్ధినీ, అనుబన్ధీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ అనుబంధిశబ్దము. 6. యత్ – **యత్,** యే, యాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ యద్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 7. చిర...పాటలేన – **...పాటలేన,** ...పాటలాభ్యామ్, ...పాటలైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...పాటలశబ్దము. తృ.ఏ 8. తే – **తే,** యువయోః, యుష్మాకమ్ ; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 9. దన్తవాససా – దన్తవాససా, దన్తవాసోభ్యామ్, దన్తవాసోభిః; సకారాన్త పుంలింగ దన్తవాసశ్శబ్దము. తృ.ఏ 10. తులామ్ – **తులామ్,** తులే, తులాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తులాశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. ఆరోహతి – క్రియ – లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

సమాసాలు :–

1. త్వదావర్జితవారిసంభృతమ్ – త్వయా ఆవర్జితమ్ (తృ.త.) త్వదావర్జితమ్, త్వదావర్జితఞ్చ తత్ వారి (కర్మధా.) త్వదావర్జితవారి త్వదావర్జితావారిణా సంభృతమ్ (తృ.త.)।
2. చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన – చిరమ్ ఉజ్ఝితః (సుప్సుపా) చిరోజ్ఝితః చిరోజ్ఝితః అలక్తకః యేన (బహువ్రీహి) తత్ చిరోజ్ఝితాలక్తకం చ తత్ పాటలం చ (కర్మధా.)తేన।
3. దన్తవాససా – దన్తాన్ వస్తే – (ఉపపదతత్పు.) ఇతి దన్తవాసః, తేన।

సంధులు :–

1. యత్ + ఆరోహతి – యదారోహతి – జశ్త్వసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. దంతవాసాః :– (పుం.)

ఎ) దన్తస్య వాసో వస్త్రమివావరకత్వాత్। ఓష్ఠః

బి) "శ్లో॥ అధరో దన్తచ్ఛద ఓష్ఠ ఉచ్యతే దన్తవాసశ్చ"॥ 524
అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ భాతు నామ సుదృశాం దశనాఙ్కః పాటలో ధవలగణ్డతలేషు।
దన్తవాససి సమానగుణశ్రీః సమ్ముఖోఽపి పరభాగమవాప॥
శిశుపాలవధే – 10–85

అలంకారములు :– ఇందు 'ప్రతీపాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

"ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమ్" అని చంద్రాలోకమున లక్షణమీయబడినది.

ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమైన దానిని ఉపమేయముగా కల్పించినయెడల 'ప్రతీపాలంకార'మగునని లక్షణము.

ఇట 'లతలయొక్క చిగురాకు' ఉపమేయము. సహజారుణమగు పార్వతీదేవి యధరము ఉపమానము. ఇందు ప్రసిద్ధోపమానమగు ప్రవాలము (చిగురాకు) నకు ఉపమేయత్వము వర్ణింపబడుటచేత 'ప్రతీపాలంకార'మగుచున్నది.

క్రియాదర్శము :– ఆరోహతి :– ఆఙ్ – ఉపసర్గ, రుహ – బీజజన్మని – ప్రాదుర్భావే చ, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), లట్ – ప్రథముపురుషైక వచనాంతః।

రూపాలు :– ఆరోహతి – ఆరోహతః – ఆరోహన్తి.

శ్లో॥ అపి ప్రసన్నం హరిణేషు తే మనః
కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు।
య ఉత్పలాక్షి! ప్రచలైర్విలోచనై–
స్తవాక్షిసాదృశ్యమివ ప్రయుంజతే॥ 35

పదవిభాగము :– అపి, ప్రసన్నమ్, హరిణేషు, తే, మనః, కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు, యే, ఉత్పలాక్షి ! ప్రచలైః, విలోచనైః, తవ, అక్షిసాదృశ్యమ్, ఇవ, ప్రయుంజతే।

అన్వయక్రమము :– కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు హరిణేషు తే మనః ప్రసన్నమ్ అపి ఉత్పలాక్షి! యే ప్రచలైః విలోచనైః తవ అక్షిసాదృశం ప్రయుంజతే ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :– కరస్థ – దర్భ – ప్రణయ – అపహారిషు = చేతియందున్న దర్భలను పరిచయముతో లాగికొని పోవుచున్న, హరిణేషు – లేళ్లయందు, తే – నీయొక్క, మనః – మనస్సు, ప్రసన్నమ్ + అపి – అనుగ్రహపూర్ణమైయున్నది గదా! ఉత్పలాక్షి! – నల్లకలువలను బోలు కన్నులు గలదానా! యే – ఏ లేళ్లు, ప్రచలైః – చంచలములైన, విలోచనైః – కన్నులచేత, తవ – నీయొక్క, అక్షిసాదృశ్యమ్ – కన్నులపోలికను, ప్రయుంజతే ఇవ – అభినయించుచున్నవి వలె నున్నవో.

తాత్పర్యము :– చేతియందున్న దర్భలను పరిచయముతో లాగికొనిపోవుచున్న లేళ్లయందు నీ మనసు అనుగ్రహపూర్ణమై యున్నదిగదా? కలువకంటీ! ఏ లేళ్లు చంచలములైన కన్నులచేత నీ కన్నుల పోలికను అభినయించుచున్నవి వలెనున్నవో.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అపహారిషు – అపరాధిషు; 2. ఉత్పలాక్షి ప్రచలైః – ఉత్పలాక్షేపచలైః; 3. సాదృశ్యమ్ – సాపత్న్యమ్.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. కరస్థ...అపహారిషు –...అపహారౌ, ...అపహార్యోః, **...అపహారిషు**; ఇకారాన్త పుంలింగ ...అపహారిశబ్దము. స.బ 2. హారిణేషు – హారిణే, హారిణయోః, **హారిణేషు** ; అకారాన్త పుంలింగ హారిణశబ్దము. స.బ 3. తే – **తే,** యువయోః, యుష్మాకమ్, ; దకారాన్త స్త్రీలింగో యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 4. మనః – **మనః**, మనసీ, మనాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ మనశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 5. ప్రసన్నమ్ – **ప్రసన్నమ్,** ప్రసన్నే, ప్రసన్నాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రసన్నశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. ఉత్పలాక్షి – **హే ఉత్పలాక్షి,** హే ఉత్పలాక్ష్యౌ, హే ఉత్పలాక్ష్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ఉత్పలాక్షీశబ్దము (గౌరీశబ్దవత్) సం.ప్ర.ఏ 7. యే – యః, యౌ, **యే;** దకారాన్త పుంలింగ యచ్ఛబ్దము. ప్ర.బ 8. ప్రచలైః – ప్రచలేన, ప్రచలాభ్యామ్, **ప్రచలైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రచలశబ్దము. తృ.బ 9. విలోచనైః– విలోచనేన, విలోచనాభ్యామ్, **విలోచనైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ విలోచనశబ్దము. తృ.బ 10. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 11. అక్షిసాదృశ్యమ్ – **అక్షిసాదృశ్యమ్**, అక్షిసాదృశ్యే, అక్షిసాదృశ్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అక్షిసాదృశ్యశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. ప్రయుంజతే – క్రియ – లట్ .ప్ర.బ 13. అపి, ఇవ – అవ్యయాలు

సమాసాలు :–

1. కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు – కరే తిష్ఠన్తి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి కరస్థాః, కరస్థాశ్చ తే దర్భాః (కర్మధా.) కరస్థదర్భాః, ప్రణయేనాపహరన్తీతి (ఉపపదతత్పు.) ప్రణయాపహారిణః, కరస్థదర్భాణాం ప్రణయాపహారిణః (ష.త.), తేషు।
2. ఉత్పలాక్షి – ఉత్పలే ఇవ అక్షిణీ యస్యాః (బహుర్వీహి) సా, తత్సమ్బుద్ధౌ।
3. అక్షిసాదృశ్యమ్ – అక్ష్ణోః సాదృశ్యమ్ (ష.త.) అక్షిసాదృశ్యమ్.

సంధులు :–

1. యే + ఉత్పలాక్షి – య ఉత్పలాక్షి
2. ప్రచలైః + విలోచనైః – ప్రచలైర్విలోచనైః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. విలోచనైః + తవ – విలోచనైస్తవ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
4. తవ + అక్షిసాదృశ్యమ్ – తవాక్షిసాదృశ్యమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ప్రసన్నమ్ :–

శ్లో॥ ప్రసన్నదిక్పాంసువివిక్తవాతం శఙ్ఖస్వనానన్తరపుష్పవృష్టి।
శరీరిణాం స్థావరజఙ్గమానాం సుఖాయ తజ్జన్మదినం బభూవ॥
– కు.సం. 1–23

వివరములకు 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్య చూడగలరు.

శ్లో॥ మయా **ప్రసన్నేన** తవార్జునేదం
రూపం పరం దర్శితమాత్మయోగాత్।
తేజోమయం విశ్వమనంతమాద్యం
యన్మే త్వదన్యేన న దృష్టపూర్వమ్॥ – భ.గీ 11–47

'ఓ అర్జునా నీయెడ ప్రసన్నుడనైన నాచేత నా యోగశక్తిప్రభావముతో నీకు ఈ విరాట్ రూపమును ప్రదర్శించితిని. అది మిక్కిలి తేజోమయమైనది. అనంతమైనది. ఆద్యమైనది. దీనిని నీవు తప్ప ఇతరులు ఇంతకుముందు చూచియుండలేదు."

శ్లో॥ వ్యపదేశమావిలయితుం కిమీహసే జనమిమం చ పాతయితుమ్।
కూలఙ్కషేవ సిన్ధుః **ప్రసన్న**మమ్భస్తటరుహఞ్చ॥
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే –5–21

శ్లో॥ గమ్భీరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ **ప్రసన్నే**
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్।
తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యా-
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని॥
– మేఘదూతమ్ –40

మరిన్ని వివరములకు 'మృణాళినీ వ్యాఖ్య' చూడగలరు.

శ్లో॥ **అపి ప్రసన్నేన** మహర్షిణా త్వం
సమ్యగ్వినీయానుమతో గృహాయ।
కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
సర్వోపకారక్షమమాశ్రమం తే ॥ – ర.వం. 5–10

"నీవు అనుగ్రహోన్ముఖుడయిన వరతన్తు ఋషీశ్వరునిచేత బాగుగా శిక్షించి గృహస్థాశ్రమస్వీకారముకొఱకు అనుమతింపబడినావా ఏమి?..."

అలంకారములు :– ఇందు 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– 1. ప్రయుంజతే – ప్ర – ఉపసర్గ. యుజిర్ (యుజ్) యోగే (కలియుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) ఆత్మనేపదీ, లట్, ప్రథమపురుష బహువచనాంతః రుధాదిప్రకరణమ్(7).

రూపాలు :– యుఙ్క్తే – యుఞ్జాతే – **యుఞ్జతే.**

–––

శ్లో॥ యదుచ్యతే పార్వతి! పాపవృత్తయే
న రూపమిత్యవ్యభిచారి తద్వచః।
తథాహి తే శీలముదారదర్శనే!
తపస్వినామప్యుపదేశతాం గతమ్॥ 36

పదవిభాగము :– యత్, ఉచ్యతే, పార్వతి!, పాపవృత్తయే, న, రూపమ్, ఇతి, అవ్యభిచారి, తద్వచః, తథాహి, తే, శీలమ్, ఉదారదర్శనే!, తపస్వినామ్, అపి, ఉపదేశతామ్, గతమ్।

అన్వయక్రమము :– పార్వతి! రూపం పాపవృత్తయే న ఇతి యత్ ఉచ్యతే తద్వచః అవ్యభిచారి। ఉదారదర్శనే! తే శీలం తపస్వినామ్ అపి ఉపదేశతాం గతమ్।

ప్రతిపదార్థము :– పార్వతి! – ఓ పార్వతీ, రూపమ్ – సౌమ్యమగు ఆకృతి, పాపవృత్తయే – పాపాచరణముకొఱకు, న – కాదు, ఇతి యత్ + ఉచ్యతే – అని ఏది చెప్పబడుచున్నదో, తద్వచః – ఆ మాట, అవ్యభిచారి – తప్పనిది, ఉదార దర్శనే! – విపులమగుజ్ఞానము కలదానా! తే – నీయొక్క, శీలమ్ – నడవడిక, తపస్వినామ్ అపి – తపస్వులకు కూడ, ఉపదేశతామ్ గతమ్ – ఆదర్శమయినది.

తాత్పర్యము :– ఓ పార్వతీ! సౌమ్యమగు ఆకృతి పాపాచరణముకొఱకు కాదు అని ఏది చెప్పబడుచున్నదో ఆ మాట తప్పనిది. విపులమగు జ్ఞానముకలదానా! నీ నడవడిక తపస్వులకున్ను ఆదర్శమయినది.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. పార్వతి – **హే పార్వతి!**, హే పార్వత్యౌ, హే పార్వత్యః ; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ పార్వతీశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 2. రూపమ్ – **రూపమ్,** రూపే, రూపాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ రూపశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. పాపవృత్తయే – **పాపవృత్తయే,** పాపవృత్తిభ్యామ్, పాపవృత్తిభ్యః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ పాపవృత్తిశబ్దము. చ.ఏ 4. న, ఇతి, అపి– అవ్యయాలు 5. ఉచ్యతే – క్రియ – కర్మణి – లట్ 6. యత్ – **యత్,** యే, యాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ యచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 7. తత్ – **తత్,** తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 8. వచః – **వచః,** వచసీ, వచాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వచశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 9. అవ్యభిచారి – **అవ్యభిచారి,** అవ్యభిచారిణీ, అవ్యభిచారీణి; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ అవ్యభిచారిశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. ఉదారదర్శనే – **హే ఉదారదర్శనే**, హే ఉదారరదర్శనే, హే ఉదారదర్శనాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఉదారదర్శనా శబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 11. తే – **తే**, యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 12. శీలమ్ – **శీలమ్**, శీలే, శీలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ శీలశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. తపస్వినామ్ – తపస్వినః, తపస్వినోః **తపస్వినామ్;** నకారాన్త పుంలింగ తపస్విన్‌శబ్దము. ష.బ. 14. ఉపదేశతామ్ – **ఉపదేశతామ్,** ఉపదేశతే, ఉపదేశతాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఉపదేశతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 15. గతమ్ – **గతమ్,** గతే, గతాని ; అకారాన్త నపుంసకలింగ గతశబ్దము. ప్ర.ఏ 16. తథాహి – అవ్యయము

సమాసాలు :–

1. పాపవృత్తయే – పాపస్య వృత్తిః (ష.త.) పాపవృత్తిః తస్యై॥
2. అవ్యభిచారి – న వ్యభిచరతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి తత్॥
3. ఉదారదర్శనే – ఉదారం దర్శనం యస్యాః (బహువ్రీహి) తత్సమ్బుద్ధౌ।

సంధులు :–

1. ఇతి + అవ్యభిచారి – ఇత్యవ్యభిచారి – యణాదేశసన్ధిః।
2. అపి + ఉపదేశతామ్ – అప్యుపదేశతామ్ – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శీలమ్ (నపుం.) :–

ఎ) శీలయతీతి। శీల – సమాధానే, ణ్యన్తాదచ్। యద్వా శీఙ్ స్వప్నే, 'శీఙో దుగ్లగ్వలఞ్వాలనః' ఇతి లుక్। శీలం స్వభావః। అర్ధర్చాదిత్వాత్ పుంల్లిఙ్గమపి।

బి) శ్లో॥ 'చరిత్రం చరితం శీలం చారిత్రం చ సమం స్మృతమ్'
అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ సాధ్వీనాన్తు స్థితానాన్తు **శీలే** సత్యే శ్రుతే స్థితే।
స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతిరేకో విశిష్యతే॥
ఇతి రామాయణే –2–39–24

డి) శ్లో॥ కైకేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ **శీలవాన్।**
జనయిత్రీమలఞ్చక్రే యః ప్రశ్రయ ఇవ శ్రియమ్॥
ఇతి రఘువంశ మహాకావ్యే 10–70

'సత్ప్రవర్తన శీలియైన భరతుడు అను కుమారుడు కైకేయికి జన్మించెను.

సంపదను, వినయగుణము అలంకరించునట్లు ఆ కుమారుడు కైకను అలంకరించెను".

ఇ) ఉక్తఞ్చ నైషధకావ్యే రూపస్య శీలానుసారిత్వం–

శ్లో॥ న తులావిషయే తవాకృతిర్న వచోవర్త్మని తే సుశీలతా।
త్వదుదాహరణాకృతౌ గుణా ఇతి సాముద్రికసారముద్రణా॥–2–51

అలంకారములు :– ఇట 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. ఇందు విశేషముచేత సామాన్యము సమర్థింపబడినది.

'పార్వతీదేవి నడవడిక' అను విశేషముచే, 'తపస్వులకున్ను ఉపదేశమగుట' అను సామాన్యము సమర్థింపబడినందున ఈ శ్లోకమున 'అర్థాన్తర న్యాసాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– ఉచ్యతే (బ్రూఞ్) బ్రూ – వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) ద్వికర్మకమ్, సేట్, వచ్యాదేశే, (ఉభయ) అనిట్, అదాదిప్రకరణమ్(2) కర్మణి, లట్.

రూపాలు :– ఉచ్యతే – ఉచ్యేతే – ఉచ్యన్తే

శ్లో॥ వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభి–
స్తథా న గాంగైస్సలిలైర్దివశ్చ్యుతైః।
యథా త్వదీయైశ్చరితైరనావిలై–
ర్మహీధరః పావిత ఏష సాన్వయః॥ 37

పదవిభాగము :– వికీర్ణసప్తర్షి – బలి – ప్రహాసిభిః, తథా, న, గాంగైః, సలిలైః, దివః, చ్యుతైః, యథా, త్వదీయైః, చరితైః, అనావిలైః, మహీధరః, పావితః, ఏషః, సాన్వయః।

అన్వయక్రమము :– ఏషః మహీధరః వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభిః దివః చ్యుతైః గాంగైః సలిలైః తథా న పావితః యథా అనావిలైః త్వదీయైః చరితైః సాన్వయః పావితః।

ప్రతిపదార్థము :– ఏషః – ఈ, మహీధరః – హిమవంతుడు, వికీర్ణసప్తర్షి బలి – ప్రహాసిభిః – వెదజల్లబడిన సప్తర్షుల పుష్పోపహారములచే నవ్వుకలవియు, దివః – ఆశాశమునుండి, చ్యుతైః – జారుచున్న, గాంగైః సలిలైః – గంగోదకములచేత,

51

తథా – అట్లు, న పావితః – పునీతుడు కాలేదు, యథా – ఎట్లు, అనావిలైః – నిష్కల్మషమగు, త్వదీయైః – నీవగు, చరితైః – నడతలచేత, సాన్వయః – సపుత్రపౌత్రుడుగ, పావితః – పునీతుడుగా చేయబడెనో.

తాత్పర్యము :– ఈ హిమవంతుడు వెదజల్లబడిన సప్తర్షుల పుష్పోపహారములచే నవ్వుకలవియు, ఆకాశమునుండి జారుచున్న గంగోదకములచేత అట్లు పునీతుడు కాలేదు. ఎట్లు నిష్కల్మషమగు నీవగు నడతలచేత సపుత్రపౌత్రుడుగ పునీతుడాయెనో.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ప్రహాసిభిః – ప్రవాహిభిః, ప్రకాశిభిః।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఏషః – **ఏషః,** ఏతౌ, ఏతే; దకారాన్త పుంలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. మహీధరః – మహీధరః, మహీధరౌ, మహీధరాః; అకారాన్త పుంలింగ మహీధరశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. వికీర్ణ...ప్రహాసిభిః – ...ప్రహాసినా, ...ప్రహాసిభ్యామ్, ...ప్రహాసిభిః; నకారాన్త పుంలింగ... ప్రహాసిన్‌శబ్దము. తృ.బ 4. దివః – **దివః,** ద్యుభ్యామ్, ద్యుభ్యః; హకారాన్త స్త్రీలింగ 'దివ్'శబ్దము. పం.ఏ 5. చ్యుతైః – చ్యుతేన, చ్యుతాభ్యామ్, **చ్యుతైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ చ్యుతశబ్దము. తృ.బ 6. గాంగైః – గాంగేన, గాంగాభ్యామ్, **గాంగైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ గాంగశబ్దము తృ.బ. 7. సలిలైః – సలిలేన, సలిలాభ్యామ్, **సలిలైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ సలిలశబ్దము. తృ.బ 8. తథా, యథా, న – అవ్యయాలు 9. పావితః – **పావితః,** పావితౌ, పావితాః; అకారాన్త పుంలింగ పావితశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. సాన్వయః – **సాన్వయః,** సాన్వయౌ, సాన్వయాః; అకారాన్త పుంలింగ సాన్వయశబ్దము ప్ర.ఏ 11. అనావిలైః – అనావిలేన, అనావిలాభ్యామ్, **అనావిలైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ అనావిలశబ్దము. తృ.బ 12. త్వదీయైః – త్వదీయేన, త్వదీయాభ్యామ్, **త్వదీయైః** ; అకారాన్త నపుంసకలింగ త్వదీయశబ్దము. తృ.బ 13. చరితైః – చరితేన, చరితాభ్యామ్, **చరితైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ చరితశబ్దము తృ.బ

సమాసాలు :–

1. మహీధరః – మహ్యాః ధరః(ష.త.) మహీధరః।
2. వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభిః – సప్త చ తే ఋషయశ్చ (ద్విగు) ఇతి సప్తర్షయః, సప్తర్షీణాం బలయః (ష.త.) సప్తర్షిబలయః, వికీర్ణాశ్చ తే సప్తర్షిబలయః (కర్మధా.) వికీర్ణసప్తర్షిబలయః వికీర్ణసప్తర్షిబలిభిః ప్రహసన్తి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి తే, తైః।
3. అనావిలైః – న ఆవిలాః (నఞ్‌తత్పు.) అనావిలాః, తైః।
4. సాన్వయః – అన్వయేన సహితః (బహువ్రీహి) సాన్వయః।

సంధులు :–

1. ...ప్రహాసిభిః + తథా – ...ప్రహాసిభిస్తథా – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

2. గాంగైః + సలిలైః – గాంగైస్సలిలైః – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. సలిలైః + దివః – సలిలైర్దివః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
4. దివః+ చ్యుతైః దివశ్చ్యుతైః – శ్చుత్వసన్ధిః।
5. త్వదీయైః + చరితైః – త్వదీయైశ్చరితైః। – శ్చుత్వసన్ధిః।
6. చరితైః + అనావిలైః – చరితైరనావిలైః – విసర్గసన్ధిః(రుత్వమ్)
7. అనావిలైః + మహీధరః – అనావిలైర్మహీధరః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
8. పావితః + ఏషః – పావిత ఏషః – విసర్గలోపసన్ధిః।
9. ఏషః + సాన్వయః – ఏష సాన్వయః – సులోపః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మహీ (స్త్రీ) :–

ఎ) మహ్యతే ఇతి। మహ్ + అచ్, ‘గౌరాదిభ్యశ్చ’ ఇతి జీష్। యద్వా మహి + కృదికారాదితి జీష్।

బి) శ్లో॥ భూర్భూమిర్వసుధావనిర్వసుమతీ ధాత్రీ ధరిత్రీ ధరా
గౌర్గోత్రా జగతీ రసా క్షితిరిలా క్షోణీ క్షమా క్ష్మాచలా।
కుః పృథ్వీ పృథివీ స్థిరా చ ధరణీ విశ్వమ్భరా మేదినీ
జ్యానన్తా విపులా సముద్రవసనా సర్వంసహోర్వీ **మహీ॥** 156

శ్లో॥ కాశ్యపీ భూతధాత్రీ చ రత్నగర్భా వసుంధరా।
ధరాధారా చ విజ్ఞేయా తద్విశేషాన్నిబోధత॥ 157

అని హలాయుధకోశము ‘37’ నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఉత్తిష్ఠతస్తస్య జలార్ద్రకుక్షేర్మహావరాహస్య **మహీం** విధార్య।
విధున్వతో వేదమయం శరీరం రోమాన్తరస్థా మునయో జుషన్తి॥
– ఇతి విష్ణుపురాణే

డి) శ్లో॥ అనేన పాణౌ విధివద్గృహీతే
మహాకులీనేన **మహీవ** గుర్వీ।
రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయా
దిశస్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః॥ – ర.వం. 6–63

“గొప్పదైన ఈ భూమివలె రత్నములతో కూడిన సముద్రమే మొలనూలుగా గల దక్షిణదిక్కునకు సవతివి కమ్ము”.

**శ్లో॥ అనేన ధర్మః సవిశేషమద్య మే
త్రివర్గసారః ప్రతిభాతి భావిని!।
త్వయా మనోనిర్విషయార్థకామయా
యదేక ఏవ ప్రతిగృహ్య సేవ్యతే॥ 38**

పదవిభాగము :– అనేన, ధర్మః, సవిశేషమ్, అద్య, మే, త్రివర్గసారః, ప్రతిభాతి, భావిని!, త్వయా, మనోనిర్విషయార్థకామయా, యత్, ఏకః, ఏవ, ప్రతిగృహ్య, సేవ్యతే।

అన్వయక్రమము :– భావిని! అనేన ధర్మః సవిశేషమ్ అద్య మే త్రివర్గసారః ప్రతిభాతి యత్ మనో…కామయా త్వయా ఏకః ఏవ ప్రతిగృహ్య సేవ్యతే॥

ప్రతిపదార్థము :– భావిని! – ఓ శ్రేష్ఠమగు యభిప్రాయము కలదానా!, అనేన – ఈ కారణముచేత, ధర్మః – ధర్మము, సవిశేషమ్ – విశిష్టమైనదిగా, అద్య – నేడు, మే – నాకు, త్రివర్గసారః – ధర్మార్థకామములు మూడింటిలో శ్రేష్ఠమైనదిగా, ప్రతిభాతి – తోచుచున్నది, యత్ – ఏ కారణమువలన, మనోనిర్విషయ – అర్థకామయా – మనస్సునకు విషయముకానట్టి అర్థకామములుగల, త్వయా – నీ చేత, ధర్మః + ఏకః + ఏవ – ధర్మమొక్కటియే, ప్రతిగృహ్య – స్వీకరించి, సేవ్యతే – సేవింపబడుచున్నదో.

తాత్పర్యము :– ఓ శ్రేష్ఠమగు యభిప్రాయము కలదానా! ఈ కారణముచేత ధర్మము విశిష్ఠమైనదిగా నేడు నాకు త్రివర్గసారముగ తోచుచున్నది. ఏల మనస్సునకు విషయముకానట్టి అర్థకామములుగల నీచేత ధర్మము ఒక్కటియే స్వీకరించి సేవింపబడుచున్నదో।

పాఠాన్తరాలు :– 1. భావిని! – భామిని

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. భావిని! – **హే భావిని,** హే భావిన్యౌ, హే భావిన్యః ; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ భావినీశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 2. అనేన – **అనేన**/ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః ఇదమ్ శబ్దః; మకారాన్త నపుంసకలింగః తృ.ఏ 3. ధర్మః – **ధర్మః,** ధర్మౌ, ధర్మాః; అకారాన్త పుంలింగ ధర్మశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. సవిశేషమ్ – **సవిశేషమ్,** సవిశేషౌ, సవిశేషాన్; అకారాన్త పుంలింగ సవిశేషశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. అద్య, ఏవ, యత్ – అవ్యయాలు 6. మే – మే, ఆవయోః అస్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ ‘అస్మ’చ్ఛబ్దము. ష.ఏ 7. త్రివర్గసారః – **త్రివర్గసారః,** త్రివర్గసారౌ, త్రివర్గసారాః; అకారాన్త పుంలింగ త్రివర్గసారశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. ప్రతిభాతి – క్రియ 9. మనోనిర్విషయకామయా –**…కామయా,** …కామాభ్యామ్, …కామాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ…కామాశబ్దము. తృ.ఏ 10. త్వయా – **త్వయా,** యువాభ్యామ్,

యుష్మాభిః ; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 11. ఏకః - **ఏకః**, ఏకౌ, ఏకే; అకారాన్త పుంలింగ ఏకశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. ప్రతిగృహ్య - ల్యబన్తము 13. సేవ్యతే - క్రియ - కర్మణి.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. సవిశేషమ్ - విశేషేణ సహ।
2. త్రివర్గసారః - త్రయాణాం వర్గః (ష.త.) త్రివర్గః, త్రివర్గే సారః(స.త.)।
3. మనోనిర్విషయార్థకామయా - నిర్గతః విషయః యాభ్యామ్ (బహుప్రీహి) తౌ నిర్విషయౌ, మనసః నిర్విషయౌ (ష.త.) మనోనిర్విషయౌ, అర్థశ్చ కామశ్చ ఇతి (ద్వంద్వ) అర్థకామౌ, మనోనిర్విషయౌ అర్థకామౌ యస్యాః (బహుప్రీహి) సా, తయా।

సంధులు :-

1. ఏకః + ఏవ- ఏక ఏవ (విసర్గలోపసన్ధిః)।
2. యత్ + ఏక - యదేక (జశ్త్వసన్ధిః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. భావః :- (పుం.)

ఎ) భావయతి చిన్తయతి పదార్థానితి।

భూ + ణిచ్ + పచాద్యచ్। భవతీతి। భూ 'భవతేశ్చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి కాశికోక్తేర్ణ వా।

బి) శ్లో॥ నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః।
ఉభయోరపి దృష్టోఽన్తస్త్వనయోస్తత్త్వదర్శిభిః ॥
- ఇతి భగవద్గీతాయామ్ 2-16

"అసత్తు అనుదానికి ఉనికియే లేదు, సత్తు అనుదానికి లేమి లేదు..."

సి) శ్లో॥ తస్య ధర్మార్థవిదుషో **భావ**మాజ్ఞాయ సర్వశః।
బ్రాహ్మణా బలముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదైః సహ॥
- ఇతి రామాయణే -2-2-19

డి) శ్లో॥ దానధర్మం నిషేవేత నిత్యమైష్టికపౌర్తికమ్।
పరితుష్టేన **భావేన** పాత్రమాసాద్య శక్తితః॥ - ఇతి మనుః (4-227)

దానమనెడిది, పూర్తమనెడిది యగు యజ్ఞాదులను, ఆరామాదులను నెల్లప్పుడు విద్యయు, తపస్సునుగల పాత్రుని బడసి సంతుష్టమనస్సుతో శక్తికొలదిని ఆచరింపవలయును.

53

ఇ) శ్లో॥ తదఙ్గనిష్యన్దజలేన లోచనే
ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృతః సతామ్।
అతీన్ద్రియేష్వప్యుపపన్నదర్శనో
బభూవ **భావేషు** దిలీపనన్దనః ॥ - ర.వం. 3-41

ఎఫ్) శ్లో॥ అవశ్యమ్భావినో భావా భవన్తి మహతామపి।
నగ్నత్వం నీలకణ్ఠస్య మహాహిశయనం హరేః॥ - ఇతి హితోపదేశే।

జి) భావిని - ప్రశస్తః భావః యస్యాః సా భావినీ, తత్సమ్బుద్ధౌ, హే భావిని, ఇని ప్రత్యయః, తదన్తారస్త్రీత్వవివక్షాయాం జీప్ ప్రత్యయః।

క్రియాదర్శము :-

1. సేవ్యతే :- షే వృ(సేవ్) - గేవృ -గ్లేవృ - పేవృ - మేవృ - మ్లేవృ - సేవనే। శేవృ - ఖేవృ - క్లేవృ - ఇత్యేకే। అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాది(1) లట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। కర్మణిప్రయోగము.

రూపాలు :- సేవ్యతే - సేవ్యేతే - సేవ్యన్తే.

అవతారికా :- సంప్రతి మనోరథం జిజ్ఞాసుః ప్రస్తౌతి - ఇప్పుడు కోరికను తెలిసికొనుటకు ప్రస్తావన చేయుచున్నాడు.

**శ్లో॥ ప్రయుక్తసత్కారవిశేషమాత్మనా
న మాం పరం సంప్రతిపత్తుమర్హసి।
యతః సతాం సన్నతగాత్రి! సఙ్గతం
మనీషిభిః సాప్తపదీనముచ్యతే॥** 39

పదవిభాగము :- ప్రయుక్తసత్కారవిశేషమ్, ఆత్మనా, న, మామ్, పరమ్, సంప్రతిపత్తుమ్, అర్హసి, యతః, సతామ్, సన్నతగాత్రి! సంగతమ్, మనీషిభిః, సాప్తపదీనమ్, ఉచ్యతే।

అన్వయక్రమము :- ఆత్మనా ప్రయుక్త - సత్కారవిశేషం మాం పరం సంప్రతిపత్తుం న అర్హసి। సన్నతగాత్రి! యతః మనీషిభిః సతాం సంగతం సాప్తపదీనమ్ ఉచ్యతే।

ప్రతిపదార్థము :- ఆత్మనా - నీచేత, ప్రయుక్త - సత్కారవిశేషమ్ - చేయబడిన విశిష్టసత్కారముగల, మామ్ - నన్ను, పరమ్ - అన్యునిగాను, సంప్రతిపత్తుమ్ -

తెలిసికొనుటకు, న అర్హసి – తగవు, సన్నతగాత్రి! – ఇంచుక వంగిన శరీరము కలదానా! యతః – ఏల, మనీషిభిః – విద్వాంసులచేత, సతాం సంగతమ్ – సజ్జనులకు సాంగత్యము, సాప్తపదీనమ్ – ఏడుమాటలచే కలుగునట్టిదిగా, ఉచ్యతే – చెప్పబడుచున్నదో.

తాత్పర్యము :– నీచేత చేయబడిన విశిష్టసత్కారముగల నన్ను అన్యునిగా తెలిసికొనుటకు తగవు. ఇంచుక వంగిన శరీరముకలదానా! ఏల విద్వాంసులచేత సజ్జనులకు సాంగత్యము ఏడుమాటలచే కలుగునట్టిదిగా చెప్పబడుచున్నదో.

పాఠాన్తరాలు :– 1. సంప్రతి – సా ప్రతి; 2. యతః – యదా, యథా;

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఆత్మనా – **ఆత్మనా,** ఆత్మభ్యామ్, ఆత్మభిః; నకారాన్త పుంలింగ ఆత్మన్‌శబ్దము. తృ.ఏ 2. ప్రయుక్త ...విశేషమ్ – **...విశేషమ్,** ...విశేషౌ, ...విశేషాన్; అకారాన్త పుంలింగ...విశేషశబ్దము. ద్వి.ఏ 3. మామ్ – మామ్, ఆవామ్, అస్మాన్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 4. పరమ్ – **పరమ్,** పరౌ, పరాన్; అకారాన్త పుంలింగ పరశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. సంప్రతిపత్తుమ్ – అవ్యయము 6. న – అవ్యయము 7. అర్హసి – క్రియ 8. సన్నతగాత్రి! – **హే సన్నతగాత్రి!** హే సన్నతగాత్ర్యౌ, హే సన్నతగాత్ర్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సన్నతగాత్రీశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 9. యత్ర –అవ్యయము 10. మనీషిభిః – మనీషిణా, మనీషిభ్యామ్, **మనీషిభిః;** నకారాన్త పుంలింగ మనీషిన్‌శబ్దము. తృ.బ 11. సతామ్ – సతః, సతోః, **సతామ్;** తకారాన్త పుంలింగ సత్‌శబ్దము. ష.బ 12. సంగతమ్ – **సంగతమ్**, సంగతే, సంగతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ సంగతశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. సాప్తపదీనమ్ – **సాప్తపదీనమ్,** సాప్తపదీనే, సాప్తపదీనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ సాప్తపదీనశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. ఉచ్యతే – క్రియ

సమాసాలు :–

1. ప్రయుక్తసత్కారవిశేషమ్ – సత్కారస్య విశేషః (ష.త.) సత్కారవిశేషః, ప్రయుక్తః సత్కారవిశేషః యస్య (బహువ్రీహి) సః, తమ్।
2. సన్నతగాత్రి – సన్నతం గాత్రం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, తత్సమ్బుద్ధౌ।
3. మనీషిభిః – మనసః ఈషిణః (ష.త.) మనీషిణః తైః।
4. సాప్తపదీనమ్ – సప్త చ తాని పదాని (ద్విగు) సప్తపదాని సప్తపదైర్భవం సాప్తపదీనమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సంగతమ్ :–(నపుం.)

ఎ) సమ్+ గమ్+ క్త। సఖ్యం, సాప్తపదీనమ్।

బి) శ్లో॥ సఖ్యం సాప్తపదీనం సౌహార్దం సౌహృదం తథా స్నేహః ।
మైత్రీ ప్రీతిరజర్యం సభాజనం **సంగతం** ప్రోక్తమ్॥ 706
అని హలాయుధకోశము '10' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ సమ్బన్ధమాభాషణపూర్వమాహు–
ర్వృత్తః స నౌ **సఙ్గత**యోర్వనాన్తే।
తద్భూతనాథానుగ! నార్హసి త్వం
సమ్బన్ధినో మే ప్రణయం విహన్తుమ్॥
– ర.వం. 2–58

"పరస్పరసంభాషణముచేతనే మైత్రి ఏర్పడునని కదా పెద్దలనుచుందురు. ఈ అడవిలో కలిసికొనిన మన మధ్య మైత్రి ఏర్పడినది. కనుక ఓ శివానుచరుడా! ఈ నా కోర్కెను వ్యర్థము చేయుట నీ వంటి వానికి కూడదు."

డి) శ్లో॥ తదాగన్తవ్యమనిశం భవద్భిరిహ సంగతైః
అగస్త్యాద్యాస్తు తుచ్ఛ్రుత్వా ఋషయః సంశితవ్రతాః ॥
– శ్రీమద్రామాయణే 7–36–59

"అందుచేత మీరందరూ కలిసి తరచుగ ఇక్కడికి వచ్చుచుండవలెను..."

క్రియాదర్శము :– 1. ఉచ్యతే – 36వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడదగును.

శ్లో॥ అతోఽత్ర కిఞ్చిద్భవతీం బహుక్షమాం
ద్విజాతిభావాదుపపన్నచాపలః ।
అయం జనః ప్రష్టుమనాస్తపోధనే!
న చేద్రహస్యం ప్రతివక్తుమర్హసి॥ **40**

పదవిభాగము :– అతః, అత్ర, కిఞ్చిత్, భవతీమ్, బహుక్షమామ్, ద్విజాతిభావాత్, ఉపపన్నచాపలః, అయమ్, జనః, ప్రష్టుమనాః, తపోధనే, న, చేత్, రహస్యమ్, ప్రతివక్తుమ్, అర్హసి।

అన్వయక్రమము :– తపోధనే! అతః అత్ర బహుక్షమాం భవతీం ద్విజాతిభావాత్ ఉపపన్నచాపలః అయం జనః కిఞ్చిత్ ప్రష్టుమనాః, రహస్యమ్ న చేత్ ప్రతివక్తుమ్ అర్హసి।

ప్రతిపదార్థము :– తపోధనే – ఓ తపోధనురాలా!, అతః – ఈ సాంగత్యము కారణముగ, అత్ర – ఇట, బహుక్షమామ్ – మిక్కిలి ఓర్చుకొను దానవగు, భవతీమ్ – నిన్ను, ద్విజాతిభావాత్ – బ్రాహ్మణభావమువలన, ఉపపన్నచాపలః – పొందబడిన చపలత్వముగల, అయమ్ + జనః – ఈ జనుడు (జటాధరుడు), కిఞ్చిత్ – ఇంచుక, ప్రష్టుమనాః – అడుగకోరుచున్నాడు, రహస్యమ్ న చేత్ – గోప్యము కాదేని, ప్రతివక్తుమ్ – బదులు చెప్పుటకు, అర్హసి – తగుదువు.

తాత్పర్యము :– ఓ తపోధనురాలా! ఈ సాంగత్యము కారణముగ ఇట మిక్కిలి ఓర్చుకొనుదానవగు నిన్ను బ్రాహ్మణభావమున పొందబడిన చపలత్వముగల ఈ జనుడు ఇంచుక అడుగ కోరుచున్నాడు. గోప్యము కాదేని బదులు చెప్పుటకు తగుదువు.

పాఠాన్తరాలు:– 1. అత్ర – అద్య;
2. ప్రతివక్తుమ్ – ప్రతిగోప్తుమ్, ప్రతిబోధ – గోప – యిష్యసి।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. తపోధనే – **హే తపోధనే**, హే తపోధనే, హే తపోధనాః ;ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తపోధనాశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 2. అతః, అత్ర, కిఞ్చిత్, న, చేత్ – అవ్యయాలు 3. బహుక్షమామ్ – **బహుక్షమామ్,** బహుక్షమే, బహుక్షమాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ బహుక్షమాశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. భవతీమ్ – **భవతీమ్,** భవత్యౌ, భవతీః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ భవతీశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. ద్విజాతిభావాత్ – **ద్విజాతిభావాత్,** ద్విజాతిభావాభ్యామ్, ద్విజాతిభావేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ ద్విజాతిభావశబ్దము. పం.ఏ 6. ఉపపన్నచాపలః – **...చాపలః,** ...చాపలౌ, ...చాపలాః; అకారాన్త పుంలింగ ఉపపన్నచాపలశబ్దము ప్ర.ఏ 7. అయమ్ – **అయమ్**, ఇమౌ, ఇమే; మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 8. జనః – జనః, జనౌ, జనాః; అకారాన్త పుంలింగ జనశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. ప్రష్టుమనాః – ప్రష్టుమనాః, ప్రష్టుమనసౌ, ప్రష్టుమనసః; సకారాన్త పుంలింగ ప్రష్టుమనశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 10. రహస్యమ్ – రహస్యమ్, రహస్యే, రహస్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ రహస్యశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. ప్రతివక్తుమ్ – అవ్యయము 12. అర్హసి – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. తపోధనే – తప ఏవ ధనం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా తపోధనా, తత్సమ్బుద్ధౌ।
2. బహుక్షమామ్ – బహూన్ క్షమతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి బహుక్షమా, తామ్।
3. ద్విజాతిభావాత్ – ద్వే జాతీ యస్య (బహువ్రీహి) ద్విజాతిః, ద్విజాతేర్భావః (ష.త.) ద్విజాతిభావః, తస్మాత్।
4. ఉపపన్నచాపలః – ఉపపన్నం చాపలం యస్య (బహువ్రీహి) సః।
5. ప్రష్టుమనాః – ప్రష్టుం మనః యస్య (బహువ్రీహి) సః।

సంధులు :–

1. అతః + అత్ర – అతోఽత్ర – పూర్వరూపసన్ధిః।
2. కిఞ్చిత్ + భవతీమ్ – కిఞ్చిద్భవతీమ్ – జశ్త్వసన్ధిః।
3. ద్విజాతిభావాత్ + ఉపపన్న... – ద్విజాతిభావాదుపపన్న...– జశ్త్వసన్ధిః।
4. ప్రష్టుమనాః + తపోధనే! – ప్రష్టుమనాస్తపోధనే!–విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)
5. చేత్ + రహస్యమ్ – చేద్రహస్యమ్ – జశ్త్వసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1.ఎ) రహస్యమ్ (నపుం.)

1) రహసి భవమ్। యత్। వేదాంతః, ఉపనిషత్

2) శ్లో॥ వేదాంతశ్చ **రహస్యం** చ బుద్ధైరుపనిషన్మతాః॥ 9

అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

3. శ్లో॥ తపోవిశేషైర్వివిధైర్వ్రతైశ్చ విధిచోదితైః ।
వేదః కృత్స్నోఽధిగన్తవ్యస్స **రహస్యో** ద్విజన్మనా॥
– మనుస్మృతి–2–165

ద్విజుడు నియమసమూహములతోను, శాస్త్రోక్తములయిన వ్రతములతో నుండి మంత్రబ్రాహ్మణరూపమయిన వేదమును, ఉపనిషత్తులను అధ్యయనము చేయవలెను.

బి) రహస్యమ్ (త్రి)

1) రహసి భవమ్। రహస్ + దిగాదిత్వాద్ యత్।

2) శ్లో॥ ...**రహస్యం** గుహ్యముచ్యతే।

అని హలాయుధకోశము.

3. శ్లో॥ న సర్వశస్త్రైః క్రీడేత స్వాని ఖాని న సంస్పృశేత్।
రోమాణి చ రహస్యాని నాశిష్టేన సదా వ్రజేత్॥
– ఇతి కౌర్మే 15 అధ్యాయః॥

సి) రహస్యమ్ (అవ్యయము)

"అనభిఖ్యాతదోషస్తు రహస్యం వ్రతమాచరేత్" – యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః 3–300

డి) శ్లో॥ స**రహస్యో** ధనుర్వేదః సవిసర్గోపసంయమః।
అస్త్రగ్రామశ్చ భవతా శిక్షితో మదనుగ్రహాత్॥
ఇతి శ్రీమద్భాగవతే 2–7–44

'సర్వరహస్యములతో కూడినదియు, ప్రతి అస్త్రముయొక్క ప్రయోగము, ఉపసంహారము, వీనితో కూడిన ధనుర్వేదమును అస్త్రముల సమూహమును నీ చేత ఎవరి అనుగ్రహము వలన శిక్షింపబడినదో."

ఇ) శ్లో॥ స ఏవాయం మయా తేఽద్య యోగః ప్రోక్తః పురాతనః ।
భక్తోఽసి మే సఖా చేతి **రహస్యం** హ్యేతదుత్తమమ్॥
– శ్రీమద్భగవద్గీత -4-3

'నీవు నా భక్తుడవు మఱియు ప్రియసఖుడవు. కనుక ఆ ప్రాచీనమైన యోగమే ఇది నేడు నాచేత నీకు చెప్పబడుచున్నది. ఎందువలననగా ఇది మిక్కిలి ఉత్తమమైనది **గోప్యమైనది**'.

యఫ్) శ్లో॥ "యది తుష్టో మహాదేవ! ధనుర్వేదో మమానఘ।
సాఙ్గోపాఙ్గోపనిషదః సరహస్యః ప్రదీయతామ్॥"
-శ్రీమద్రామాయణే-1-55-16

ఓ మహాదేవా! నీవు అనుగ్రహించినట్లైతే, నాకు ధనుర్వేదము నంతను సాంగోపాంగముగా సరహస్యముగా ఇమ్ము"

క్రియాదర్శము:– అర్హసి – 'అర్హ–పూజాయామ్' సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), లట్, మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

అర్హసి – అర్హథః – అర్హథ

శ్లో॥ స త్వం ప్రశస్తే మహితే మదీయే
వసంశ్చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే
ద్విత్రాణ్యహాన్యర్హసి సోఢుమర్హ –
న్యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్॥ – ర.వం.5-25

అవతారికా:– ప్రష్టవ్యమాహ। అడుగ బోవుదానిని చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో॥ కులే ప్రసూతిః ప్రథమస్య వేధస–
స్త్రిలోకసౌన్దర్యమివోదితం వపుః।
అమృగ్యమైశ్వర్యసుఖం నవం వయ–
స్తపఃఫలంస్యాత్ కిమతః పరం వద॥ 41

పదవిభాగము:– కులే, ప్రసూతిః, ప్రథమస్య, వేధసః, త్రిలోకసౌందర్యమ్, ఇవ, ఉదితమ్, వపుః, అమృగ్యమ్, ఐశ్వర్యసుఖమ్, నవమ్, వయః, తపఃఫలమ్, స్యాత్, కిమ్, అతః, పరమ్, వద।

అన్వయక్రమము:– ప్రథమస్య వేధసః కులే ప్రసూతిః వపుః త్రిలోకసౌందర్యమ్ ఉదితమ్ ఇవ ఐశ్వర్యసుఖమ్ అమృగ్యం వయః నవమ్ అతః పరమ్ కిం తపః ఫలం స్యాత్।

ప్రతిపదార్థము:– ప్రథమస్య వేధసః – హిరణ్యగర్భునియొక్క, కులే–వంశంబున, ప్రసూతిః – పుట్టుక, వపుః – శరీరము, త్రిలోకసౌందర్యమ్ – ముల్లోకములలోని చక్కందనము, ఉదితమ్ + ఇవ – ఒక్కచోట చేర్చినట్లున్నది, ఐశ్వర్యసుఖమ్ – సంపదలవలన సౌఖ్యము, అమృగ్యమ్ – వెదుక పనిలేదు. వయః – వయసు, నవమ్ – లేతది, అతఃపరమ్ – ఇంతకుమించి, కిమ్ – ఏమి, తపఃఫలమ్ – తపమునకు ఫలము, స్యాత్ – ఉండును.

తాత్పర్యము:– హిరణ్యగర్భునియొక్క వంశంబున పుట్టుక, శరీరము ముల్లోకములలోని చక్కందనము ఒక్కచోట చేర్చినట్లున్నది. సంపదలవలన సౌఖ్యము వెదుకపనిలేదు. వయసు లేతది. ఇంతకు మించి తపమునకు ఫలము ఏమి ఉండును?

పాఠాన్తరాలు:– 1.ఉదితం – ఉత్థితమ్, వోర్జితమ్, 2.వద–తవ.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. ప్రథమస్య– **ప్రథమస్య,** ప్రథమయోః, ప్రథమానామ్ ; అకారాన్తపుంలింగ ప్రథమశబ్దము ష.ఏ., 2. వేధసః–**వేధసః**, వేధసోః, వేధసామ్ ; సకారాన్త పుంలింగ వేధశ్శబ్దము ష.ఏ., 3. కులే – **కులే,** కులయోః, కులేషు ; అకారాన్తనపుంసకలింగ కులశబ్దము స.ఏ., 4. ప్రసూతిః–**ప్రసూతిః**, ప్రసూతీ, ప్రసూతయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగప్రసూతిశబ్దము ప్ర.ఏ. (ప్ర+సూ+క్తిన్), 5. వపుః–**వపుః**, వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుశ్శబ్దము ప్ర.ఏ., 5. త్రిలోకసౌందర్యమ్...**సౌందర్యమ్,**...సౌందర్యే, ...సౌందర్యాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...సౌందర్యశబ్దము ప్ర.ఏ., 7. ఉదితమ్ – **ఉదితమ్,** ఉదితే, ఉదితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉదిత శబ్దము ప్ర.ఏ., 8. ఇవ, అతః, పరమ్, కిమ్ – అవ్యయాలు, 9. ఐశ్వర్యసుఖమ్–**ఐశ్వర్యసుఖమ్**, ఐశ్వర్యసుఖే, ఐశ్వర్యసుఖాని, ; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఐశ్వర్యసుఖశబ్దము ప్ర.ఏ., 10. అమృగ్యమ్ – **అమృగ్యమ్,** అమృగ్యే, అమృగ్యాని; అకారాన్తనపుంసకలింగ అమృగ్యశబ్దము, ప్ర.ఏ., 11. తపః ఫలమ్ – **తపఃఫలమ్**, తపఃఫలే, తపఃఫలాని; అకారాన్తనపుంసకలింగ **తపఃఫల**శబ్దము ప్ర.ఏ., 12. స్యాత్ – క్రియ – విధిలిఙ్ ప్ర.ఏ.

సమాసాలు:–

1. తపసః ఫలమ్ – తపఃఫలమ్ (ష.త)

2. త్రిలోకసౌందర్యమ్ – త్రయాణాం లోకానాంగి త్రయాణాం లోకానాం సమాహార త్రిలోకమ్, త్రిలోకస్య సౌందర్యం త్రిలోకసౌందర్యమ్। సౌందర్యమ్ (కర్మధా.)

3. అమృగ్యమ్ – న మృగ్యమ్ (నఞ్తత్పు)।

4. ఐశ్వర్యసుఖమ్ – ఐశ్వర్యస్య సుఖమ్ (ష.త.)

సంధులు:–

1. వేదసః + త్రిలోక.. – వేధసస్త్రిలోక...–విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

2. ఇవ+ఉదితమ్ – ఇవోదితమ్ – గుణసన్ధిః – ఆద్గుణః।

3. వయః+తపఃఫలమ్ – వయస్తపఃఫలమ్–విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. కులమ్:– (నపుం) ఎ) కుల్+'ఇగుపధేతి' క।

బి) 'అన్వవాయోఽన్వయో వంశో గోత్రం చాభిజనః కులమ్।'

అని హలాయుధకోశము '6' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఆచారో వినయో విద్యా ప్రతిష్ఠా తీర్థదర్శనమ్।
నిష్ఠా వృత్తిస్తపో దానం నవధా **కులలక్షణమ్।** – ఇతి శిష్టోక్తౌ

డి) కులనాశకారణమ్–

శ్లో॥ గోభిశ్చ దైవతైర్విప్రకృష్యా రాజోపసేవయా।
కులాన్యకులతాం యాన్తి యాని హీనాని వృత్తతః॥

శ్లో॥ కువివాహైః క్రియాలోపైర్వేదానధ్యయనేన చ।
కులాన్యకులతాం యాన్తి బ్రాహ్మణాతిక్రమేణ వై॥

శ్లో॥ అనృతాత్ పారదార్యాచ్చ తథాఽభక్ష్యస్య భక్షణాత్।
అశ్రౌతధర్మాచరణాత్ క్షిప్రం నశ్యతి వై **కులమ్।**

శ్లో॥ అశ్రోత్రియే వై వేదానాం వృషలేషు తథైవ చ।
విహితాచారహీనేషు క్షిప్రం నశ్యతి వై **కులమ్।** – ఇతి కూర్మపురాణే.

సి) శ్లో॥ అథేప్సితం భర్తురుపస్థితోదయం
సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖమ్।

57

నిదానమిక్ష్వాకు**కులస్య** సన్తతేః
సుదక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ॥ – ర.వం. 3–1

".... ఇక్ష్వాకువంశపు అవిచ్ఛిన్నవ్యాప్తికి మూలకారణమును అగు గర్భచిహ్నమును ధరించెను"

క్రియాదర్శము:– 1. స్యాత్ – అస(అస్) భువి (ఉండుట) అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), విధిలిజ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు:– **స్యాత్** – స్యాతామ్–స్యుః

**శ్లో॥ భవత్యనిష్టాదపి నామ దుస్సహా–
న్మనస్వినీనాం ప్రతిపత్తిరీదృశీ।
విచారమార్గప్రహితేన చేతసా
న దృశ్యతే తచ్చ కృశోదరి! త్వయి॥ 42**

పదవిభాగము:– భవతి, అనిష్టాత్, అపి, నామ, దుఃసహాత్, మనస్వినీనామ్, ప్రతిపత్తిః, ఈదృశీ, విచారమార్గప్రహితేన, చేతసా, న, దృశ్యతే, తత్, చ, కృశోదరి!, త్వయి।

అన్వయక్రమము:– కృశోదరి! దుస్సహాత్ అనిష్టాదపి మనస్వినీనాం ఈదృశీ, ప్రతిపత్తిః భవతి నామ విచారమార్గప్రహితేన చేతసా తత్ చ త్వయి న దృశ్యతే।

ప్రతిపదార్థము:– కృశోదరి! – సూక్ష్మమగు కడుపుగలదానా!, దుఃసహాత్ ఓర్వశక్యముగాని, అనిష్టాదపి–అనిష్టమువలనను, మనస్వినీనామ్ – ధీరురాండ్రకు, ఈదృశీ–ఇట్టి, ప్రతిపత్తిః – ప్రవృత్తి, భవతి నామ – ఉండిన ఉండవచ్చును, విచారమార్గప్రహితేన – విచారమార్గమున నడపబడిన, చేతసా – చిత్తముచేత, తత్ చ – ఆ అనిష్టమును, త్వయి – నీయందు, న దృశ్యతే – కనబడుటలేదు.

తాత్పర్యము:– సూక్ష్మమగు కడుపుగలదానా! ఓర్వశక్యముగాని అనిష్టమువలనను ధీరురాండ్రకు ఇట్టి ప్రవృత్తి ఉండిన ఉండవచ్చును. విచారమార్గమున నడపబడిన చిత్తముచేత ఆ అనిష్టమును నీయందు కనబడుటలేదు.

పాఠాన్తరాలు:– 1. కృశోదరి–తలోదరి, తనూదరి

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. కృశోదరి!– హేకృశోదరి!, హేకృశోదర్యౌ, హేకృశోదర్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ కృశోదరీశబ్దము సం.ప్ర.ఏ., 2. దుఃసహాత్ – **దుఃసహాత్,** దుఃసహాభ్యామ్, దుఃసహేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ దుఃసహశబ్దము పం.ఏ., 3. అనిష్టాత్ – అనిష్టాత్, అనిష్టాభ్యామ్, అనిష్టేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ అనిష్టశబ్దము పం.ఏ., 4. మనస్వినీనామ్ – మనస్విన్యాః, మనస్విన్యోః, **మనస్వినీనామ్** ; ఈకార్తానస్త్రీలింగ మనస్వినీశబ్దము ష.ఏ., 5. ఈదృశీ – **ఈదృశీ,** ఈదృశ్యౌ, ఈదృశ్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ఈదృశీశబ్దము ప్ర.ఏ., 6. ప్రతిపత్తిః–**ప్రతిపత్తిః,** ప్రతిపత్తీ, ప్రతి పత్తయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రతిపత్తిశబ్దము ప్ర.ఏ. (ప్రతి+పద్+క్తిన్), 7. భవతి – అవ్యయము, 8. నామ – అవ్యయము, 9. విచారమార్గప్రహితేన– **...ప్రహితేన,** ...ప్రహితాభ్యామ్, ప్రహితైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రహితశబ్దము తృ.ఏ. 10. చేతసా – **చేతసా,** చేతోభ్యామ్, చేతోభిః; సకారాన్త నపుంసకలింగ చేతశ్శబ్దము తృ.ఏ., 11. అపి, చ, న – అవ్యయములు, 12. తత్ – **తత్,** తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛశబ్దము ప్ర.ఏ., 13. త్వయి – **త్వయి,** యువయోః, యుష్మాసు; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము స.ఏ., 14. దృశ్యతే – క్రియ – కర్మణి.

సమాసాలు:–

1. దుఃసహాత్ – దుఃఖేన సహః (ప్రాదితత్పు) దుస్సహః, తస్మాత్।
2. అనిష్టాత్ – న ఇష్టమ్ (నఞ్తత్పు), అనిష్టమ్, తస్మాత్।
3. కృశోదరి – కృశం ఉదరం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, కృశోదరీ, తత్సమ్బుద్ధౌ।
4. విచారమార్గప్రహితేన – విచారస్య మార్గః (ష.త) విచారమార్గః, విచారమార్గే ప్రహితమ్ (స.త) విచారమార్గప్రహితమ్, తేన।

సంధులు:–

1. భవతి + అనిష్టాత్ – భవత్యనిష్టాత్ – యణాదేశసన్ధిః।
2. అనిష్టాత్ + అపి – అనిష్టాదపి – జశ్త్వసన్ధిః।
3. దుఃసహాత్ + మనస్వినీనామ్ – దుస్సహాన్మనస్వినీనామ్ – అనునాసికసన్ధిః

యరోఽ నునాసికే అనునాసికో వా (సూ 8–4–44) రహలు తప్ప తక్కిన పదాంతమందలి హల్లులకు (యర్రులకు) అనునాసికవర్ణము పరముగా నున్నచో ఆయా వర్గలకు సంబంధించిన అనునాసిక (ఙమఙణన) వర్ణమాదేశముగ వికల్పముగ వచ్చును.

4. ప్రతిపత్తిః + ఈదృశీ – ప్రతిపత్తిరీదృశీ – విసర్గసంధిః (రుత్వము)।
5. తత్ + చ – తచ్చ – చర్త్వమ్ – (జశ్త్వమ్ + శ్చుత్వమ్) ; తద్ + చ – తజ్ + చ – తచ్ + చ – తచ్చ.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. భవతి (అవ్యయము) :–

భూధాతోర్లట్ ప్రథమైకవచనాన్తప్రతిరూపకోఽయం సత్తార్థకః।

'విభక్తిస్వరప్రతిరూపకాశ్చ నిపాతా భవన్తి' భాష్యమ్ (8–3–1)

ఇతి వచనాత్ అవ్యయత్వమ్। 'విభక్తిశ్చ' (1–4–10) ఇతి తిజన్తస్యాపి విభక్తి సంజ్ఞాఽ స్తౌత్యవధేయమ్। ఏతదేవ 'తిజన్త ప్రతిరూపకమవ్యయమ్' ఇతి తత్ర ఉచ్యతే। **'భవతి నామ తత్రభవాన్ మిథ్యా వదిష్యతి'.**

క్రియాదర్శము:– 1. దృశ్యతే – దృశిర్(దృక్) ప్రేక్షణే (చూచుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), కర్మణి ప్రయోగము, లట్, ప్రథమపురుషైక వచనాంతము.

రూపాలు:– దృశ్యతే – దృశ్యేతే – దృశ్యన్తే

అవతారికా :– అనిష్టాభావమేవ ప్రపఞ్చయతి – అనిష్టమైనది లేకపోవుటనే విస్తరించి చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో॥ అలభ్యశోకాభిభవేయమాకృతి–
ర్విమాననా సుభ్రు! కుతః పితుర్గృహే।
పరాభిమర్శో న తవాస్తి కః కరం
ప్రసారయేత్ పన్నగరత్నసూచయే॥ 43

పదవిభాగము :– అలభ్యశోకాభిభవా, ఇయమ్, ఆకృతిః, విమాననా, సుభ్రు! కుతః, పితుః, గృహే, పరాభిమర్శః, న, తవ, అస్తి, కః, కరమ్, ప్రసారయేత్, పన్నగ...సూచయే।

అన్వయక్రమము :– సుభ్రు! ఇయమ్ ఆకృతిః అలభ్య – శోక – అభిభవా, పితుః గృహే విమాననా కుతః?। పరాభిమర్శః తవ న అస్తి। పన్నగరత్నసూచయే కః కరం ప్రసారయేత్।

ప్రతిపదార్థము :– సుభ్రు! – ఓ చక్కని కనుబొమలు కలదానా!, ఇయమ్ – ఈ, ఆకృతిః – రూపము, అలభ్య – శోక – అభిభవా – పొందశక్యముగాని

దుఃఖముచేతనయిన తిరస్కారముగలది, పితుః – తండ్రియొక్క, గృహే – ఇంట, విమాననా – అవమానము, కుతః? – ఎక్కడిది?, పరాభిమర్శః – ఇతరులు చేసెడి పరాభవము, తవ – నీకు, న అస్తి – లేదు, పన్నగరత్నసూచయే – పాము తలపైనున్న మణిశలాకను గ్రహించుటకొఱకు, కః – ఎవడు, కరమ్ – హస్తమును, ప్రసారయేత్ – చాచును?

తాత్పర్యము :– ఓ చక్కని కనుబొమలు కలదానా! ఈ రూపము పొందశక్యముగాని దుఃఖముచేతనయిన తిరస్కారముగలది. తండ్రి ఇంట అవమానము ఎక్కడిది? ఇతరులు చేసెడి పరాభవము నీకు లేదు. పాముతలపై నున్న మణిశలాకను గ్రహించుటకొఱకు ఎవడు హస్తమును చాచును?

పాఠాన్తరాలు :– 1. అలభ్యశోకాభి – అనన్యశోభాని; 2. పరాభిమర్శః – పరావమర్శః; 3. సూచయే – సూచిషు, సూతయే.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సుభ్రు – హే సుభ్రు, హే సుభ్రువౌ, హే సుభ్రువః; ఊకారాన్త స్త్రీలింగ సుభ్రూశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 2. ఇయమ్ – **ఇయమ్,** ఇమే, ఇమాః; మకారాన్త స్త్రీలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 3. ఆకృతిః – **ఆకృతిః,** ఆకృతీ, ఆకృతయః ఇకారాన్త స్త్రీలింగ ఆకృతిశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. అలభ్యశోకాభిభవా – **...భవా,** ...భవే, ...భవాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...భవాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. పితుః – **పితుః**, పిత్రోః, పితౄణామ్; ఋకారాన్త పుంలింగ పితృశబ్దము. ష.ఏ 6. గృహే – **గృహే,** గృహయోః, గృహేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ గృహశబ్దము. స.ఏ 7. విమాననా – **విమాననా,** విమాననే, విమాననాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విమాననాశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. కుతః, న, అస్తి – అవ్యయాలు 9. పరాభిమర్శః – **పరాభిమర్శః**, పరాభిమర్శౌ, పరాభిమర్శాః; అకారాన్త పుంలింగ పరాభిమర్శశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. తవ – **తవ**, యువయోః, యుష్మాకమ్ ;దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 11. పన్నగరత్నసూచయే – **...సూచయే,** ...సూచిభ్యామ్, ...సూచిభ్యః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ ...సూచిశబ్దము. చ.ఏ 12. కః – **కః,** కౌ, కే; మకారాన్త పుంలింగ కిమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 13. కరమ్ – **కరమ్**, కరౌ, కరాన్; అకారాన్త పుంలింగ కరశబ్దము. ద్వి.ఏ 14. ప్రసారయేత్ – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. సుభ్రు – శోభనా భ్రూః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, తత్సమ్బుద్ధౌ।
2. అలభ్యశోకాభిభవా – న లభ్యః (నఞ్ తత్పు.) అలభ్యః, శోకస్య అభిభవః (ష.త.) శోకాభిభవః, అలభ్యః శోకాభిభవః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
3. పరాభిమర్శః – పరేణ అభిమర్శః (తృ.త.)।
4. పన్నగరత్నసూచయే – పన్నగస్య రత్నమ్ (ష.త.) పన్నగరత్నమ్, పన్నగరత్నస్య సూచిః (ష.త.), తస్మై।

సంధులు :–

1. ఆకృతి + విమాననా – ఆకృతిర్విమాననా – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)
2. పితుః + గృహే – పితుర్గృహే – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. అభిమర్శః + న – అభిమర్శో న – స్వాదిసన్ధిః (ఉత్వాదేశః)।
4. తవ + అస్తి – తవాస్తి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు– కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఎ)**సుభ్రు** – సుభ్రు ఇత్యత్ర భ్రూశబ్దస్యోవఙ్ స్థానీయత్వాత్ 'నేయఙువఙ్ స్థానావస్త్రీ' ఇతి నదీసంజ్ఞా ప్రతిషేధాత్ 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వత్వం నాస్తి – తేన హ్రస్వః ప్రామాదిక, ఇతి కేచిత్, అన్యే తు 'అప్రాణిజాతేశ్చారజ్జ్వాదీనామ్' ఇత్యత్ర 'అలాబూః' కర్కన్ధూః' ఇత్యూకారాన్తాదప్యూఙ్ ప్రత్యయమ్ ఉదాజహార భాష్యకార, ఏతస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ క్వచిదూకారాన్తస్యాప్యూఙన్తత్వాన్నదీత్వే హ్రస్వత్వమిత్యాహుః – అత ఏవాహ వామనః 'ఊకారాదప్యూఙ్ ప్రకృతేః' ఇతి। ఇతి సంజీవనీవ్యాఖ్యాయామ్

బి) సుభ్రూః – హే సుభ్రూః, హే సుభ్రువౌ, హే సుభ్రువః – సంబోధనప్రథమావిభక్తిః 'నేయఙువఙ్' ఇతి భ్రూశబ్దస్య తదన్తస్య (సుభ్రూశబ్దస్య) చ 'యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీ' ఇతి ప్రాప్తనదీత్వస్య నిషేధాత్ 'అమ్బార్థే' తి హ్రస్వో న। – ఇతి బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరే.

సి) భ్రూః (స్త్రీ)

1. భ్రమేశ్చ డూః – 2–68 ఇతి డూః।
2. భ్రము అనవస్థానే, దివాదీ/పరస్మైపదీ/సేట్ + డూః।
3. భ్రామయతి నేత్రోపరి ఇతి భ్రూః – నయనోర్ధ్వభాగరోమరాజీ।

– ఇతి ఉణాదికోశే.

అలంకారములు :– ఇందు **'ప్రతివస్తూపమాలాంకార'**మున్నదని చెప్పదగును. "వాక్యయోరేకసామాన్యే ప్రతివస్తూపమా మతా" – అని చంద్రాలోకమునందు లక్షణము చెప్పబడినది.

రెండు వాక్యములకు ఒక సామాన్యధర్మముతో అన్వయము ఉన్నయెడల 'ప్రతివస్తూపమాలంకార'మగును.

"పరాభిమర్శో న తవాస్తి, కః కరం ప్రసారయేత్ పన్నగరత్నసూచయే" అనుచోట రెండువాక్యములకు ఏకసామ్యము ఉండుటచే ప్రతివస్తూపమాలంకారము ఈ శ్లోకమున కలదు. 'ఇతర స్పర్శలేకుండుటయే' ఇట వేర్వేరు పదములతో రెండు వాక్యములయందు చెప్పబడుటచే ప్రతివస్తూపము'.

క్రియాదర్శము :– 1. ప్రసారయేత్ – ప్ర –ఉపసర్గ, 'స్మృ –గతౌ' భ్వాదిప్రకరణమ్(1) సకర్మకమ్, పరస్మైపదీ। ణిచ్, విధిలిఙ్, ప్ర.ఏ.

రూపాలు :– ప్రసారయేత్ – ప్రసారయేతామ్ – ప్రసారయేయుః

శ్లో॥ కిమిత్యపాస్యాభరణాని యౌవనే
ధృతం త్వయా వార్ధకశోభి వల్కలమ్।
వద ప్రదోషే స్ఫుటచంద్రతారకా
విభావరీ యద్యరుణాయ కల్పతే॥ 44

పదవిభాగము :– కిమితి, అపాస్య, ఆభరణాని, యౌవనే, ధృతమ్, త్వయా, వార్ధకశోభి, వల్కలమ్, వద, ప్రదోషే, స్ఫుటచంద్రతారకా, విభావరీ, యది, అరుణాయ, కల్పతే।

అన్వయక్రమము :– కిమితి యౌవనే త్వయా ఆభరణాని అపాస్య వార్ధకశోభి వల్కలం ధృతమ్ ప్రదోషే స్ఫుట–చంద్ర–తారకా విభావరీ అరుణాయ కల్పతే యది వద।

ప్రతిపదార్థము :– కిమితి – ఎందుకని, యౌవనే – లే ప్రాయమునందు, త్వయా – నీచేత, ఆభరణాని – ఆభరణములు, అపాస్య – విడిచి, వార్ధకశోభి – ముదిమియందు శోభించు, వల్కలమ్ – నారవస్త్రము, ధృతమ్ – ధరింపబడినది? ప్రదోషే – సాయంసమయమునందు, స్ఫుట–చన్ద్ర–తారకా – ప్రకటమయిన చంద్రతారకలు గలదైన, విభావరీ – రాత్రి, అరుణాయ – అనూరునికొఱకు, కల్పతే యది – సిద్ధపడుచో ఎట్లుండునో, వద – చెప్పుము.

తాత్పర్యము :– ఎందుకని లే ప్రాయమునందు నీచేత ఆభరణములు విడిచి ముదిమియందు శోభించు నారవస్త్రము ధరింపబడినది? సాయంసమయమునందు

ప్రకటమయిన చంద్రతారకలు గలదైన రాత్రి అనూరునికొఱకు సిద్ధపడుచో, ఎట్లుండునో చెప్పుము.

పాఠాన్తరాలు :– 1. స్ఫుటచంద్రతారకా – వినికీర్ణతారకా, వినికీర్యతారకా

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. కిమితి – అవ్యయము 2. యౌవనే – **యౌవనే**, యౌవనయోః, యౌవనేషు ;అకారాన్త నపుంసకలింగ యౌవనశబ్దము. స.ఏ 3. త్వయా – **త్వయా,** యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 4. ఆభరణాని – ఆభరణమ్, ఆభరణే, ఆభరణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆభరణశబ్దము. ద్వి.బ 5. అపాస్య – అవ్యయము (ల్యబన్తము) 6. వార్ధకశోభి – **వార్ధకశోభి,** వార్ధకశోభినీ, వార్ధకశోభీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ వార్ధకశోభిశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. వల్కలమ్ – **వల్కలమ్**, వల్కలే, వల్కలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ వల్కలశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. ధృతమ్ –**ధృతమ్,** ధృతే, ధృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ధృతశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. ప్రదోషే – **ప్రదోషే,** ప్రదోషయోః, ప్రదోషేషు; అకారాన్త పుంలింగ ప్రదోషశబ్దము. స.ఏ 10. స్ఫుటచన్ద్రతారకా – **...తారకా,** ...తారకే, ...తారకాః ;ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...తారకాశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. విభావరీ – **విభావరీ,** విభావర్యౌ, విభావర్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ విభావరీశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. అరుణాయ – **అరుణాయ,** అరుణాభ్యామ్, అరుణేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ అరుణశబ్దము. చ.ఏ 13. కల్పతే – క్రియ 14. వద – క్రియ 15. యది – అవ్యయము

సమాసాలు :–

1. వార్ధకశోభి – వార్ధకే శోభతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి।
2. స్ఫుటచన్ద్రతారకా – చన్ద్రశ్చ తారకాశ్చ (ద్వంద్వ) చన్ద్రతారకాః, స్ఫుటాః చన్ద్రతారకాః యస్యామ్ (బహువ్రీహి) సా।

సంధులు :–

1. కిమితి + అపాస్య – కిమిత్యపాస్య – యణాదేశసన్ధిః।
2. అపాస్య + ఆభరణాని – అపాస్యాభరణాని – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. యది + అరుణాయ – యద్యరుణాయ – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ప్రదోషః (పుం.) :–

ఎ) దోషా రాత్రిః, ప్రారంభో దోషాయా ఇతి।
ప్రాదిసమాసః। ప్రకాన్తా దోషా రాత్రిరత్రేతి వా।

బి) శ్లో॥ ...స్యాత్ **ప్రదోషో** రజనీముఖమ్।
అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) "ప్రదోషోస్తమయాదూర్ధ్వం ఘటికాద్వయమిష్యతే।" – ఇతి తిథ్యాదితత్త్వమ్।

డి) 'హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు' ఈ పదవివరణ సందర్భమున ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

ఇ) శ్లో॥ అథాధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే
రథం రఘుః కల్పితమస్త్రగర్భమ్।
సామన్తసంభావనయైవ ధీరః
కైలసనాథం తరసా జిగీషుః ॥ – ర.వం. 5–28

"పిమ్మట సాయంసమయమునందు పరిశుద్ధుడైన, ధీరుడైన రఘుమహారాజు కుబేరుని జయింప నిచ్ఛగలవాడగుచు ఆయుధములే గర్భమందుగలిగిన రథము నందు శయనించెను."

ఎఫ్) "ప్రదోషేఽధ్యయనం ధీమాన్న కరోతి యథాక్రమమ్" – శబ్దచూడామణి

జి) శ్లో॥ సవిభ్రమైః సస్మితజిహ్మవీక్షితై–
ర్విలాసవత్యో మనసి ప్రవాసినామ్।
అనఙ్గసన్దీపనమాశు కుర్వతే
యథా ప్రదోషాః శశిచారుభూషణాః – ఋ.సం. 1–12

వివరములకు – 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్య చూడదగును.

అలంకారములు :– ఇందు 'ప్రతివస్తూపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. లక్షణము పూర్వశ్లోకమున చెప్పబడినది. చూడగలరు.

'కిమితి ధృతమ్' 'యది కల్పతే' అని ఒక యర్థమే భిన్న శబ్దములతో రెండు వాక్యములందు చెప్పబడుటచే ఇది 'ప్రతివస్తూపమాలంకారము'. ఇట ప్రదోషమునకు – యౌవనమునకు, తారకలకు – ఆభరణములకు, అరుణునకు – వల్కలమునకు, పార్వతీదేవికి – రాత్రికిని వస్తు – ప్రతివస్తుభావము చెప్పబడినది.

క్రియాదర్శము :– 1. కల్పతే – 'కృపూ – సామర్థ్యే' లిట్ – ప్ర.ఏ
కల్పతే – కల్పేతే – కల్పన్తే.

2. **వద** – వద – వ్యక్తాయాం వాచి, లోట్, మ.ఏ.
వద / వదతాత్ – వదతమ్ – వదత.

అవతారికా :– తపఃప్రయోజనం నిరాకర్తుమాహ – తపస్సు నిరాకరించుటకు చెప్పుచున్నాడు.

**శ్లో॥ దివం యది ప్రార్థయసే వృథా శ్రమః
పితుః ప్రదేశాస్తవ దేవభూమయః।
అథోపయన్తారమలం సమాధినా
న రత్నమన్విష్యతి మృగ్యతే హి తత్॥ 45**

పదవిభాగము :– దివమ్, యది, ప్రార్థయసే, వృథా, శ్రమః, పితుః, ప్రదేశాః, తవ, దేవభూమయః, అథ, ఉపయన్తారమ్, అలమ్, సమాధినా, న, రత్నమ్, అన్విష్యతి, మృగ్యతే, హి, తత్।

అన్వయక్రమము :– దివమ్ ప్రార్థయసే యది శ్రమః వృథా। తవ పితుః ప్రదేశాః దేవభూమయః। అథ ఉపయన్తారం ప్రార్థయసే యది సమాధినా అలమ్। హి రత్నం న అవిష్యతి తత్ మృగ్యతే।

ప్రతిపదార్థము :– దివమ్ – స్వర్గమును, ప్రార్థయసే యది – కోరెదవేని, శ్రమః – ఈ తపఃప్రయాస, వృథా – వ్యర్థము, తవ – నీ, పితుః – తండ్రియగు హిమవంతునియొక్క ప్రదేశాః – ప్రదేశములు, దేవభూమయః – దేవతాభూములు, అథ – ఐతే, ఉపయన్తారమ్ – వరుని, ప్రార్థయసే యది – కోరెదవేని, సమాధినా అలమ్ – తపస్సుచేత కాదు, హి – ఏలయన, రత్నమ్ – రత్నము, న అన్విష్యతి – వెదుకదు, తత్ – అది, మృగ్యతే – వెదుకబడును.

తాత్పర్యము :– స్వర్గమును కోరెదవేని (ఈ తపః) ప్రయాస వ్యర్థము, నీ తండ్రియగు హిమవంతునియొక్క ప్రదేశములు దేవతాభూములు. పోతే వరుని కోరెదవేని తపస్సు కర్తవ్యము కాదు. ఏలయన రత్నము వెదుకదు. అది వెదుకబడును.
(వరునికై నీవు తపము చేయపనిలేదు, నీకొఱకు వరుడే తపము చేయవలయును.)

పాఠాన్తరాలు :– 1. అన్విష్యతి – అన్విచ్ఛతి

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. దివమ్– దివమ్, దివే, దివాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దివశబ్దము. ద్వి.ఏ (హకారాన్తః స్త్రీలింగ 'దివ్'శబ్దః, ద్వి.ఏ.) 2. యది, వృథా, అథ, హి, న, అలమ్, – అవ్యయాలు 3. శ్రమః – **శ్రమః**, శ్రమౌ, శ్రమాః; అకారాన్త పుంలింగ శ్రమశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 5. పితుః – **పితుః**, పిత్రోః, పితౄణామ్; ఋకారాన్త పుంలింగ పితృశబ్దము. ష.ఏ 6. ప్రదేశాః – ప్రదేశః, ప్రదేశౌ, **ప్రదేశాః**;

అకారాన్త పుంలింగ ప్రదేశశబ్దము ప్ర.బ 7. దేవభూమయః – దేవభూమిః, దేవభూమీ, **దేవభూమయః** ; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ దేవభూమిశబ్దము. ప్ర.బ 8. ఉపయన్తారమ్ – **ఉపయన్తారమ్**, ఉపయన్తారౌ, ఉపయయన్తౄన్; ఋకారాన్త పుంలింగ ఉపయన్తృశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. ప్రార్థయసే – క్రియ 10. సమాధినా – **సమాధినా**, సమాధిభ్యామ్, సమాధిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ సమాధిశబ్దము. తృ.ఏ 11. రత్నమ్ – **రత్నమ్,** రత్నే, రత్నాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ రత్నశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. అనిష్యతి – లట్ – ప్ర.ఏ 13. మృగ్యతే – లట్ – కర్మణి – ప్ర.ఏ

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. దేవభూమయః – దేవానాం భూమయః (ష.త.) దేవభూమయః।
2. ఉపయన్తారమ్ – ఉపయచ్ఛతీతి ఉపయన్తా, తమ్, ఉపయన్తారమ్।

సంధులు :–

1. ప్రదేశాః + తవ – ప్రదేశాస్తవ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. అథ + ఉపయన్తారమ్ – అథోపయన్తారమ్ – గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉపయన్తా :–

ఎ) ఉపయచ్ఛతీతి ఉపయన్తా, తమ్ ఉపయన్తారమ్, తృచ్ప్రత్యయః।

బి) ఋకారాన్త పుంలింగ ఉయన్తృశబ్దము – ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనము.

సి) శ్లో॥ **అథోపయన్త్రా** సదృశేన యుక్తాం
స్కన్దేన సాక్షాదివ దేవసేనామ్।
స్వసారమాదాయ విదర్భనాథః
పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ॥ – ర.వం. 7-1

'సాక్షాత్తు కుమారస్వామితో కూడిన, అతని పత్నియగు దేవసేనవలె, తనకు అన్నివిధముల తగిన **వరునితో** కూడియున్న, చెల్లెలగు ఇందుమతిని వెంటబెట్టుకొని, విదర్భరాజగు భోజుడు, తన పట్టణములోనికి ప్రవేశింప నుద్యుక్తుడయ్యెను.'

డి) శ్లో॥ స్రంసమానము**పయన్తరి** వధ్వాః శ్లిష్టవత్యుపసపత్ని రసేన।
ఆత్మనైవ రురుధే కృతినేవ స్వేదసజ్గి వసనం జఘనేన॥
– ఇతి శిశుపాలవధే 10-45

2) న రత్నమన్విష్యతి–

'అయం స తే తిష్ఠతి సంగమోత్సుకో
విశఙ్కసే భీరు యతోఽవధీరణామ్।

62

లభేత వా ప్రార్థయితా న వా శ్రియం
శ్రియా దురాపః కథమీప్సితో భవేత్. – ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే.

అలంకారములు :– అత్ర సర్వప్రార్థనీయరత్నకర్తృకాన్వేషణప్రతిషేధేన తత్సదృశః పార్వతీదేవీకర్తృకవరప్రార్థనా ప్రతిషేధః ప్రతీయత ఇతి సాదృశ్యాదప్రస్తుత ప్రశంసేయమ్। రత్నశబ్దస్య స్వజాతి శ్రేష్ఠవాచిత్వే పునరర్థాన్తరన్యాసః॥ ఇతి వివరణమ్ వ్యాఖ్యాయామ్.

రత్నశబ్దమునకు శ్రేష్ఠము అను అర్థము చెప్పినయెడల 'సకల గుణశ్రేష్ఠురాలగు కన్య వరుని అన్వేషింపదు. అట్టి కన్యను వరుడే వెదకికొనవలెను' అను సామాన్యముచే, 'వరునికై పార్వతీదేవి తపస్సు చేయనక్కరలేదు' అను విశేషమును సమర్థించినయెడల నిది 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మగును.

రత్నశబ్దమునకు 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' అని రెండర్థములు చెప్పబడుచున్నవి. ఇందు 'మణి' యను నర్థమును చెప్పినయెడల 'రత్నము తన్ను ధరించువారిని వెదుకదు.'. అని రత్నకర్తృకాన్వేషణమును నిషేధించుటచేత తత్సదృశమగు పార్వతీదేవీ కర్తృకవరాన్వేషణమునకు నిషేధము ప్రతీయమానమగుటచే నిది 'సాదృశ్యమూలక అప్రస్తుతప్రశంసాలంకార' మగును.

క్రియాదర్శము :– 1. **ప్రార్థయసే** – ప్ర – ఉపసర్గ, 'అర్థ – ఉపయాచ్ఞాయామ్' (అడుగుట) సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, చురాదిప్రకరణమ్, లట్, మధ్యమ పురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు – **ప్రార్థయసే** – ప్రార్తయేథే – ప్రార్థయధ్వే.

2. అన్విష్యతి :– అను –ఉపసర్గ, 'ఇష – గతౌ' (వెళ్లుట) సకర్మకమ్, సేట్ పరస్మైపదీ, దివాదిప్రకరణమ్ (4) లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– అన్విష్యతి – అన్విష్యతః – అన్విష్యన్తి

3. మృగ్యతే – 'మృ – అన్వేషణే' – సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ। చురాది (10) కర్మణి ప్రయోగము. లట్. ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు – **మృగ్యతే**, మృగ్యేతే, మృగ్యన్తే

అవతారికా :– వరవాచకాక్షరశ్రవణానన్తరమేవ దేవ్యా ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమాలక్ష్య ప్రశ్నేషు చ ప్రత్యుత్తరమనుపలభ్య స్వయమేవాశఙ్క్యాహ। – వరుని చెప్పుమాట వినిన

పిమ్మటనే దేవియొక్క నిట్టూర్పును కనిపెట్టి ప్రశ్నలయందు జబా బీయమికి తానే శంకించి చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో॥ నివేదితం నిశ్వ్వసితేన సోష్మణా
మనస్తు మే సంశయమేవ గాహతే।
న దృశ్యతే ప్రార్థయితవ్య ఏవ తే
భవిష్యతి ప్రార్థితదుర్లభః కథమ్॥ 46

పదవిభాగము :– నివేదితమ్, నిశ్శ్వసితేన, సోష్మణా, మనః, తు, మే, సంశయమ్, ఏవ, గాహతే, న, దృశ్యతే, ప్రార్థయితవ్యః, ఏవ, తే, భవిష్యతి, ప్రార్థితదుర్లభః, కథమ్।

అన్వయక్రమము :– సోష్మణా నిశ్శ్వసితేన నివేదితం మే మనః తు సంశయమ్ ఏవ గాహతే। తే ప్రార్థయితవ్యః న దృశ్యతే। ప్రార్థితదుర్లభః కథం భవిష్యతి।

ప్రతిపదార్థము :– సోష్మణా – వెచ్చనైన, నిశ్శ్వసితేన – నిట్టూర్పులచేత, నివేదితమ్ – తెలియజేయబడెను, మే – నాయొక్క, మనః + తు – మనస్సు ఇంకను, సంశయమేవ – సందేహమునే, గాహతే – పొందుచున్నది, తే – నీకు, ప్రార్థయితవ్యః – కోరదగినవాడే, న దృశ్యతే – అగపడదు, ప్రార్థితదుర్లభః – కోరబడి లభింపనివాడు, కథమ్ – ఎట్లు, భవిష్యతి – ఉండును?

తాత్పర్యము :– వెచ్చనైన నిట్టూర్పుల చేత తెలియజేయబడెను. నా మనస్సు ఇంకను సందేహమునే పొందుచున్నది. నీకు కోరదగినవాడే అగపడదు. కోరబడి లభింపని వాడు ఎట్లుండును?

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సోష్మణా – సోష్మణా, సోష్మభ్యామ్, సోష్మభిః; నకారాన్త నపుంసకలింగ సోష్మన్‌శబ్దము. తృ.ఏ 2. నిశ్శ్వసితేన – నిశ్శ్వసితేన, నిశ్శ్వసితాభ్యామ్, నిశ్శ్వసితైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ నిశ్శ్వసితశబ్దము. తృ.ఏ 3. నివేదితమ్ – **నివేదితమ్,** నివేదితే, నివేదితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ నివేదితశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. మే – **మే,** ఆవయోః, అస్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ష.ఏ 5. మనః – మనః, మనసీ, మనాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ మనశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 6 తు, న, కథమ్, ఏవ – అవ్యయాలు 7. సంశయమ్ – **సంశయమ్**, సంశయౌ, సంశయాన్ ;అకారాన్త పుంలింగ సంశయశబ్దము. ద్వి.ఏ 8. తే – **తే**, యువయోః, యుష్మాకమ్, ;దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 9. గాహతే – క్రియ 10. ప్రార్థయితవ్యః – **ప్రార్థయితవ్యః,** ప్రార్థయితవ్యౌ, ప్రార్థయితవ్యాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రార్థయితవ్యశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. దృశ్యతే – క్రియ 12. భవిష్యతి – క్రియ 13. ప్రార్థితదుర్లభః – ...**దుర్లభః,** ...దుర్లభౌ, ...దుర్లభాః; అకారాన్త పుంలింగ...దుర్లభశబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు:–

1. సోష్మణా – ఊష్మణా సహ (బహువ్రీహి) వర్తత ఇతి సోష్మ, తేన।
2. ప్రార్థితదుర్లభః – ప్రార్థితః చాసౌ దుర్లభః (కర్మధా.) ఇతి ప్రార్థితదుర్లభః।

సంధులు :–

1. మనః + తు – మనస్తు – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. ప్రార్థయితవ్యః + ఏవ – ప్రార్థయితవ్య ఏవ – విసర్గలోపః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. తు – అవ్యయకోషః (390)

విశేషావధారణ – పూజా – వ్యావృత్తి – పాదపూరణాప్యర్థహేతుషు చాదిరయమ్। 'తుః పాదపూరణే భేదే సముచ్చయేఽవధారణే। పక్షాంతరే నియోగే చ ప్రశంసాయాం వినిగ్రహే।' ఇతి మేదినీ।

ఎ) విశేషే – 'మృష్టం పయో మృష్టతరం తు దుగ్ధమ్।'
బి) అవధారణే – 'ఆత్మాదయస్తు ప్రమేయమ్' (న్యాయసూత్రమ్ 1–9)
సి) పూజాయామ్ – 'యస్తు మాణవకో భుఙ్క్తే –' 1
డి) వ్యావృత్తౌ – 'అహం గచ్ఛామి, త్వం తు కిం కరిష్యసి'?।
ఇ) పాదపూరణే – 'ఆఖ్యాస్యామి తు తే తత్త్వమ్'।
ఎఫ్) అప్యర్థే – 'కారణాత్తు ఫలయోగస్య వృత్తం స్యాదాధికారికమ్।
జి) హేతౌ – గృహ్ణీధ్వం వ్యాకరణమ్, భృశం తు దుర్‌జ్ఞేయమ్'

పక్షాన్త రాదయోప్యస్యార్థాః, యథా – 'ఆచార్యేణ తు సంయుక్తః సంపూర్ణఫలభాగ్ భవేత్'। అత్ర పక్షాన్తరమర్థః ।

క్రియాదర్శము :– 1. **దృశ్యతే** – 'దృశిర్ –ప్రేక్షణే' కర్మణి, లట్, ప్ర.ఏ

దృశ్యతే – దృశ్యేతే – దృశ్యన్తే

2. గాహతే :– 'గాహూ – విలోడనే' భ్వాది. ఆత్మనేపదీ, సకర్మకమ్, వేట్, లట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

గాహతే – గాహేతే – గాహన్తే

3) భవిష్యతి – భూ – సత్తాయామ్ – లట్, భ్వాది. అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లృట్ (భవిష్యతి) – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

భవిష్యతి – భవిష్యతః – భవిష్యన్తి

–––

శ్లో॥ అహో! స్థిరః కోఽపి తవేప్సితో యువా
చిరాయ కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే।
ఉపేక్షతే యః శ్లథలమ్బినీర్జటాః
కపోలదేశే కలమాగ్రపిఙ్గలాః ॥ **47**

పదవిభాగము :– అహో!, స్థిరః, కః, అపి, తవ, ఈప్సితః, యువా, చిరాయ, కర్ణోత్పలశూన్యతామ్, గతే, ఉపేక్షతే, యః, శ్లథలమ్బినీః, జటాః, కపోలదేశే, కలమాగ్రపిఙ్గలాః।

అన్వయక్రమము :– అహో తవ ఈప్సితః కః + అపి యువా స్థిరః, యః చిరాయ కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే కపోలదేశే శ్లథలమ్బినీః కలమాగ్రపిఙ్గలాః జటాః ఉపేక్షతే।

ప్రతిపదార్థము :– అహో! – ఆశ్చర్యము, తవ – నీకు, ఈప్సితః – పొందుటకిష్టమైన, కః + అపి యువా – ఒకానొక యౌవనవంతుడు, స్థిరః – నిలకడైనవాడు, యః – ఎవడయితే?, చిరాయ – చిరకాలమునుండి, కర్ణోత్పలశూన్యతామ్ గతే – చెవిలో కలువపూవు నుంచుకొనకుండుటను, కపోలదేశే – చెక్కిలియందు, శ్లథలమ్బినీః – చింపిరిగా వ్రేలాడుచున్నవైన, కలమాగ్రపిఙ్గలాః – వరిమొలకల యొక్క కొనలవలె పసుపువన్నెగలవైన, జటాః – జడలను, ఉపేక్షతే – ఉపేక్షచేసినాడో.

తాత్పర్యము :– ఆశ్చర్యము, నీకు(వు) పొందుటకు ఇష్టమైన ఒకానొక యౌవనవంతుడు నిలకడ ఐనవాడు, ఎవడు చిరకాలమునుండి చెవియందు కలువపూవు నుంచుకొనకుండుటను, చెక్కిలియందు చింపిరిగా వ్రేలాడుచున్న వరిమొలకలయొక్క కొనలవలె పసుపువన్నె గలవైన జడలను ఉపేక్ష చేసినాడో.

పాఠాన్తరాలు :–

1. లమ్బినీర్జటాః – బన్దినీర్జటాః, (శ్లథ) బన్ధలమ్బినీర్జటాః

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అహో, అపి, చిరాయ – అవ్యయాలు 2. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 3. ఈప్సితః – ఈప్సితః, ఈప్సితౌ, ఈప్సితాః; అకారాన్త పుంలింగ ఈప్సితశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. యువా – **యువా,** యువానౌ, యువానః ; నకారాన్త పుంలింగ యువన్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 5. కః – **కః,** కౌ, కే; మకారాన్త పుంలింగ 'కిమ్'శబ్దము ప్ర.ఏ 6. **యః** – యః, యౌ, యే; దకారాన్త పుంలింగ యచ్ఛబ్దము ప్ర.ఏ 7. స్థిరః – **స్థిరః,** స్థిరౌ, స్థిరాః ; అకారాన్త పుంలింగ స్థిరశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. కర్ణోత్పలశూన్యతామ్ – ...**శూన్యతామ్,** ...శూన్యతే, ...శూన్యతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...శూన్యతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. గతే – **గతే**, గతయోః, గతేషు;

అకారాన్త పుంలింగ గతశబ్దము. స.ఏ 10. కపోలేదేశే – **కపోలదేశే**, కపోలదేశయోః, కపోలదేశేషు; అకారాన్త పుంలింగ కపోలదేశశబ్దము. స.ఏ 11. శ్లథలమ్బినీః – శ్లథలమిన్బీమ్, శ్లథలమ్బిన్యౌ, **శ్లథలమ్బినీః**; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ శ్లథలమ్బినీశబ్దము. ద్వి.బ 12. కలమాగ్రపిఙ్గలాః – ...పిఙ్గలామ్, ...పిఙ్గలే, **...పిఙ్గలాః**; ఆకారాన్త ...పిఙ్గలాశబ్దము. ద్వి.బ 13. జటాః – జటామ్, జటే, **జటాః**; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ జటాశబ్దము. ద్వి.బ 14. ఉపేక్షతే – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. కర్ణోత్పలశూన్యతామ్ – కర్ణయోః ఉత్పలే (ష.త.) కర్ణోత్పలే, కర్ణోత్పలాభ్యాం శూన్యః (తృ.త.) కర్ణోత్పలశూన్యః, తస్య భావః, తామ్।
2. కపోలదేశే – కపోలస్య దేశః (ష.త.) కపోలదేశః, తస్మిన్।
3. శ్లథలమ్బినీః – శ్లథాశ్చ తా లమ్బిన్య ఇతి శ్లథలమ్బిన్యః తాః శ్లథలమ్బినీః।
4. కలమాగ్రపిఙ్గలాః – కలమానామ్ అగ్రాణి (ష.త.) కలమాగ్రాణి, తాని, ఇవ, పిఙ్గలాః (కర్మధా.) తాః।

సంధులు :–

1. కః + అపి – కోఽపి – పూర్వరూపసన్ధిః।
2. తవ + ఈప్సితః – తవేప్సితః – గుణసన్ధిః।
3. ఈప్సితః + యువా – ఈప్సితో యువా – ఉత్వాదేశః।
4. శ్లథలమ్బినీః + జటాః – శ్లథలమ్బినీర్జటాః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. జటా (స్త్రీ.) :–

ఎ) జటతి పరస్పరం సంలగ్నా భవతీతి। జట్ + అచ్। యద్వా జాయతే ప్రాదుర్భవతీతి। జన + 'జనేష్టన్ లోపశ్చ' – ఇతి టన్ అన్త్యలోపశ్చ। (ఉణాది –5–30)

బి) శ్లో॥... జటా సటా॥ 532

అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ వల్మీకాగ్రనిమగ్నమూర్తిరురసా సందష్టసర్పత్వచా
కణ్ఠే జీర్ణలతాప్రతానవలయేనాత్యర్థసంపీడితః।
అంసవ్యాపి శకున్తనీడనిచితం బిభ్రజ్జటామణ్డలం
యత్ర స్థాణురివాచలో మునిరసావభ్యర్కబింబం స్థితః॥

– అభిజ్ఞానశాకున్తలే –7–11

'మరీచిసంతతియగు ఈ కశ్యపుడు కంఠమువరకు పుట్టలో మునిగిన శరీరముగలవాడై, పాము కుబుసములు, ఎండినతీగలు మున్నగువానిచే చుట్టబడి మిక్కిలి క్లేశము నొందుచున్నవాడై **జడలలో** పక్షులు గూళ్లు కట్టినను తెలియక చలించని వృక్షమువలె స్థాణువువలె ఉండి సూర్యబింబమునకు ఎదురుగా ఉన్నాడు'.

డి) శ్లో॥ వసీత చర్మ చీరం వా సాయం స్నాయాత్ప్రగే తథా।
జటాశ్చ బిభృయాన్నిత్యం శ్మశ్రులోమనఖాని చ॥ – మనుస్మృతి 6-6

'జింక మొదలగు జంతువుల చర్మములను గాని, నారబట్టలనుగాని ధరింప వలయును, వేకువజామున, సాయంసమయమున స్నానము చేయవలయును. **జడలను**, గడ్డము, మీసములను, రోమములను భరింపవలయును."

అలంకారములు:– ఇందు 'ఉపమాలంకారము'గలదని చెప్పదగును.

'ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః' అని చంద్రాలోకమున లక్షణము చెప్పబడినది.

ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు – ఈ రెండింటికి సామ్యరూపమైన సౌందర్యము సహృదయరంజకముగా నెచట నుండునో అచ్చట నది 'ఉపమాలంకారము' అగును. **"శ్లథలంబినీః జటాః కపోలదేశే కలమాగ్రపింగలాః** పింగలవర్ణముగల జడలను కలమసస్యపుకొనలతో పోల్చుటచే ఉపమాలంకారము.

క్రియాదర్శము :– 1. ఉపేక్షతే :–

ఎ) ఉప– ఉపసర్గ, 'ఈక్ష–దర్శనే' సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। **రూపాలు :– ఉపేక్షతే** – ఉపేక్షేతే – ఉపేక్షన్తే

బి) శ్లో॥ "**ఉపేక్షత** ఉదాస్తే చ పదే మాధ్యస్థ్యవాచినీ।"

– ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్.

శ్లో॥ మునివ్రతైస్త్వామతిమాత్రకర్శితాం
దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదామ్।
శశాఙ్కలేఖామివ పశ్యతో దివా
సచేతసః కస్య మనో న దూయతే॥ 48

65

పదవిభాగము :– మునివ్రతైః, త్వామ్, అతిమాత్రకర్శితామ్, దివాకరాప్లుష్ట విభూషణాస్పదామ్, శశాఙ్కలేఖామ్, ఇవ, పశ్యతః, దివా, సచేతసః, కస్య, మనః, న, దూయతే।

అన్వయక్రమము :– మునివ్రతైః అతిమాత్రకర్శితాం దివా...స్పదాం దివా శశాఙ్కలేఖామ్ ఇవ త్వాం పశ్యతః సచేతసః కస్య మనః న దూయతే।

ప్రతిపదార్థము :– మునివ్రతైః – చాంద్రాయణాది వ్రతములచేత, అతిమాత్రకర్శితామ్ – మిక్కిలి కృశించినట్లు చేయుబడినదానవును, దివాకర – ఆప్లుష్ట – విభూషణాస్పదమ్ – సూర్యునిచేత తపింప చేయబడిన యాభరణముల తావులుగల దానవును, దివా – పగటివేళ, శశాంకలేఖామ్ + ఇవ – చంద్రరేఖవలె నున్నదానవునగు, త్వామ్ – నిన్ను, పశ్యతః – చూచుచున్న, సచేతసః – మనసున్న, కస్య – ఎవ్వరియొక్క, మనః – మనస్సు, న దూయతే – వ్యాకులము కాదు.

తాత్పర్యము :– చాంద్రాయణాది వ్రతములచేత మిక్కిలి కృశించినట్లు చేయబడిన దానవును, సూర్యునిచేత తపింపచేయబడిన యాభరణముల తావులుగలదానవును, పగటివేళ చంద్రరేఖవలె నున్నదానవును అగు నిన్ను చూచుచున్న మనస్సున్న ఎవ్వనియొక్క మనస్సు వ్యాకులము కాదు.

పాఠాన్తరాలు :– 1. కర్లాప్లుష్ట – కరస్పృష్ట, కరప్లుష్ట;
2. లేఖా – రేఖా; 3. దూయతే – దీర్యతే।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. మునివ్రతైః – మునివ్రతేన, మునివ్రతాభ్యామ్, **మునివ్రతైః;** అకారాన్త నపుంసకలింగ మునివ్రతశబ్దము. తృ.బ 2. అతిమాత్రకర్శితామ్ – **అతిమాత్రకర్శితామ్,** ...కర్శితే, ...కర్శితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...కర్శితాశబ్దము. ద్వి.ఏ 3. దివాకర...ఆస్పదామ్ – **...ఆస్పదామ్,** ...ఆస్పదే, ...ఆస్పదాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...ఆస్పదాశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. దివా – అవ్యయము, అహ్నీతి సప్తమ్యర్థః। 5. శశాంకలేఖామ్ –**...లేఖామ్,** ...లేఖే, ...లేఖాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...లేఖాశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. త్వామ్– **త్వామ్**, యువామ్, యుష్మాన్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 7. పశ్యతః – **పశ్యతః,** పశ్యతోః, పశ్యతామ్; తకారాన్త పుంలింగ పశ్యత్‌శబ్దము. ష.ఏ 8. సచేతసః – **సచేతసః,** సచేతసోః, సచేతసామ్; సకారాన్త పుంలింగ సచేతశ్శబ్దము. ష.ఏ 9. కస్య – **కస్య,** కయోః, కేషామ్; మకారాన్త పుంలింగ కిమ్‌శబ్దము. ష.ఏ 10. మనః – **మనః,** మనసీ; మనాంసి ; సకారాన్త నపుంసకలింగ మనశ్శబ్దము. ష.ఏ 11. న, ఇవ–అవ్యయాలు 12.దూయతే–క్రియ– లట్

సమాసాలు :–

1. మునివ్రతైః – మునీనాం వ్రతాని (ష.త.) మునివ్రతాని, తైః।

2. అతిమాత్రకర్శితామ్ – అతిమాత్రం కర్శితామ్ (సుప్సుపా) అతిమాత్ర కర్శితామ్।
3. దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదామ్ – దివా కరోతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి దివాకరః విభూషణానామ్ ఆస్పదాని (ష.త) విభూషణాస్పదాని। దివాకరాప్లుష్టాని విభూషణాస్పదాని యస్యాః (బహుర్వ్రీహి) సా, తామ్।
4. శశాంకలేఖామ్ – శశః అంకః యస్య (బహుర్వ్రీహి) సః శశాంకః, శశాంకస్య లేఖా (ష.త), తామ్।
5. సచేతసః – చేతసా సహ (బహుర్వ్రీహి) వర్తత ఇతి సచేతాః, తస్య।

సంధులు :–

1. మునివ్రతైః + త్వామ్ – మునివ్రతైస్త్వామ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. పశ్యతః + దివా – పశ్యతో దివా – ఉత్వాదేశః।
   హశి చ (సూ 6–1–110) :– అప్లుతమైన హ్రస్వ అకారమునకు పరముగ నున్న **రేఫమునకు** మృదుహల్లులు పరముగా నున్నప్పుడు ఉత్వము వచ్చును.
3. మనః + న – మనో న – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. దివా :– అవ్యయము

ఎ) అహ్నీతి సప్తమ్యర్థః।

బి) దీవ్యన్త్యత్ర, బాహులకాత్ కా ప్రత్యయః

సి) శ్లో॥ దివసో **దివా** దినం ద్యుః ప్రోక్తమహర్వాసరస్తథా ఘస్రః।

అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ క్షణం లవా ముహుర్తాశ్చ **దివా** రాత్రిస్తథైవ చ

– ఇతి మహాభారతే 2–11–34

ఇ) దివా(న్) (పుం.)

దీవ్యత్యస్మిన్నితి। దివ్ + 'కనిన్ యు వృషీతి' సూత్రే బహుళవచనాత్ కేవలాదపి కనిన్।

అలంకారములు :– ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

"ఉపమానోపమేయోః సాధారణం ధర్మమాహ – దివాకరాప్లుష్టవిభూషణా స్పదామితి। – అని 'వివరణమ్' వ్యాఖ్య.

' 'అతిమాత్రకర్శితామ్, దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదామ్ అనునవి శ్లిష్టములు. శ్లేషచే ఉపమానోపమేయములకు సాధారణధర్మము చెప్పబడుటచే ఇట సాధారణ ధర్మమును చెప్పిన 'ఉపమాలంకారము' కలదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– దూయతే :– ఎ) దూఙ్ (దూ) పరితాపే (బాధపడుట) అకర్మకమ్ సేట్, ఆత్మనేపదీ, దివాదిప్రకరణమ్(4), లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– దూయతే – దూయేతే – దూయన్తే

బి) శ్లో॥ …అప్యథ **దూయతే**।

శ్లో॥ క్లిశ్యతే వ్యథతే తన్తస్యతి పమ్పస్యతీతి చ।
దుఃఖాయతే దుఃఖ్యతి చ దుఃఖే కృచ్ఛ్రాయతేఽష్టకమ్॥ 89

– ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్.

శ్లో॥ అవైమి సౌభాగ్యమదేన వఞ్చితం
తవ ప్రియం యశ్చతురావలోకినః।
కరోతి లక్ష్యం చిరమస్య చక్షుషో
న వక్త్రమాత్మీయమరాళపక్ష్మణః ॥ 49

పదవిభాగము:– అవైమి, సౌభాగ్యమదేన, వఞ్చితమ్, తవ, ప్రియమ్, యః, చతురావలోకినః, కరోతి, లక్ష్యమ్, చిరమ్, అస్య, చక్షుషః, న, వక్త్రమ్, ఆత్మీయమ్, అరాళపక్ష్మణః।

అన్వయక్రమము: – తవ ప్రియం సౌభాగ్యమదేన వఞ్చితమ్ అవైవి। యః చతుర – అవలోకినః అరాళపక్ష్మణః అస్య చక్షుషః ఆత్మీయం వక్త్రం చిరం లక్ష్యం న కరోతి।

ప్రతిపదార్థము:– తవ – నీయొక్క, ప్రియమ్ – వల్లభుని, సౌభాగ్యమదేన – సౌందర్యగర్వముచేత, వఞ్చితమ్ – మోసగింపబడినవానినిగా, అవైమి – తెలిసికొనుచున్నాను, యః – ఎవడు, చతుర – అవలోకినః – అందమైన చూపుగలదియు, అరాళపక్ష్మణః – వంకరయైన కనురెప్పలుగలదియు అగు, అస్య – నీయొక్క, చక్షుషః – కంటికి, ఆత్మీయమ్ – తనదైన, వక్త్రమ్ – మోమును, చిరమ్ – చాలాకాలము, లక్ష్యం న కరోతి – లక్ష్యముగా చేయడో।

తాత్పర్యము:– నీయొక్క వల్లభుని సౌందర్యగర్వముచేత మోసగింపబడినవానినిగా తెలిసికొనుచున్నాను. ఎవడు అందమైన చూపుగలదియు, వంకరయైన కనురెప్పలు గలదియు అగు నీయొక్క కంటికి తనదైన మోమును చాలాకాలము లక్ష్యముగా చేయడో.

పాఠాన్తరాలు :– 1. లక్ష్యం చిరమస్య – లక్షం రవిమస్య।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 2. ప్రియమ్ – **ప్రియమ్,** ప్రియౌ, ప్రియాన్; అకారాన్త పుంలింగ ప్రియశబ్దము. ద్వి.ఏ 3. సౌభాగ్యమదేన – **సౌభాగ్యమదేన,** సౌభాగ్యమదాభ్యామ్, సౌభాగ్యమదైః : అకారాన్త పుంలింగ సౌభాగ్యమదశబ్దము. తృ.ఏ 4. వఞ్చితమ్ – **వంచితమ్,** వంచితౌ, వంచితాన్; అకారాన్త పుంలింగ వంచితశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. అవైమి – క్రియ –లట్ 6. యః – **యః,** యౌ, యే; దకారాన్త పుంలింగ యచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 7. చతురావలోకినః – ...**లోకినః,** ...లోకినోః, ...లోకినామ్; నకారాన్త నపుంసకలింగ..లోకిన్‌శబ్దము. ష.ఏ 8. అరాళపక్ష్మణః – **...పక్ష్మణః,** ...పక్ష్మణోః, ...పక్ష్మణామ్; నకారాన్త నపుంసకలింగ...పక్ష్మన్‌శబ్దము. ష.ఏ 9. అస్య – **అస్య,** అనయోః, ఏషామ్; మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ష.ఏ 10. చక్షుషః – **చక్షుషః,** చక్షుషోః, చక్షుషామ్; సకారాన్త నపుంసకలింగ చక్షుశ్శబ్దము. ష.ఏ 11. ఆత్మీయమ్ – **ఆత్మీయమ్**, ఆత్మీయే, ఆత్మీయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆత్మీయశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. వక్రమ్ – **వక్రమ్**, వక్రే, వక్రాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ వక్రశబ్దము. ద్వి. 13. చిరమ్, న –అవ్యయము 14. లక్ష్యమ్ – **లక్ష్యమ్,** లక్ష్యే, లక్ష్యాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ లక్ష్యశబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. సౌభాగ్యమదేన – సౌభాగ్యస్య మదః (ష.త) సౌభాగ్యమదః, తేన।
2. చతురావలోకినః – చతురమ్ అవలోకితే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి చతురావలోకి, తస్య।
3. అరాళపక్ష్మణః – అరాలాని పక్ష్మాణి యస్య (బహువ్రీహి) తత్ అరాళపక్ష్మ, తస్య।

సంధులు :–

1. యః + చతురావలోకినః – యశ్చయరావలోకినః – శ్చుత్వసన్ధిః।
2. చక్షవః + న – చక్షుషో న – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అరాలమ్ :–(త్రి)

ఎ) ఋ + విచ్. అరమ్ ఆలాతి । అర + ఆ+ లా + క।

బి) శ్లో॥ వక్రం వృజినం భఙ్గురమావిద్ధం వేల్లితం నతం జిహ్మమ్।
భుగ్నమరాలం కుటిలం వ్యాకుఞ్చితమూర్మిమత్కథితమ్॥ 696
అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అరాలైః స్వాభావ్యాదలికరభకశ్రీభిరలకైః... – ఇతి ఆనందలహరీ

డి) శ్లో॥ సా యూని తస్మిన్నభిలాషబంధం
శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్।
రోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం
భిత్వా నిరాక్రామదరాళకేశ్యాః ॥ – ర.వం. 6–81

"...వక్రకేశములుగల ఇందుమతీదేవియొక్క ఆ అనురాగబంధము రోమహర్షణ వ్యాజముచేత..."

ఇ) శ్లో॥ దీర్ఘాక్షం శరదిన్దుకాన్తి వదనం బాహూనతావంసయోః
సంక్షిప్తం నిబిడోన్నతస్తనమురః పార్శ్వే ప్రమృష్టే ఇవ।
మధ్యః పాణిమితోఽమితం చ జఘనం పా**దావరా**లాంగులీ
ఛన్దోఽనర్తయితుర్యథైవ మనసి శ్లిష్టం తథాస్యా వపుః ॥
– మాలవికాగ్నిమిత్రమ్ 2–3

మహాకవి శ్రీకాళిదాసు 'మాలవికాగ్నిమిత్రమ్ 2–3' న చేసిన సౌందర్యవర్ణన అపూర్వమైనది, అనన్యమైనది, అసామాన్యమైనదిగ తోచుచున్నది గదా!

– మాళవికసౌందర్యము

మోము నిడుద కన్నులుగలది, శరత్కాలపు చంద్రుని వెన్నెలవంటి కాంతితో ఆహ్లాదకరమైనది. **బాహువులు** భుజముల వద్ద వంగియున్నవి. **వక్షస్థలము** కఠినమైన ఎత్తైన స్తనములతో చిక్కనైయున్నది. **డొక్కలు** మెఱుగుపెట్టబడినవా అన్నట్లునవి. **నడుము** పిడికిలితో కొలువదగినంత సన్నగా ఉన్నది. **జఘనము** విపులముగా నున్నది. **పాదముల వ్రేళ్లు** వంకరతిరిగి అందముగా నున్నవి. నాట్యాచారుడు తన మనస్సులో (సాముద్రికశాస్త్రానుసారము) నర్తకియొక్క శరీరము ఎట్లుండవలెనని భావించునో ఈమె శరీరము సరిగా అట్లే నిర్మితమైయున్నది.

క్రియాదర్శము :– 1. **అవైమి** – అవ –ఉపసర్గ, 'ఇణ్ –గతౌ (వెళ్ళుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లట్ (అదాదిప్రకరణమ్), ఉత్తమపురుషైక వచనాంతః।

రూపాలు :– అవైమి – అవేవః – అవేమః

శ్లో॥ కియచ్చిరం శ్రామ్యసి గౌరి! విద్యతే
మమాపి పూర్వాశ్రమసఞ్చితం తపః।
తదర్ధభాగేన లభస్వ కాంక్షితం
వరం తమిచ్ఛామి చ సాధు వేదితుమ్॥ 50

పదవిభాగము:– కియత్+చిరమ్, శ్రామ్యసి, గౌరి!, విద్యతే, మమ, అపి, పూర్వాశ్రమ సఞ్చితమ్, తపః, తదర్ధభాగేన, లభస్వ, కాంక్షితమ్, వరమ్, తమ్, ఇచ్ఛామి, చ, సాధు, వేదితుమ్।

అన్వయక్రమము:– గౌరి! కియత్ + చిరం శ్రామ్యసి। మమ + అపి పూర్వాశ్రమ సంచితం తపః విద్యతే। తదర్ధభాగేన కాంక్షితం వరం లభస్వ। తం సాధు వేదతుమ్ ఇచ్ఛామి।

ప్రతిపదార్థము:– గౌరి! – ఓపార్వతీ!, కియత్ + చిరమ్ – (కియచ్చిరమ్) – ఎంతకాలము, శ్రామ్యసి–క్లేశపడెదవు, మమ + అపి – నాకును, పూర్వాశ్రమ సఞ్చితమ్ – ప్రథమమగు బ్రహ్మచర్యాశ్రమమందు సంపాదింపబడిన, తపః – తపము, **విద్యతే** – ఉన్నది, తదర్ధభాగేన – అందు సగభాగముచేత, కాంక్షితమ్ – ఇష్టుడైన, వరమ్ – శ్రేష్ఠుని (మగని), **లభస్వ** – పొందుము, తమ్ – ఆ శ్రేష్ఠునిగూర్చి, సాధు – లెస్సగా, వేదతుమ్ – తెలిసికొనుటకు, **ఇచ్ఛామి** – కోరుచున్నాను.

తాత్పర్యము:– ఓ పార్వతీ, ఎంత దీర్ఘకాలము క్లేశపడెదవు? నాకును ప్రథమమగు బ్రహ్మచర్యాశ్రమమందు సంపాదింపబడిన తపము ఉన్నది. అందు సగభాగముచేత ఇష్టుడైన శ్రేష్ఠుని పొందుము. ఆ శ్రేష్ఠునిగూర్చి లెస్సగా తెలిసికొనుటకు కోరుచున్నాను.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. గౌరి – **హేగౌరి,** హేగౌర్యౌ, హేగౌర్యః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ గౌరీశబ్దము సం.ప్ర.ఏ., 2. కియత్ చిరమ్ – అవ్యయము, 3. శ్రామ్యసి – క్రియ లట్, మ.ఏ., 4. మమ – **మమ**, అవయోః, అస్మాకమ్, దకారాన్తపుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము ష.ఏ., 5. పూర్వాశ్రమసంచితమ్ – **సంచితమ్,** ..సంచితే, ..సంచితాని, అకారాన్తనపుంసకలింగ సంచిత శబ్దము ప్ర.ఏ., 6. తపః – **తపః**, తపసీ, తపాంసి, సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము, ప్ర.ఏ., 7. విద్యతే – క్రియ లట్, 8. తదర్ధభాగేన – **భాగేన,** భాగాభ్యామ్, భాగైః, అకారాన్త పుంలింగ భాగ శబ్దము తృ.ఏ., 9. కాంక్షితమ్ – **కాంక్షితమ్**, కాంక్షితౌ, కాంక్షితాన్, అకారాన్త పుంలింగ కాంక్షిత శబ్దము ద్వి.ఏ., 10. వరమ్ – **వరమ్,** వరౌ, వరాన్, అకారాన్త పుంలింగ వరశబ్దము ద్వి.ఏ., 11. లభస్వ– క్రియ, 12. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్ దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము ద్వి.ఏ., 13. సాధు – క్రియావిశేషణము, 14. వేదితుమ్ – అవ్యయము, 15. ఇచ్ఛామి – క్రియ.

సమాసాలు:–

1. పూర్వాశ్రమసంచితమ్ – పూర్వః చాసౌ ఆశ్రమః (కర్మధా), పూర్వాశ్రమః పూర్వాశ్రమే సంచితమ్ (స.త) తత్।
2. తదర్ధభాగేన – అర్ధః, చాసౌ భాగః (కర్మధా) అర్ధభాగః, తస్య అర్ధ భాగః (ష.త.) తదర్ధభాగః, తేన।

సంధులు:–

1. కియత్ + చిరమ్ – కియచ్చిరమ్ – శ్చుత్వసన్ధిః।
2. మమ + అపి – మమాపి – సవర్ణదీర్ఘ సంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. **కియత్ (త్రి)** – కిమిదమ్భ్యాం వో ఘః। (సూ. 5–2–40)।
 ఆభ్యాం వతుప్ స్యాత్ వస్య చ ఘః। కియాన్। ఇయన్।
 కియాన్ (పుం), కియతీ (స్త్రీ), కియత్ (నపుం)

ఎ) 1. కియాన్కాల స్తవైవం స్థితస్య సంజాతః – పంచతంత్రమ్ (5)

2. శ్లో॥ ధిగస్తు తృష్ణాతరళం భవన్మన–
 స్సమీక్ష్య పక్షాన్మమ హేమజన్మనః।
 తవార్ణవస్యేవ తుషారశీకరై–
 ర్భవేదమీభిః కమలోదయః **కియాన్**॥ – నైషధకావ్యే 1–130

3. “అయం భూతావాసో విమృశ **కియతీం** యాతి న దశామ్'
 –శాంతివిలాసము 1–25

4. శ్లో॥ రమ్యాస్తపోధనానాం ప్రతిహతవిఘ్నాః క్రియాః సమవలోక్య।
 జ్ఞాస్యసి **కియ**ద్భుజో మే రక్షతి మౌర్వీకిణాఙ్క ఇతి ॥
 –అభిజ్ఞానశాకున్తలే 1–13

బి) **కియత్ చిరమ్** – అవ్యయము

సి) స్త్రియాం కియతీ। ఉగితశ్చ (సూ. 455) ఇతి జీప్।

డి) శ్లో॥ భూమాత్రం **కియదే**తదర్ణవమయం తత్సాధితం హార్యతే
 యద్వీరేణ భవాద్భృశేన వదతి త్రిస్సప్తకృత్వో జయః।
 డిమ్భో౾యం నవబాహురీదృశమిదం ఘోరం చ వీరవ్రతం
 తత్కోపాద్విరమ ప్రసీద భగవాన్ జాత్యైవ పూజ్యో౾సి నః॥
 – అనర్ఘరాఘవే 4–35

సి) కియత్‌దూరమ్ – అవ్యయము

శ్లో॥ మదర్థసందేశమృణాళమంథరః
ప్రియః **కియద్దూర** ఇతి త్వయోదితే।
విలోకయన్త్యా రుదతో౽థ పక్షిణః
ప్రియే స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః॥ – నైషధకావ్యే 1–137

క్రియాదర్శము:– 1. **శ్రామ్యసి – 'శ్రము–తపసిఖేదే'**చ, సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, దివాదయః(4). లట్–మధ్యమపురుషైకవచనాంతః

రూపాలు – **శ్రామ్యసి** – శ్రామ్యథః – శ్రామ్యథ

2. **విద్యతే – 'విద–సత్తాయామ్'** అకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, దివాది ప్రకరణమ్(4). లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు – **విద్యతే** – విద్యేతే – విద్యన్తే

3. **లభస్వ – 'డులభష్ – ప్రాప్తౌ'** సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాది ప్రకరణమ్(1). లట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః

రూపాలు :– **లభస్వ** – లభేథామ్ – లభధ్వమ్

4. **ఇచ్ఛామి** – 'ఇష–ఇచ్ఛాయామ్' సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, తుదాదిప్రకరణమ్ (6). లట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః। 'ఇషుగమి యమాం ఛః' (సూ. 1–3–77) ఇతి ఛత్వమ్।

రూపాలు :– **ఇచ్ఛామి** – ఇచ్ఛావః – ఇచ్ఛామః

**శ్లో॥ ఇతి ప్రవిశ్యాభిహితా ద్విజన్మనా
మనోగతం సా న శశాక శంసితుమ్।
అథో వయస్యాం పరిపార్శ్వవర్తినీం
వివర్తితాఞ్జననేత్రమైక్షత। 51**

పదవిభాగము:– ఇతి, ప్రవిశ్య, అభిహితా, ద్విజన్మనా, మనోగతమ్, సా, న, శశాక, శంసితుమ్, అథో, వయస్యామ్, పరిపార్శ్వవర్తినీమ్, వివర్తితానఞ్జననేత్రమ్, ఐక్షత।

అన్వయక్రమము :– ఇతి ద్విజన్మనా ప్రవిశ్య అభిహితా సా మనోగతం శంసితుం న శశాక। అథో పరిపార్శ్వవర్తినీం వయస్యాం వివర్తితాఞ్జననేత్రమ్ ఐక్షత।

ప్రతిపదార్థము :– ఇతి – అని, ద్విజన్మనా – (జటాధరునిచే) బ్రాహ్మణునిచే, ప్రవిశ్య – ప్రవేశించి, అభిహితా – అడుగబడినదైన, సా – ఆ పార్వతీదేవి, మనోగతమ్ – మనసులోనున్న శ్రేష్ఠుని, శంసితుమ్ – చెప్పుటకు, న శశాక – సమర్థురాలు కాదాయెను, అథో – పిమ్మట, పరిపార్శ్వవర్తినీమ్ – ప్రక్కనున్న, వయస్యామ్ – చెలిని, వివర్తితానఞ్జననేత్రమ్ – త్రిప్పబడిన కాటుకలేని కన్ను కలుగునట్లుగా, ఐక్షత – చూచెను.

తాత్పర్యము :– అని బ్రాహ్మణునిచే ప్రవేశించి అడుగబడినదైన, ఆ పార్వతీదేవి మనసులోనున్న (శ్రేష్ఠుని) చెప్పుటకు సమర్థురాలు కాదాయెను. పిమ్మట ప్రక్కనున్న చెలిని త్రిప్పబడిన కాటుకలేని కన్ను కలుగునట్లుగా చూచెను.
(చెలికి చెప్పుమని కనుసంజ్ఞతో సూచించెను.)

పాఠాన్తరాలు :– 1. వివర్తిత – నివర్తిత।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఇతి – అవ్యయము, 2. న, అథో – అవ్యయాలు 3. ద్విజన్మనా – **ద్విజన్మనా**, ద్విజన్మభ్యామ్, ద్విజన్మభిః; నకారాన్త పుంలింగ ద్విజన్మన్‌శబ్దము. తృ.ఏ. 4. ప్రవిశ్య – (ల్యబన్తము) అవ్యయము 5. అభిహితా – **అభిహితా,** అభిహితే, అభిహితాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అభిహితాశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 7. మనోగతమ్ – **మనోగతమ్,** మనోగతౌ, మనోగతాన్ ; అకారాన్త పుంలింగ మనోగతశబ్దము. ద్వి.ఏ 8. శంసితుమ్ – అవ్యయము 9. న – అవ్యయము 10. శశాక – క్రియ 11. పరిపార్శ్వవర్తినీమ్– ...**వర్తినీమ్,** ..వర్తిన్యౌ, ...వర్తినీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ...వర్తినీశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. వయస్యామ్ – **వయస్యామ్,** వయస్యే, వయస్యాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ వయస్యాశబ్దము. ద్వి.ఏ 13. వివర్తితానఞ్జననేత్రమ్ – క్రియావిశేషణము 14. ఐక్షత – క్రియ

సమాసాలు :–

1. ద్విజన్మనా – ద్వే జన్మనీ యస్య (బహువ్రీహి) సః, ద్విజన్మా, తేన।
2. మనోగతమ్ – మనసి గతః (స.త.) మనోగతః, తమ్।
3. పరిపార్శ్వవర్తినీమ్ – పరిపార్శ్వే వర్తతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి పరిపార్శ్వవర్తినీ, తామ్।
4. వివర్తితానఞ్జననేత్రమ్ – అవిద్యమానమ్ అఞ్జనం యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తత్, అనఞ్జనం నేత్రమ్ (కర్మధా.) అనఞ్జననేత్రమ్, వివర్తితమ్ అనఞ్జననేత్రం యస్మిన్ (బహువ్రీహి) కర్మణి తద్ యథా స్యాత్తథా।

సంధులు :–

1. ప్రవిశ్య+అభిహితా – ప్రవిశ్యాభిహితా – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః ।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ద్విజన్మా – (పుం.)

ఎ) ద్వే జన్మనీ యస్య।

బి) శ్లో॥ బ్రాహ్మణో వాడవో విప్రో భూమిదేవో ద్విజోత్తమః।
అగ్రజన్మా **ద్విజన్మా** చ షట్కర్మా సోమపా ద్విజః ॥ 39
అని హలాయుధకోశము '10' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 1. "అభిద్విజన్మా త్రివృదన్నమృజ్యతే సంవత్సరే వావృధే జగ్ధమీ పునః"।
– ఇతి ఋగ్వేదే 1-140

2. ద్వాభ్యామరణీభ్యాం జాయమానత్వాత్ యద్వా మన్థనేనాధానసంస్కారేణ చోత్పన్నత్వాత్ ద్విజన్మత్వమ్ – ఇతి తద్భాష్యే సాయణాచార్యః

క్రియాదర్శము :– 1. శశాక :– శక (శక్) శక్తౌ (సమర్థమగుట) అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, స్వాదిప్రకరణమ్(5), లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– శశాక – శేకతుః – శేకుః
శశక్థ – శేకథుః – శేక
శశాక – శేకివ – శేకిమ

2. ఐక్షత – ఈక్ష (ఈక్ష్) దర్శనే (దర్శించుట) సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1). లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు :– ఐక్షత – ఐక్షతామ్ – ఐక్షన్త.

శ్లో॥ సఖీ తదీయా తమువాచ వర్ణినం
నిబోధ సాధో! తవ చేత్ కుతూహలమ్।
యదర్థమంభోజమివోష్ణవారణం
కృతం తపఃసాధనమేతయా వపుః॥ 52

పదవిభాగము :– సఖీ, తదీయా, తమ్, ఉవాచ, వర్ణినమ్, నిబోధ, సాధో, తవ, చేత్, కుతూహలమ్, యదర్థమ్, అంభోజమ్, ఇవ, ఉష్ణవారణమ్, కృతమ్, తపః సాధనమ్, ఏతయా, వపుః।

అన్వయక్రమము :– తదీయా సఖీ తం వర్ణినమ్ ఉవాచ। సాధో! తవ కుతూహలం చేత్ యదర్థమ్ ఏతయా అంభోజమ్ ఉష్ణవారణమ్ + ఇవ వపుః తపఃసాధనం కృతం నిబోధ।

ప్రతిపదార్థము :– తదీయా – ఆ పార్వతీదేవిదైన, సఖీ – చెలి, తమ్ – ఆ, వర్ణినమ్ – బ్రహ్మచారినిగూర్చి, **ఉవాచ** – పలికెను, సాధో! – ఓ సత్పురుషుడా!, తవ – నీకు, కుతూహలమ్ చేత్ – (వినుటకు) కుతూహలమున్నయెడల, యదర్థమ్ – ఎందులకై, ఏతయా – ఈమెచేత, అంభోజమ్ – కమలము, ఉష్ణవారణమ్ + ఇవ – గొడుగువలె, వపుః – శరీరము, తపఃసాధనమ్ – తపస్సుచేయుటకు సాధనముగ, కృతమ్ – చేయబడెనో, **నిబోధ** – ఎఱుంగుము.

తాత్పర్యము:– ఆ పార్వతీదేవిదైన **చెలి** ఆ బ్రహ్మచారిని గూర్చి పలికెను. 'ఓ సత్పురుషుడా! నీకు (వినుటకు) కుతూహలమయినయెడల ఎందులకై ఈమెచేత కమలము గొడుగువలె, శరీరము తపస్సుచేయుటకు సాధనముగ చేయబడెనో ఎఱుంగుము.

పాఠాన్తరాలు :– 1. వర్ణినమ్ – వాఞ్ఛితమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. తదీయా – **తదీయా,** తదీయే, తదీయాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తదీయాశబ్దము. ప్ర.ఏ 2. సఖీ – **సఖీ,** సఖ్యౌ, సఖ్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సఖీశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. తమ్ – **తమ్,** తౌ, తాన్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 4. వర్ణినమ్ – **వర్ణినమ్,** వర్ణినౌ, వర్ణినః; నకారాన్త పుంలింగ వర్ణిన్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 5. ఉవాచ – క్రియ 6. సాధో – **హే సాధో,** హే సాధూ, హే సాధవః; ఉకారాన్త పుంలింగ సాధుశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 7. తవ **– తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 8. కుతూహలమ్ – **కుతూహలమ్,** కుతూహలే, కుతూహలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కుతూహలశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. చేత్ – అవ్యయము 10. యదర్థమ్ – **యదర్థమ్**, యదర్థే, యదర్థాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ యదర్థశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. ఏతయా – **ఏతయా,** ఏతాభ్యామ్, ఏతాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 12. అంభోజమ్ – **అంభోజమ్**, అంభోజే, అంభోజాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అంభోజశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. ఉష్ణవారణమ్ – **ఉష్ణవారణమ్**, ఉష్ణవారణే, ఉష్ణవారణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉష్ణవారణశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. వపుః – వపుః, వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 15. తపఃసాధనమ్ – **తపఃసాధనమ్,** తపఃసాధనే, తపఃసాధనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తపః సాధనశబ్దము. ప్ర.ఏ 16. కృతమ్ – **కృతమ్**, కృతే, కృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కృతశబ్దము. ప్ర.ఏ 17. నిబోధ – క్రియ – లోట్ – మ.ఏ

సమాసాలు :–

1. యదర్థమ్ – యస్మై ఇదమ్ (చ.త.) తత్।

2. అంభోజమ్ – అంభసి జాయతే (స.త.) ఇతి తత్।
3. ఉష్ణవారణమ్ – ఉష్ణస్య వారణమ్ (ష.త.)
4. తపఃసాధనమ్ – తపసః సాధనమ్ (ష.త.)।

సంధులు :–

1. ఇవ+ ఉష్ణవారణమ్ – ఇవోష్ణవారణమ్ – గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. వర్ణీ(న్) –(పుం.) –

ఎ) వర్ణః ప్రశస్తిః అస్యాస్తి। వర్ణాక్షరాణి లేఖ్యత్వేన సన్త్యస్యేతి వా। వర్ణ 'వర్ణాద్ బ్రహ్మచారిణి' ఇతి ఇని। (5–2–134)

బి) శ్లో॥ **వర్ణీ** స్యాల్లేఖకే చిత్రకారేఽపి బ్రహ్మచారిణి – ఇతి మేదినీ

సి) శ్లో॥ బ్రహ్మచారీ భవే**ద్వర్ణీ**... అని హలాయుధకోశము.

డి) శ్లో॥ తతో యథావద్విహితాధ్వరాయ
తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ।
వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స **వర్ణీ**
విచక్షణః ప్రస్తుతమాచచక్షే ॥ – ర.వం. 5–19

"విద్వాంసుడగు ఆ బ్రహ్మచారి, శాస్త్రోక్తముగ యాగమును పూర్తిచేసినవాడును, గర్వము పట్టుదల లేనివాడును, నాలుగు వర్ణములవారికి, నాలుగు ఆశ్రమముల వారికిని పాలకుడగు రఘుమహారాజుతో ప్రస్తుతాంశమును ఇట్లు చెప్పెను."

అలంకారములు :– 1. ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. ఎండను వారించుటకు కమలమును గొడుగుగా పట్టినట్లు, పార్వతీదేవి తన శరీరమును తపస్సునకు సాధనముగా చేసినదని – వర్ణింపబడుటచే ఉపమాలంకారము. ఉపమానము – కమలము, ఉపమేయము – పార్వతీదేవి శరీరము, సమాన ధర్మము – అనురూప కార్యమునకు సాధన చేయుట, ఉపమావాచకము – ఇవ.

2. తపస్సాధనం కృతమ్ – బింబము, ఉష్ణవారణం కృతమ్ – ప్రతిబింబము. కనుక గమ్యమానానుగామిత్వ – బింబప్రతిబింబ భావములకు మిశ్రణముగలదు.

క్రియాదర్శము :– 1. **ఉవాచ** – బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) ద్వికర్మకమ్, సేట్, వచ్యాదేశే (ఉభయ) అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్ (2), లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఉవాచ – ఊచతుః – ఊచుః

2. నిబోధ – ని – ఉపసర్గ, బుధ (బుధ్) అవగమనే (తెలిసికొనుట) సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1), లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః రూపాలు – **నిబోధ / నిబోధతాత్** – నిబోధతమ్ – నిబోధత.

శ్లో॥ ఇయం మహేన్ద్రప్రభృతీనధిశ్రియ–
శ్చతుర్దిగీశానవమత్య మానినీ।
అరూపహార్యం మదనస్య నిగ్రహాత్
పినాకపాణిం పతిమాప్తుమిచ్ఛతి॥ 53

పదవిభాగము:– ఇయమ్, మహేన్ద్రప్రభృతీన్, అధిశ్రియః, చతుర్దిగీశాన్, అవమత్య, మానినీ, అరూపహార్యమ్, మదనస్య, నిగ్రహాత్, పినాకపాణిమ్, పతిమ్, ఆప్తుమ్, ఇచ్ఛతి।

అన్వయక్రమము:– మానినీ ఇయమ్ అధిశ్రియః మహేన్ద్రప్రభృతీన్ చతుర్దిగీశాన్ అవమత్య మదనస్య నిగ్రహాత్ అరూపహార్యం పినాకపాణిం పతిమ్ ఆప్తుమ్ ఇచ్ఛతి।

ప్రతిపదార్థము:– మానినీ – అభిమానవంతురాలగు, ఇయమ్ – ఈమె (ఈ పార్వతీదేవి), అధిశ్రియః – అధికైశ్వర్యముగల, మహేన్ద్రప్రభృతీన్ – ఇంద్రుడు మున్నగువారిని, చతుర్దిగీశాన్ – నలుగురు దిక్పాలకులను, అవమత్య – తిరస్కరించి, మదనస్య – మన్మథునియొక్క, నిగ్రహాత్ – నాశమువలన, అరూపహార్యమ్ – రూపముచే వంచింప శక్యముకాని వానిని, పినాకపాణిమ్ – పినాకము హస్తము నందుగల వానిని, పతిమ్ – భర్తనుగా, ఆప్తుమ్ – పొందుటకు, ఇచ్ఛతి – ఇచ్ఛగించుచున్నది.

తాత్పర్యము:– అభిమానవంతురాలగు ఈ పార్వతీదేవి, అధికైశ్వర్యముగల ఇంద్రుడు మున్నగు వారిని దిక్పాలకులను తిరస్కరించి మన్మథునియొక్క నాశమువలన, రూపముచే వంచింపశక్యముకాని వానిని, పినాకము హస్తమునందుగల వానిని భర్తనుగా పొందుటకు ఇచ్ఛగించుచున్నది.

పాఠన్తరాలు:– 1. మానినీ – భామినీ।

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. మానినీ – **మానినీ,** మానిన్యౌ, మానిన్యః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగమానినీశబ్దము ప్ర.ఏ., 2. ఇయమ్ – **ఇయమ్**, ఇమే, ఇమాః, మకారాన్త స్త్రీలింగ ఇదమ్ శబ్దము. ప్ర.ఏ., 3. అధిశ్రియః – అధిశ్రియమ్, అధిశ్రియౌ, **అధిశ్రియః**, ఈకారాన్త పుంలింగఅధిశ్రీ శబ్దము ద్వి.బ., 4. మహేన్ద్ర ప్రభృతీన్ – ప్రభృతిమ్, ప్రభృతీ, **ప్రభృతీన్,** ఇకారాన్త పుంలింగ ప్రభృతి శబ్దము ద్వి.బ., 5. చతుర్దిగీశాన్ – ఈశమ్, ఈశౌ, **ఈశాన్,** అకారాన్తపుంలింగ ఈశ శబ్దము ద్వి.బ., 6. అవమత్య – అవయ్యము, 7. మదనస్య – **మదనస్య,** మదనయోః, మదనానామ్, అకారాన్త పుంలింగ మదన శబ్దము ష.ఏ., 8. నిగ్రహాత్ – **నిగ్రహాత్,** నిగ్రహాభ్యామ్, నిగ్రహేభ్యః, అకారాన్త పుంలింగ మదన శబ్దము ష.ఏ., 9. అరూపహార్యమ్ – **అరూపహార్యమ్,** అరూపహార్యౌ, అరూపహార్యాన్, అకారాన్త పుంలింగ అరూపహార్య శబ్దము ద్వి.ఏ. 10. పినాకపాణిమ్ – **పినాకపాణిమ్** , పినాకపాణీ, పినాకపాణీన్, ఇకారాన్త పుంలింగ పినాకపాణి శబ్దము ద్వి.ఏ., 11. పతిమ్ – **పతిమ్,** పతీ, పతీన్, ఇకారాన్త పుంలింగ పతి శబ్దము ద్వి.ఏ., 12. ఆప్తుమ్ – అవ్యయము, 13. ఇచ్ఛతి – క్రియ

సమాసాలు:–

1. అధిశ్రియః – అధికా శ్రీః, యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే। అధిశ్రియః తాన్।
2. మహేన్ద్రప్రభృతీన్ – మహేన్ద్రః ప్రభృతిః యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే, మహేన్ద్ర ప్రభృతయః, తాన్।
3. చతుర్దిగీశాన్ – చతస్రః దిశః (కర్మధా) చతుర్దిశః, చతుర్దిశామ్ ఈశాః (ష.త.) తాన్।
4. అరూపహార్యమ్ – రూపేణ హార్యః (తృ.త) రూపహార్యః, న రూపహార్యః (నఞ్తత్పు) అరూపహార్యః, తమ్।
5. పినాకపాణిమ్ – పినాకః పాణౌ యస్య సః పినాకపాణిః తమ్। (బహువ్రీహి)

సంధులు:–

1. అధిశ్రియః + చతుర్దిగీశాన్ – అధిశ్రియశ్చతుర్దిగీశాన్ – శ్చుత్వసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. మానినీ : ఎ) మానిన్ (మాన – ఇని, మన్ – ణిని వా)

బి) A woman possessed of self repsect, a strong minded, resolute or proud woman (in a good sense) - Apte మహాశయుడు.

సి) శ్లో॥ ఏతన్మునే**ర్మానిని!** శాతకర్ణేః
పఞ్చాప్సరో నామ విహారవారి।
ఆభాతి పర్యన్తవనం విదూరాత్
మేఘాన్తరా లక్ష్యమివేన్దుబిమ్బమ్ ॥ – ర.వం. 13–38

డి) 'ప్రశస్తః మానః అస్యా అస్తీతి **మానినీ**"

క్రియాదర్శము:– ఇచ్ఛతి – ఇష(ఇష్) ఇచ్ఛాయామ్ (కోరుట), సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, తుదాది ప్రకరణమ్(6), లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఇచ్ఛతి – ఇచ్ఛతః – ఇచ్ఛన్తి

2) శ్లో॥ లషతే లష్యతి లషత్యాశాస్తే మాంక్షతీప్సతి।
ఆకాంక్షతి స్పృహయతి నాథతే వష్టి వాంఛతి॥ 57
శ్లో॥ ఆశంసతే కామయతే లష్యతే వాంక్ష**తీచ్ఛతి**।
లిప్సతే హర్యతీచ్ఛాయాం ఖటత్యప్యనురుధ్యతే॥ 58
శ్లో॥ వింశతిః స్యుః...... – అని 'ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్'

3) ఇచ్ఛార్థేభ్యో విభాషా వర్తమానే (3–3–160) లిఙ్ స్యాత్। పక్షే లట్।
శ్లో॥ ఇచ్ఛా మే పరమానన్దః కథం త్వం వృత్రశత్రువత్।
ఇచ్ఛేద్ధి సుహృదం సర్వో వృద్ధిసంస్థం యతః సుహృత్॥
– ఇతి భట్టికావ్యే – 19–25

సర్వ ఏవ సుహృత్ వృద్ధిసంస్థమ్ ఉదయస్థమ్ ఇచ్ఛేత్ ఇచ్ఛతి।

శ్లో॥ అసహ్యహుఙ్కారనివర్తితః పురా
పురారిమప్రాప్తముఖః శిలీముఖః।
ఇమాం హృది వ్యాయతపాతమక్షిణో–
ద్విశీర్ణమూర్తేరపి పుష్పధన్వనః॥ 54

పదవిభాగము :– అసహ్యహుఙ్కారనివర్తితః, పురా, పురారిమ్, అప్రాప్తముఖః, శిలీముఖః, ఇమామ్, హృది, వ్యాయతపాతమ్, అక్షిణోత్, విశీర్ణమూర్తేః, అపి, పుష్పధన్వనః।

అన్వయక్రమము :– పురా అసహ్య– హుంకార – నివర్తితః పురారిమ్ అప్రాప్తముఖః విశీర్ణమూర్తేః + అపి పుష్పధన్వనః శిలీముఖః ఇమాం హృది వ్యాయతపాతమ్ అక్షిణోత్।

ప్రతిపదార్థము :– పురా – మునుపు, అసహ్య–హుంకార–నివర్తితః – ఓర్వరాని హుంకారముచేత తొలగింపబడినట్టిది, పురారిమ్ – రుద్రునికి, అప్రాప్తముఖః –

తగులని ములికి గలదై, విశీర్ణమూర్తేః + అపి – నశించిన రూపుగలవాడైనను, పుష్పధన్వనః – మన్మథునియొక్క (పూవిల్తునియొక్క), శిలీముఖః – బాణము, ఇమామ్ – ఈ పార్వతీదేవిని, హృది – హృదయమందు, వ్యాయతపాతమ్ – లోతుగా నాటుకొనుట కల్గునట్లు, అక్షిణోత్ – బాధించెను.

తాత్పర్యము :– మునుపు ఓర్వరాని హుంకారముచేత తొలగింపబడినట్టిది, రుద్రునికి తగులని ములికిగలదైనది అగు నశించిన రూపుగలవాడైనను పూవిలుష్తునియొక్క బాణము ఈ పార్వతీదేవిని హృదయమందు లోతుగా నాటుకొనుట కల్గునట్లు బాధించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. పురారిమ్ – స్మరారిమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. పురా, అపి – అవ్యయాలు 2. అసహ్యహుంకారనివర్తితః – **...నివర్తితః** ...నివర్తితౌ, ...నివర్తితాః; అకారాన్త పుంలింగ ...నివర్తితశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. పురారిమ్ – **పురారిమ్,** పురారీ, పురారీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ పురారిశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. అప్రాప్తముఖః – **అప్రాప్తముఖః,** అప్రాప్తముఖౌ, అప్రాప్తముఖాః; అకారాన్త పుంలింగ అప్రాప్తముఖశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. విశీర్ణమూర్తేః – **విశీర్ణమూర్తేః,** విశీర్ణమూర్త్యోః, విశీర్ణమూర్తీనామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ విశీర్ణమూర్తిశబ్దము. ష.ఏ 6. పుష్పధన్వనః – **పుష్పధన్వనః,** పుష్పధన్వనోః, పుష్పధన్వనామ్; నకారాన్త పుంలింగ పుష్పధన్వన్‌శబ్దము. ష.ఏ 7. శిలీముఖః – **శిలీముఖః,** శిలీముఖౌ, శిలీముఖాః; అకారాన్త పుంలింగ శిలీముఖశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. ఇమామ్ – **ఇమామ్,** ఇమే, ఇమాః; మకారాన్త స్త్రీలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ద్వి.ఏ 9. హృది – **హృది,** హృదోః, హృత్సు; దకారాన్త నపుంసకలింగ హృద్‌శబ్దము. స.ఏ 10. వ్యాయతపాతమ్ – క్రియావిశేషణము 11. అక్షిణోత్ – క్రియ – లఙ్

సమాసాలు :–

1. అసహ్యహుంకారనివర్తితః – న సహ్యః (నఞ్‌తత్పు.) అసహ్యః, అసహ్యః చాసౌ హుంకారః (కర్మధా.) అసహ్యహుంకారః, అసహ్యహుంకారేణ నివర్తితః (తృ.త.)।
2. పురారిమ్ – పురాణామ్ అరిః (ష.త.) పురారిః, తమ్।
3. అప్రాప్తముఖః – న ప్రాప్తం (నఞ్ తత్పు.) అప్రాప్తం, అప్రాప్తం ముఖం యస్య (బహువ్రీహి) సః।
4. విశీర్ణమూర్తేః – విశీర్ణా మూర్తిః యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్య।
5. పుష్పధన్వనః – పుష్పాణి ధనుః యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్య।
6. వ్యాయతపాతమ్ – విశేషేణ ఆయతః (సుప్సుపా), వ్యాయతః పాతః యస్మిన్ (బహువ్రీహి) కర్మణి తద్ యథా స్యాత్ తథా – క్రియావిశేషణమ్.

సంధులు :–

1. అక్షిణోత్ + విశీర్ణమూర్తేః – అక్షిణోద్విశీర్ణమూర్తేః – జశ్త్వసంధిః।
2. మూర్తేః + అపి – మూర్తేరపి – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శిలీముఖః (పుం.) –

ఎ) శిలేవ ముఖం యస్య।

బి) శ్లో॥ కఙ్కపత్త్రశరమార్గణబాణాశ్చిత్రపుఙ్ఖవిశిఖేషుకలమ్బాః।
సాయకప్రదరకాణ్డపృషత్కాః పత్త్రిణఃఖగ **శిలీముఖ**రోపాః ॥ 466
అని హలాయుధకోశము '16' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ 'కస్యాయం శాయకో దీర్ఘః శిలీపృష్ఠః **శిలీముఖః**'।
– ఇతి మహాభారతే 4–40–11

డి) "సా కుసుమఘటితశిలీముఖమనోహరాన్మదనచాపాదివ ప్రమదవనాత్ త్రస్యతి"।
– కాదంబరి –225

ఇ) శ్లో॥ యుగపద్వికాసముదయాద్గమితే శశినః శిలీముఖగణోఽలభత।
ద్రుతమేత్య పుష్పధనుషో ధనుషః కుముదేఽఙ్గనామనసి చావసరమ్॥
– శిశుపాలవధే – 9–41

2. శిలీముఖః – భ్రమరః

ఎ) మధుకరమధుపమధువ్రత**శిలీముఖ**భ్రమరభృఙ్గపుష్పలిహః।
ఇన్దిన్దిరాలిషట్‌చరణచఞ్చరీకాలినీ ద్విరేఫాః స్యుః ॥ 255
అని హలాయుధకోశము '13' నామములను పేర్కొన్నది.

బి) శ్లో॥ ఖర్జూరీస్కన్ధనద్ధానం మదోద్గారసుగన్ధిషు।
కటేషు కరిణాం పేతుః పుంనాగేభ్యః **శిలీముఖాః**॥ – ర.వం. 4–57

"ఖర్జూరవృక్షకాండములకు కట్టబడిన ఏనుగుల మదస్రావములచే వానిగండ స్థలములు సుగంధభరితములు కాగా, ఆ పరిమళముచే ఆకర్షింపబడి, పుంనాగ పుష్పములను వీడి, అంతకన్న పరిమళవంతములగు ఆ ఏనుగుల కపోలములపై **తుమ్మెదలు** వ్రాలినవి."

క్రియాదర్శము :– 1. అక్షిణోత్ – 'క్షిణు – హింసాయామ్' తనాదయః(8), సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

అక్షిణోత్ – అక్షిణుతామ్ – అక్షిణ్వన్

శ్లో॥ తదా ప్రభృత్యున్మదనా పితుర్గృహే
లలాటికాచన్దనధూసరాలకా।
న జాతు బాలా లభతే స్మ నిర్వృతిం
తుషారసంఘాతశిలాతలేష్వపి – 55

పదవిభాగము:– తదా ప్రభృతి, ఉన్మదనా, పితుః, గృహే, లలాటి...రాలకా, న, జాతు, బాలా, లభతే స్మ, నిర్వృతిమ్, తుషా...తలేషు, అపి.

అన్వయక్రమము:– తదా ప్రభృతి పితుః గృహే ఉన్మదనా లలాటి...రాలకా బాలా జాతు తుషార...తలేషు అపి నిర్వృతిం న లభతే స్మ।

ప్రతిపదార్థము:– తదా ప్రభృతి – అప్పటినుండి, పితుః + గృహే – తండ్రి యింట, ఉన్మదనా – మిక్కుటమైన వలపుగలదై, లలాటికాచన్దన ధూసరాలకా – నుదుటి కలంకారమగు చందనముచేత ధూసరవర్ణమునొందిన ముంగురులు కలదైన, బాలా – పార్వతీదేవి, జాతు – ఎన్నడును, తుషారసంఘాతశిలాతలేషు అపి – మంచుగడ్డకట్టగా ఏర్పడిన రాళ్లపై కూడా, నిర్వృతిమ్ – సుఖమును, న లభతే స్మ – పొందలేదు.

తాత్పర్యము:– అప్పటినుండి, తండ్రియింట మిక్కుటమైన వలపుగలదై, నుదుటి కలంకారమగు చందనముచేత ధూసరవర్ణమునొందిన ముంగురులు కలదై, పార్వతీదేవి ఎన్నడును మంచుగడ్డకట్టగా ఏర్పడిన రాళ్లపై కూడ సుఖమును పొందలేదు.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. తదా, న, జాతు, ప్రభృతి, అపి – అవ్యయాలు 2. పితుః – **పితుః,** పిత్రోః, పితౄణామ్; ఋకారాన్త పుంలింగ పితృశబ్దము. ష.ఏ 3. గృహే – **గృహే,** గృహయోః, గృహేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ గృహశబ్దము స.ఏ. 4. ఉన్మదనా – **ఉన్మదనా,** ఉన్మదనే, ఉన్మదనాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఉన్మదనాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. లలాటికాచన్దనధూసరాలకా – **...ధూసరాలకా,** , ...ధూసరాలకే, ...ధూసరాలకాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...ధూసరాలకాశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. బాలా – **బాలా,** బాలే, బాలాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ బాలాశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. తుషారసంఘాతశిలాతలేషు – ...తలే,...తలయోః, **...తలేషు** ; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...శిలాతలశబ్దము. స.బ 8. నిర్వృతిమ్ – **నిర్వృతిమ్**, నిర్వృతీ, నిర్వృతీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ నిర్వృతిశబ్దము. ద్వి.ఏ (నిర్ + వృ + క్తిన్) 9. లభతే స్మ – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. ఉన్మదనా – ఉత్కటః మదనః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।

2. లలాటికాచన్దనధూసరాలకా – లలాటికాయాః చన్దనమ్ (ష.త.) లలాటికాచన్దనమ్, లలాటికాచన్దనేన ధూసరాః (తృ.త.) అలకాః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
3. తుషారసంఘాతశిలాతలేషు – తుషారాణాం సంఘాతాః (ష.త.) తుషారసంఘాతాః, తుషారసంఘాతా ఏవ శిలాః (కర్మధా) తాసాం తలాని (ష.త.), తేషు।

సంధులు:–

1. ప్రభృతి + ఉన్మదనా – ప్రభృత్యున్మదనా – యణాదేశసన్ధిః।
2. పితుః + గృహే – పితుర్గృహే – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
3. ...తలేషు + అపి – తలేష్వపి – యణాదేశసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు

1. జాతు – అవ్యయకోషః (357)

1) **"ఖేదామర్షసమ్భావనానిశ్చయకదాచిదర్థేషు దృశ్యతే"।**

ఎ) ఖేదే – న జాత్వహం భుఞ్జే।
బి) అమర్షే – న జాత్వస్య సుకృతమస్తి।
సి) సమ్భావనాయామ్ – 'శూద్రం కో జాతు యాజయేత్'।
డి) నిశ్చయే – 'కో జాతు యుధ్యతేఽర్జునేన?'।
ఇ) కదాచిదర్థే–'న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి'।

– మనుస్మృతి 2 – 94

2. కారణోపదేశేఽపి దృశ్యతే

ఉ యథా – 'స్వస్థో న జాతు బహుభుక్'। గర్భాయామప్యనుశాసనాత్ సిద్ధమ్।
యథా – 'జాతు నిన్దసి గోవిన్దమపి నిన్దసి శంకరమ్'। (ముగ్ధబోధే)।

2. చన్దనః – (పుం. – నపుం.)

ఎ) చన్దయతి ఆహ్లాదయతి। చది ఆహ్లాదే + ణిచ్ + ల్యు
బి) శ్లో॥ చన్దనం స్యాత్ మలయజం శ్రీఖణ్డం రోహణద్రుమః।

ఇతి హలాయుధకోషే

।మానయానాభిధాననలినపులినోద్యానశయనాసనస్థాన**చన్దనా**లానసంమానభవనవసన సంభావనవిభావనవిమానాని నపుంసకే చ। **– లింగానుశాసనమ్** – 74

డి) శ్లో॥ అథ తస్య కథఞ్చిదఙ్కతః
స్వజనస్తామపనీయ సున్దరీమ్।
విససర్జ తదన్త్యమణ్డనామ్
అనలాయాగురుచన్దనైధసే॥ ర.వం 8-71

"...అగరు, చందనము చెక్కలే ఇంధనముగా..."

ఇ) శ్లో॥ ఏవం చ భాషతే లోక**శ్చన్దనం** కిల శీతలమ్।
పుత్త్రగాత్రస్య సంస్పర్శ**శ్చన్దనాదతి**రిచ్యతే ॥ - పంచతంత్ర 5-20

ఎఫ్) శ్లో॥ నిశాశ్శశాఙ్కక్షతనీలరాజయః
క్వచిద్విచిత్రం జలయన్త్రమన్దిరమ్।
మణిప్రకారాః సరసం చ **చన్దనం**
శుచౌ ప్రియే! యాన్తి జనస్య సేవ్యతామ్। - ఋ.సం. 1-2

"...ద్రవరూపమైన చందనమును జనులకు వేసవియందు సేవింపదగి యుండుటను..." వివరములకు 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్య చూడదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. లభతే స్మ.

ఏ) **లభతే** - 'డు లభష్ - ప్రాప్తౌ' (పొందుట), భ్వాది(1), సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

లభతే -లభేతే - లభన్తే

బి) శ్లో॥ ప్రాప్తౌ ప్రాప్నోతి భవతే విన్దత్యవరుణద్ధి చ।
ఆత్మనేऽపి ద్వయం భావయతే **లభత** ఋచ్ఛతి॥
- ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్ 2-3-60

శ్లో॥ ఉపాత్తవర్ణే చరితే పినాకినః
సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః పదైరియమ్।
అనేకశః కిన్నరరాజకన్యకా
వనాన్తసఙ్గీతసఖీరరోదయత్॥ 56

పదవిభాగము:- ఉపాత్తవర్ణే, చరితే, పినాకినః, సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః, పదైః, ఇయమ్, అనేకశః, కిన్నరరాజకన్యకాః, వనాన్తసంగీతసఖీః, అరోదయత్।

అన్వయక్రమము:- ఇయం పినాకినః చరితే ఉపాత్తవర్ణే సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః పదైః వనాంతసంగీతసఖీః కిన్నరరాజకన్యకాః అనేకశః అరోదయత్।

ప్రతిపదార్థము:- ఇయమ్ - ఈమె (పార్వతీదేవి), పినాకినః - శివునియొక్క, చరితే - చరితము, ఉపాత్తవర్ణే - గీతరూపముగ పాడుట మొదలిడగా, సబాష్ప-కంఠ - స్ఖలితైః - గద్గదమైన గొంతునందు జాఱినవయిన, పదైః -పలుకులచేత, వనాంతసంగీతసఖీః - వనమందు సంగీతము కారణముగ చెలికత్తెలైన, కిన్నరరాజకన్యకాః - కిన్నరరాజకన్యకలను, అనేకశః-పలుమాఱ్లు, అరోదయత్ - ఏడ్చునట్లు చేసినది.

తాత్పర్యము:- ఈమె - శివుని యొక్క చరితము గీతరూపముగ పాడుట మొదలిడగా గద్గదమైన గొంతునందు జాఱిన వయిన పలుకులచేత వనమందు సంగీతము కారణముగ చెలికత్తెలైన కిన్నరరాజకన్యకలను పలుమార్లు ఏడ్చునట్లు చేసినది.

పాఠాన్తరాలు:-1. ఉపాత్త - ఉదాత్త 2. కణ్ఠః - కణ్ఠైః,
3. సఖీరరోదయత్ - సఖీర్వ్యరోదయత్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఇయమ్ - **ఇయమ్,** ఇమే, ఇమాః, మకారాన్త స్త్రీలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము ప్ర.ఏ., 2. పినాకినః - **పినాకినః**, పినాకినోః, పినాకినామ్, నకారాన్త పుంలింగ పినాకిన్ శబ్దము ష.ఏ., 3. చరితే - **చరితే**, చరితయోః, చరితేషు, అకారాన్త నపుంసకలింగచరిత శబ్దము స.ఏ., 4. ఉపాత్తవర్ణే - **...వర్ణే,** ...వర్ణయోః, ...వర్ణేషు, అకారాన్త నపుంసకలింగ...వర్ణశబ్దము.. స.ఏ., 5. సబాష్పకణ్ఠ స్ఖలితైః -... స్ఖలితేన, ...స్ఖలితాభ్యామ్, **...స్ఖలితైః**, అకారాన్తనపుంసకలింగ స్ఖలితశబ్దము తృ.బ., 6. పదైః - పదేన, పదాభ్యామ్, **పదైః**, అకారాన్తనపుంసకలింగ పద శబ్దము, తృ.బ., 7. వనాంతసంగీత సఖీః - సఖీమ్, సఖ్యౌ, **సఖీః**, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ..సఖీ శబ్దము, ద్వి.బ., 8. కిన్నరరాజకన్యకాః - ...కన్యకామ్, ...కన్యకే, ...**కన్యకాః**, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కన్యకాశబ్దము ద్వి.బ., 9. అనేకశః - క్రియావిశేషణము - అవ్యయము - శస్ ప్రత్యయాన్తము (తద్ధితాన్తము), 10. అరోదయత్ - క్రియ-లఙ్.

సమాసాలు:-

1. ఉపాత్తవర్ణే - ఉపాత్తా వర్ణాః యస్య (బహువ్రీహి) తత్, తస్మిన్।
2. సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః - బాష్పైః సహ వర్తత ఇతి స బాష్పః, సబాష్పః, చాసౌ కణ్ఠః (కర్మధా.), సబాష్పకణ్ఠః, సబాష్పకణ్ఠే స్ఖలితాని (స.తత్పు) సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితాని, తైః।
3. వనాంతసంగీతసఖీః - వనస్య అంతః (ష.త) వనాంతః, వనాన్తే సంగీతమ్ (స.త.) వనాంతసంగీతేన సఖ్యః (తృ.త) తాః।

4. కిన్నరరాజకన్యకాః – కిన్నరాణాం రాజానః (ష.త) కిన్నరరాజాః, కిన్నర రాజానాం కన్యకాః (ష.త) తాః।

సంధులు:–

1. పదైః+ఇయమ్ – పదైరియమ్ (విసర్గసన్ధిః – రుత్వమ్)।
2. కిన్నరరాజకన్యకాః + వనాన్త... – కిన్నరరాజకన్యకా వనాన్త...– (విసర్గలోపః)
3. ...సఖీః + అరోదయత్– ..సఖీరరోదయత్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు –

1. చరితమ్ (నపుం)

ఎ) చర్+భావే+క్త। యద్వా చర్ + కర్మణి + క్త।

బి) శ్లో॥ చరిత్రం **చరితం** శీలం చారిత్రం చ సమం స్మృతమ్। 393

అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ కథితో వంశవిస్తారో భవతా సోమసూర్యయోః।
రాజ్ఞాంచోభయవంశ్యానాం **చరితం** పరమాద్భుతమ్॥

– ఇతి భాగవతే -10-1-1

డి) శ్లో॥ శ్రుత్వా పూర్వం కావ్యబీజం దేవర్షేర్నారదాదృషిః।
లోకాదన్విష్య భూయశ్చ **చరితం** చరితవ్రతః॥

– ఇతి రామాయణే 1-3-1

ఇ) శ్లో॥ విచ్ఛిత్తిశేషైస్సురసున్దరీణాం వర్ణైరమీ కల్పలతాంశుకేషు।
సంచిన్త్య గీతిక్షయమర్థబన్ధం దివౌకసస్త్వచ్చరితం లిఖిన్తి॥

– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 7-5

ఓ రాజా! ఈ దేవతలు గీతములకు తగినట్లుగా విజయార్థముల పదావళిని ఆలోచించి హరిచందనాదిలేపనములతోకూడిన రంగులతో నీ చరితమును వ్రాయుచున్నారు".

యఫ్) శ్లో॥ యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశ్యేవానువర్తతే।
ఉత్తరం రామ**చరితం** తత్ప్రణీతం ప్రయుజ్యతే॥

– ఇతి ఉత్తరరామచరితే 1-2

క్రియాదర్శము :– అరోదయత్ :– 'రుధిర్ – ఆవరణే', ణిజన్తాత్, లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, ద్వికర్మకమ్, అనిట్, ఉభయ) పర్మస్మైపదీ.

అరోదయత్ – అరోదయతామ్ – అరోదయన్

శ్లో॥ త్రిభాగశేషాసు నివాసు చ క్షణం
నిమీల్య నేత్రే సహసా వ్యబుధ్యత।
క్వ నీలకణ్ఠ! వ్రజసీత్యలక్ష్యవా–
గసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా॥ 57

పదవిభాగము:– త్రిభాగశేషాసు, నిశాసు, చ, క్షణమ్, నిమీల్య, నేత్రే, సహసా, వ్యబుధ్యత, క్వ, నీలకణ్ఠ!, వ్రజసి, ఇతి, అలక్ష్యవాక్, అసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా।

అన్వయక్రమము:– చ, త్రిభాగశేషాసు నిశాసు క్షణం నేత్రే నిమీల్య సహసా నీలకణ్ఠ! క్వ వ్రజసి। ఇతి అలక్ష్యవాక్ అసత్య – కణ్ఠ – అర్పిత – బాహుబన్ధనా వ్యబుధ్యత।

ప్రతిపదార్థము:– చ–ఇంకను, త్రిభాగశేషాసు – మూడు పాళ్లకంటె మిగిలినట్టి, నిశాసు – రాత్రులయందు (అనగా రాత్రి నాల్గవజాములయందు), క్షణమ్ – ఇంచుకసేపు, నేత్రే – కండ్లను, నిమీల్య – మూసికొని, సహసా – అప్పుడే, నీలకణ్ఠ। – ఓ శివా! నల్లకుత్తుకవాడా!, క్వ – ఎక్కడకు, వ్రజసి – పోవుచున్నావు, ఇతి – అని, అలక్ష్యవాక్ – వినువాడులేకయే పలుకునట్టిదై, అసత్య – కణ్ఠ – అర్పిత – బాహుబన్ధనా – వాస్తవముకాని మెడయందు ఉంపబడిన బాహు బంధము గలదై, వ్యబుధ్యత – మేలుకొనబడినది.

తాత్పర్యము:– ఇంకను, మూడుపాళ్లకంటె మిగిలినట్టి రాత్రులయందు ఇంచుక సేపు కండ్లను, మూసికొని అప్పుడే 'ఓ నల్లకుత్తుకవాడా। శివా। ఎక్కడకు పోవుచున్నావు, అని వినువాడులేకయే పలుకునట్టిదై వాస్తవముకాని మెడయందు ఉంపబడిన బాహుబంధనముగలదై మేలుకొనబడినది.

పాఠాన్తరాలు: – 1. విబుధ్యతే – విబుధ్యత

విభక్తులు/క్రియలు – 1. చ, సహసా, క్వ, ఇతి – అవ్యయాలు, 2. త్రిభాగశేషాసు – త్రిభాగశేషాయామ్, త్రిభాగశేషయోః, **త్రిభాగశేషాసు,** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...శేషాశబ్దము స.బ., 3. నిశాసు – నిశాయామ్, నిశయోః, **నిశాసు,** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నిశాశబ్దము స.బ., 4. క్షణమ్ – **క్షణమ్,** క్షణే, క్షణాని అకారాన్త నపుంసకలింగ క్షణశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. నేత్రే –**నేత్రే,** నేత్రయోః, నేత్రేషు అకారాన్త నపుంసకలింగ నేత్రశబ్దము. స.ఏ. 6. నిమీల్య – అవ్యయము 7. నీలకణ్ఠ – **నీలకణ్ఠ,** హే నీలకణ్ఠౌ, హే నీలకణ్ఠాః అకారాన్త పుంలింగ నీలకణ్ఠశబ్దము. సం. ప్ర.ఏ 8. వ్రజసి –

క్రియ 9. అలక్ష్యవాక్ – అలక్ష్యవాక్, అలక్ష్యవాచౌ, అలక్ష్యవాచః చకారాన్త స్త్రీలింగ...వాక్శబ్దము.
ప్ర.ఏ 10. అసత్య...బాహుబన్ధనా – ...బన్ధనా, ...బన్ధనే, ...బన్ధనాః ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...బన్ధనాశబ్దము.
ప్ర.ఏ 11. వ్యబుధ్యత – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. త్రిభాగశేషాసు – త్రిభ్యః భాగేభ్యః శేషాః (ఉత్తరపదసమాసః) త్రిభాగశేషాః తాసు।
2. నీలకణ్ఠ! – నీలః కణ్ఠః యస్య (బహువ్రీహి) సః, నీలకణ్ఠః, తత్సమ్బుద్ధౌ।
3. అలక్ష్యవాక్ – న లక్ష్యా (నఞ్తత్పు.) అలక్ష్యా, అలక్ష్యా వాక్ యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
4. అసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా – న సత్యః అసత్యః (నఞ్తత్పు.) అసత్యః చాసౌ కణ్ఠః (కర్మధా.) అసత్యకణ్ఠః, బాహురేవ బన్ధనమ్ (కర్మధా.) బాహుబన్ధనమ్। అసత్యకణ్ఠే అర్పితం బాహుబన్ధనం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।

సంధులు:–

1. వ్రజసి + ఇతి – వ్రజసీతి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ఇతి + అలక్ష్యవాక్ – ఇత్యలక్ష్యవాక్ – యణాదేశసన్ధిః।
3. వాక్ + అసత్య – వాగసత్య – జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. చ – అవ్యయకోషః (338)

అన్వాచయ – సమాహార ఇతరేతరయోగ – సముచ్చయ – వినియోగ – తుల్యయోగితా – అవధారణ – హేతు – పాదపూరణ – యద్యర్థాదిషు వర్తతేఽయమ్।

ఎ) అన్వాచయే – 'భిక్షామట గాం **చ** ఆనయ।
బి) సమాహారే – పాణీ చ పాదౌ **చ** పాణిపాదమ్।
సి) ఇతరేతరయోగే – 'పచతి **చ** పఠతి **చ** చైత్రః'।
డి) సముచ్చయే – 'అహం **చ** త్వం **చ** పుత్త్ర గచ్ఛావః।'
ఇ) వినియోగే – 'కృతం **చ** గర్వాభిముఖం మనస్త్వయా'।
ఎఫ్) తుల్యయోగితాయామ్ – 'కిమన్యదేవం నిహితాశ్చ నో ద్విషః।'
జి) అవధారణే – 'అతీతః పన్థానం తవ **చ** మహితా వాఙ్మనసయోః'।

హెచ్) హేతౌ – గ్రామశ్చ గన్తవ్యః, శీతం **చ**।
ఐ) పాదపూరణే – 'భీష్మః పార్థస్తథైవ **చ**'।
జె) యద్యర్థే – 'త్వం **చ** గమిష్యసి, ఫలిష్యతి నః కామః'।
కె) పక్షాంతరేఽపి ప్రయుజ్యతే। యథా – శాన్తమిదమాశ్రమపదం స్ఫురతి **చ** బాహుః కుతః ఫలమిహాస్య?' (శాకున్తలే)। ఏవమ్ 'కిఞ్చ' ఇత్యర్థేపి , యథా–ధధతి **చ** వికసద్విచిత్రకల్పద్రుమకుసుమైరభిగుమ్భితాని వై తాః।' శిశుపాలవధే –4–50

క్రియాదర్శము:– 1. **వ్రజసి** – వ్రజ (వ్రజ్) గతౌ (వెళ్లుట) – సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1), లట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు – **వ్రజసి** – వ్రజథః – వ్రజథ

2. **వ్యబుధ్యత** – వి –ఉపసర్గ, (బుధ్) బుధ – అవగమనే (తెలియుట) ఆత్మనేపదీ, సకర్మకమ్, అనిట్, దివాదిప్రకరణమ్ (4), లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। కర్మణి,

అబుధ్యత – అబుధ్యేతామ్ – అబుధ్యన్త.

అవతారికా:– స్వప్నసాదృశ్య ప్రతికృతిదర్శన తదంగస్పృష్ట స్పర్శాఖ్యాశ్చత్వారో విరహిణాం వినోదాః – తత్రస్వప్నసందర్శనముక్త్వా ప్రతికృతిదర్శనమాహ। కలపటము జూచుట, ప్రియుని తాకినవారని తాకుట యను విరహవంతుల వినోదములలో కల చెప్పి ప్రతికృతి దర్శనము చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ యదా బుద్ధైస్సర్వగతస్త్వముచ్యసే
న వేత్సి భావస్థమిమం కథం జనమ్।
ఇతిస్వహస్తోల్లిఖితశ్చ ముగ్ధయా
రహస్యుపాలభ్యత చన్ద్రశేఖరః॥ 58

పదవిభాగము :– యదా, బుధైః, సర్వగతః, త్వమ్, ఉచ్యసే, న, వేత్సి, భావస్థమ్, ఇమమ్, కథమ్, జనమ్, ఇతి, స్వహస్త – ఉల్లిఖితః, చ, ముగ్ధయా, రహసి, ఉపాలభ్యత, చన్ద్రశేఖరః॥

అన్వయక్రమము :– యదా త్వం బుధైః సర్వగతః ఉచ్యసే భావస్థమ్ ఇమం జనం కథం న వేత్సి ఇతి ముగ్ధయా స్వహస్తోల్లిఖితః చన్ద్రశేఖరః, రహసి, ఉపాలభ్యత చ।

ప్రతిపదార్థము :– యదా – ఎందువలన, త్వమ్ – నీవు, బుధైః – జ్ఞానులచేత, సర్వగతః – సర్వవ్యాపివిగా, ఉచ్యసే – చెప్పబడుచున్నావో, (తత = అందువలన), భావస్థమ్ – నీయందు అనురాగముగల, ఇమమ్ – ఈ, జనమ్ – ప్రాణిని, కథం న వేత్సి – ఎట్లు ఎఱుంగకున్నావు? ఇతి – అని, ముగ్ధయా – ఈమెచేత, స్వహస్త – ఉల్లిఖితః – తన చేతితో చిత్రించినట్టి, చన్ద్రశేఖరః – శివుడు, రహసి – ఏకాంతమున, ఉపాలభ్యత చ – తెగడుబడుచుండెను.

తాత్పర్యము :– 'ఎందువలన నీవు జ్ఞానులచేత సర్వవ్యాపివిగా చెప్పబడుచున్నావో, అందువలన నీయందనురాగము గల ఈ ప్రాణిని ఎట్లు ఎఱుంగకున్నావు' – అని ఈమెచేత తన చేతితో చిత్రించినట్టి శివుడు ఏకాంతమున తెగడుబడుచుండెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. యదా – యతః, సదా; 2. సహ్వాస్తోల్లిఖితః – స్వచిత్తే లిఖితః

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. యదా, కథం, న, ఇతి – అవ్యయాలు 2. త్వమ్ – **త్వమ్**, యువామ్, యూయమ్; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 3. బుధైః – బుధేన, బుధాభ్యామ్, **బుధైః;** ఆకారాన్త పుంలింగ బుధశబ్దము. తృ.బ 4. సర్వగతః – **సర్వగతః,** సర్వగతౌ, సర్వగతాః; అకారాన్త పుంలింగ సర్వగతశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. ఉచ్యసే – క్రియ 6. భావస్థమ్ – **భావస్థమ్,** భావస్థౌ, భావస్థాన్; అకారాన్త పుంలింగ భావస్థశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. ఇమమ్ – **ఇమమ్**, ఇమౌ, ఇమాన్ ; మకారాన్త పుంలిగ ఇదమ్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 8. జనమ్ – **జనమ్,** జనౌ, జనాన్; అకారాన్త పుంలింగ జనశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. వేత్సి – క్రియ 10. ముగ్ధయా – **ముగ్ధయా**, ముగ్ధాభ్యామ్, ముగ్ధాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ముగ్ధాశబ్దము. తృ.ఏ 11. స్వహస్తోల్లిఖితః –... **ఉల్లిఖితః,** ...ఉల్లిఖితౌ, ...ఉల్లిఖితాః; అకారాన్త పుంలింగ ...ఉల్లిఖితశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. చన్ద్రశేఖరః – **చన్ద్రశేఖరః,** చన్ద్రశేఖరౌ, చన్ద్రశేఖరాః; అకారాన్త పుంలింగ చన్ద్రశేఖరశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. రహసి – **రహసి,** రహసోః, రహస్సు; సకారాన్త నపుంసకలింగ రహశ్శబ్దము. స.ఏ 14. ఉపాలభ్యతే – క్రియ – కర్మణి – లజ్.

సమాసాలు :–

1. సర్వగతః – సర్వం గతః (ద్వి.త.)।
2. భావస్థమ్ – భావే తిష్ఠతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి భావస్థః, తమ్।
3. స్వహస్తోల్లిఖితః – స్వః చాసౌ హస్తః (కర్మధా.) స్వహస్తః, స్వహస్తేన ఉల్లిఖితః (తృ.త.) స్వహస్తోల్లిఖితః।
4. చన్ద్రశేఖరః – చన్ద్రః శేఖరే యస్య (బహువ్రీహి) సః।

సంధులు :–

1. బుధైః + సర్వగతః – బుధైస్సర్వగతః – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. సర్వగతః + త్వమ్ – సర్వగతస్త్వమ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. స్వహస్తోల్లిఖితః + చ – స్వహస్తోల్లిఖితశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
4. రహసి+ ఉపాలభ్యత – రహస్యుపాలభ్యత – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి– నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1.బుధః :– (పుం.) –

ఎ) బుధ్యతే యః। 'బుధ్ ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కః।

బి) శ్లో॥ నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథా
స్తథాద్రియంతే న **బుధాస్సు**ధామపి।
నలస్సితచ్ఛత్రితకీర్తిమణ్డల–
స్స రాశిరాసీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః। – నైషధమహాకావ్యే 1–1

'భూపాలకుడైన ఎవనియొక్క ఉపాఖ్యానములను బాగుగా నాస్వాదించి సురలు అమృతమునుగూడ ఆ విధముగ ఆదరించుటలేదో, అటువంటి శ్వేతచ్ఛత్రముగ చేయబడిన యశస్సముదాయముగలవాడును, కాంతులయొక్క సమూహము వంటివాడును, ఉత్సవములచే ప్రకాశించువాడును ఐన '**నలుడు**' ఉండెను.

సి) ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః। (సూ 3–1–135)
ఏభ్యః కః స్యాత్। క్షిపః। లిఖః। బుధః। కృశః। జ్ఞః। ప్రీణాతీతి ప్రియః। కిరతీతి కిరః

శో॥ అభూన్నృపో **విబుధసఖః** పరన్తపః
శ్రుతాన్వితో దశరథ ఇత్యుదాహృతః।
గుణైర్వరం భువనహితచ్ఛలేన యం
సనాతనః పితరముపాగమత్స్వయమ్॥ – ఇతి భట్టికావ్యే 1–1

క్రియాదర్శము :–

1. ఉచ్యసే :– బ్రూఞ్ – వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట). ద్వికర్మకమ్ (ఉభయ) అదాదిప్రకరణమ్(2). మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, లట్, కర్మణిప్రయోగము
ఉచ్యసే – ఉచ్యేథే – ఉచ్యధ్వే

2. వేత్సి :– విద (విద్) జ్ఞానే (తెలియుట) సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్(2). లట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

1. వేత్థ – విదథుః – విద
2. వేత్సి – విత్థః – విత్థ – **(అభావపక్షే)**
3. ఉపాలభ్యత :– ఉప, ఆజ్, ఉపసర్గలు, 'డు లభష్ – ప్రాప్తౌ' కర్మణి, లజ్.ప్ర.ఏ

అలభ్యత – అలభ్యేతామ్ – అలభ్యన్త.

శ్లో॥ యదా చ తస్యాధిగమే జగత్పతే–
రపశ్యదన్యం న విధిం విచిన్వతీ।
తదా సహాస్మాభిరనుజ్ఞయా గురో–
రియం ప్రపన్నా తపసే తపోవనమ్॥ 59

పదవిభాగము :– యదా, చ, తస్య, అధిగమే, జగత్పతేః, అపశ్యత్, అన్యమ్, న, విధిమ్, విచిన్వతీ, తదా, సహ, అస్మాభిః, అనుజ్ఞయా, గురోః, ఇయమ్, ప్రపన్నా, తపసే, తపోవనమ్।

అన్వయక్రమము :– జగత్పతేః తస్య అధిగమే అన్యం విధిం విచిన్వతీ యదా న అపశ్యత్ తదా ఇయమ్ గురోః అనుజ్ఞయా అస్మాభిః సహ తపసే తపోవనం ప్రపన్నా చ।

ప్రతిపదార్థము :– జగత్పతేః – జగన్నాథుడగు, తస్య – ఆ 'శివునియొక్క, అధిగమే – పొందు' విషయమై, అన్యమ్ – వేఱొక, విధిమ్ – ఉపాయమును, విచిన్వతీ – వెదకుచున్నదై, యదా – ఎప్పుడు, న + అపశ్యత్ – చూడదాయెనో, తదా – అప్పుడు, ఇయమ్ – ఈమె, గురోః – తండ్రియొక్క, అనుజ్ఞయా – అనుమతిచేత, అస్మాభిః + సహ – మాతోకూడా, తపసే – తపస్సుకొఱకు, తపోవనమ్ – తపోవనము, ప్రపన్నా చ – ఆశ్రయించినది.

తాత్పర్యము :– జగన్నాథుడగు ఆ 'శివునియొక్క పొందు' విషయమై వేఱొక ఉపాయమును వెదకుచున్నదై ఎప్పుడు చూడదాయెనో, అప్పుడు ఈమె తండ్రి అనుమతిచేత మాతోకూడ తపస్సుకొఱకు తపోవనమును ఆశ్రయించినది.

పాఠాన్తరాలు :– 1. చ – హి; 2. విచిన్వతీ – వితన్వతీ

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. జగత్పతేః – **జగత్పతేః,** జగత్పత్యోః, జగత్పతీనామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ జగత్పతిశబ్దము. ష.ఏ 2. తస్య – **తస్య,** తయోః, తేషామ్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 3. అధిగమే – 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే ఇతి సప్తమీ। **అధిగమే**, అధిగమయోః, అధిగమేషు; అకారాన్త పుంలింగము అధిగమశబ్దము స.ఏ. 4. అన్యమ్ – **అన్యమ్,** అన్యౌ, అన్యాన్; అకారాన్త పుంలింగ అన్యశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. విధిమ్ – **విధిమ్**, విధీ, విధీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ విధిశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. విచిన్వతీ – **విచిన్వతీ**, విచిన్వత్యౌ, విచిన్వత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ విచిన్వతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. న, యదా, తదా, చ, సహ – అవ్యయాలు 8. అపశ్యత్ – క్రియ 9. గురోః – **గురోః**, గుర్వోః,

గురూణామ్ ;ఉకారాన్త పుంలింగ **గురు**శబ్దము. ష.ఏ 10. అనుజ్ఞయా – **అనుజ్ఞయా,** అనుజ్ఞాభ్యామ్, అనుజ్ఞాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అనుజ్ఞాశబ్దము. తృ.ఏ 11. అస్మాభిః – మయా, ఆవాభ్యామ్, **అస్మాభిః** ; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. తృ.బ 12. తపసే – **తపసే,** తపోభ్యామ్, తపోభ్యః; సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. చ.ఏ 13. తపోవనమ్ – **తపోవనమ్,** తపోవనే, తపోవనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తపోవనశబ్దము. ద్వి.ఏ 14. ప్రపన్నా – **ప్రపన్నా,** ప్రపన్నే, ప్రపన్నాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రపన్నాశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. జగత్పతేః – జగతాం పతిః (ష.త.) జగత్పతిః తస్య।
2. తపోవనమ్ – తపసః వనమ్ (ష.త.) తపోవనమ్, తత్।

సంధులు :–

1. తస్య + అధిగమే – తస్యాధిగమే – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. జగత్పతేః + అపశ్యత్ – జగత్పతేరపశ్యత్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. పశ్యత్ + అన్యమ్ – పశ్యదన్యమ్ – జశ్త్వమ్।
4. సహ + అస్మాభిః – సహాస్మాభిః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
5. అస్మాభిః + అనుజ్ఞయా – అస్మాభిరనుజ్ఞయా – విసర్గసన్ధిః।
6. గురోః + ఇయమ్ – గురోరియమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. గురుః – (పుం.)

ఎ) గృణాతి ఉపదిశతి వేదాదిశాస్త్రాణి ఇంద్రాదిదేవేభ్యః ఇతి। యద్వా గీర్యతే స్తూయతే దేవగన్ధర్వమనుష్యాదిభిః। గృ+ 'కృగ్రోరుచ్చ' ఇతి ఉత్। బృహస్పతిః।

బి) గృణాతి ఉపదిశతి వేదాన్। వేదాధ్యాపయితాచార్యః।

సి) గృణాతి ఉపదిశతి కిఞ్చిదపి యః। ఉపాధ్యాయః।

డి) గీర్యతే స్తూయతేఽసౌ జ్ఞానతపోవృద్ధత్వాత్।

ఇ) గృణాతి ఉపనీయ సంధ్యోపాసనాచారాదీని కర్మాణి ఉపదిశతి। **పితా**

"శ్లో॥ గతో దశరథః స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః॥"

– ఇతి రామాయణమ్ 2-79-2

ఎఫ్) గిరతి అజ్ఞానమన్తర్యామిరూపేణావిద్యాం నాశయతీత్యర్థః।
గీర్యతే స్తూయతే జీవనికరైరితి వా। 1)విష్ణుః 2) శివః 3) బ్రహ్మా, మాననీయః

1) శ్లో॥ ఆదిదేవో మహాదేవో దేవేశో దేవభృద్ **గురుః**।

– ఇతి మహాభారతే 13-149-65

2) శ్లో॥ సహస్రమూర్ధా దేవేన్ద్రః సర్వదేవమయో గురుః।
- ఇతి మహాభారతే 13-17-130

3. శ్లో॥ బిభ్రత్ సహజకాఠిన్యం జాతో **గౌరీగురుర్గురుః॥**
శమ్భుం ప్రపూజ్య సుతయా ప్రజా విశ్వగురోరపి॥
- ఇతి కాశీఖణ్డే 66-71

2. (త్రి.) గీర్యతే స్తూయతే మహత్వాత్। గృ+ 'కృగ్రోరుచ్' ఇతి ఉత్। మహాన్।
"ఇదం మే అగ్నే! క్రియతే పావకామినతే **గురుం** భారం న మన్మ" ఇతి ఋగ్వేదే 4-5-6

క్రియాదర్శము :- 1. అపశ్యత్ - 'దృశిర్ ప్రేక్షణే', లఙ్. ప్రథమపురుషైకవచనాంతః **అపశ్యత్** - అపశ్యతామ్ - అపశ్యన్।

శ్లో॥ ద్రుమేషు సఖ్యా కృతజన్మసు స్వయం
ఫలం తపస్సాక్షిషు దృష్టమేష్వపి।
న చ ప్రరోహాభిముఖోఽపి దృశ్యతే
మనోరథోఽస్యాః శశిమౌళిసంశ్రయః॥ 60

పదవిభాగము :- ద్రుమేషు, సఖ్యా, కృతజన్మసు, స్వయమ్, ఫలమ్, తపఃసాక్షిషు, దృష్టమ్, ఏషు, అపి, న, చ, ప్రరోహాభిముఖః అపి, దృశ్యతే, మనోరథః, అస్యాః, శశిమౌళిసంశ్రయః

అన్వయక్రమము:- సఖ్యా స్వయం కృతజన్మసు తపఃసాక్షిషు ఏషు ద్రుమేషు అపి ఫలం దృష్టమ్ అస్యాః శశిమౌళిసంశ్రయః మనోరథః ప్రరోహాభిముఖః+అపి న దృశ్యతే।

ప్రతిపదార్థము :- సఖ్యా - సఖ్యురాలగు పార్వతీదేవిచేత, స్వయమ్ - స్వయముగ, కృతజన్మసు - చేయబడిన జన్మలు గలట్టియు, తపఃసాక్షిషు - తపస్సునకు సాక్షులైనట్టియు అగు, ఏషు ద్రుమేషు + అపి - ఈ చెట్లయందు సైతము, ఫలమ్ - ఫలము, దృష్టమ్ - చూడబడినది, అస్యాః - ఈమెయొక్క, శశిమౌళిసంశ్రయః - 'చంద్రశేఖరుడు విషయముగా గలిగినట్టి, మనోరథః చ - కోరి'కైతే, ప్రరోహాభిముఖః + అపి - మొలకెత్తిబోవునట్లు ఐనను, న దృశ్యతే - అగబడుటలేదు.

తాత్పర్యము:- సఖ్యురాలగు పార్వతీదేవిచేత స్వయముగ చేయబడిన జన్మలు గలట్టియు, తపస్సునకు సాక్షులైనట్టియు అగు ఈ చెట్లయందు సైతము ఫలము చూడబడినది. ఈమెయొక్క 'చంద్రశేఖరుడు విషయముగా గలిగినట్టి కోరి'కైతే మొలకెత్తబోవునట్లు ఐనను అగబడుటలేదు.

పాఠాన్తరాలు :-

1. దృష్టమ్ - బద్ధమ్

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. సఖ్యా - **సఖ్యా,** సఖీభ్యామ్, సఖీభిః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సఖీశబ్దము. తృ.ఏ 2. స్వయమ్ - అవ్యయము 3. కృతజన్మసు - కృతజన్మని, కృతజన్మనోః, **కృతజన్మసు ;** నకారాన్త పుంలింగ కృతజన్మన్‌శబ్దము. స.బ 4. తపఃసాక్షిషు - **తపఃసాక్షిణి,** తపఃసాక్షిణోః, తపఃసాక్షిషు; నకారాన్త పుంలింగ తపఃసాక్షిన్‌శబ్దము. స.బ 5. ఏషు - అస్మిన్, అనయోనః, **ఏషు;** మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. స.బ 6. ద్రుమేషు - ద్రుమే, ద్రుమయోః, **ద్రుమేషు;** అకారాన్త పుంలింగ ద్రుమశబ్దము. స.బ 7. అపి, న - అవ్యయాలు 8. ఫలమ్ - **ఫలమ్,** ఫలే, ఫలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఫలశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. దృష్టమ్ - **దృష్టమ్,** దృష్టే, దృష్టాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దృష్టశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. అస్యాః - అస్యాః, అనయోః, ఆసామ్; మకారాన్త స్త్రీలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ష.ఏ 11. శశిమౌళిసంశ్రయః - ...**సంశ్రయః,** ...సంశ్రయౌ, ...సంశ్రయాః; అకారాన్త పుంలింగ...సంశ్రయశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. మనోరథః - **మనోరథః,** మనోరథౌ, మనోరథాః; అకారాన్త పుంలింగ మనోరథశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. ప్రరోహాభిముఖః - ...**ముఖః,** ...ముఖౌ, ...ముఖాః; అకారాన్త పుంలింగ ...ముఖశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. దృశ్యతే - క్రియ - కర్మణి

సమాసాలు :-

1. కృతజన్మసు - కృతం జన్మ యేషాం (బహువ్రీహి) తే, కృతజన్మానః, తేషు।
2. తపఃసాక్షిషు - తపసః సాక్షిణః (ష.త.) తపసాక్షిణః, తేషు।
3. శశిమౌళిసంశ్రయః - శశీ మౌలౌ యస్య (బహువ్రీహి) సః శశిమౌళిః, శశిమౌళిః సంశ్రయః యస్య (బహువ్రీహి) సః।
4. మనోరథ - మనసః రథః (ష.త.)।
5. ప్రరోహాభిముఖః - ప్రరోహస్య అభిముఖః (ష.త.)।

సంధులు :-

1. ఏషు+ అపి - ఏష్వపి - యణాదేశసన్ధిః।
2. ...ముఖః + అపి - ముఖోపి - ఉత్వాదేశము+ పూర్వరూపము।
3. మనోరథః + అస్యాః - మనోరథోఽస్యాః - ఉత్వాదేశము+ పూర్వరూపము।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మౌలిః :– (పుం.స్త్రీ.) –

ఎ) మూలస్యాదూరే భవః। మూల+'సుతఙ్గమాదిత్వాత్' ఇఞ్।

బి) శ్లో॥ "ముణ్డోత్తమాఙ్గమస్తక**మౌలి**శిరఃశీర్షమూర్ధకాని స్యుః।"

అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

శ్లో॥ "భాలనయనేఽగ్నిరిన్దుమౌలౌ గాత్రే భుజఙ్గమణిదీపాః।

– ఇతి ఆర్యాసప్తశత్యామ్ 4-424

డి) శ్లో॥ ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణుర్న్యవర్తత రథోద్ధతమ్।
రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు **మౌలిషు**॥ ర.వం. 4-85

ఇ) కుమారసంభవమహాకావ్యము -2వసర్గ – 26వ శ్లోకమును అనుసంధానము ఇట చేసికొనదగును. వివరములకు – మృణాళినీవ్యాఖ్య చూడదగును.

ఎఫ్) 1. 'అఖిలపరిమలానాం మౌలినా సౌరభేణ...।

2. అలబ్ధశాణోత్కషణా నృపాణాం న జాతు మౌళౌ మణయో వసన్తి।

– భామినీ విలాసము 1-121, 73

2. చ = తు, చకారస్తుశబ్దార్థే।

క్రియాదర్శము:– 1. దృశ్యతే – దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే(చూచుట), భ్వాదిప్రకరణమ్(1). సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ। లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। కర్మణిప్రయోగము ఆత్మనేపదీ।

రూపాలు :– దృశ్యతే – దృశ్యేతే – దృశ్యన్తే.

శ్లో॥ న వేద్మి స ప్రార్థితదుర్లభః కదా
సఖీభిరస్రోత్తరమీక్షితామిమామ్।
తపఃకృశామభ్యుపపత్స్యతే సఖీం
వృషేవ సీతాం తదవగ్రహక్షతామ్॥ 61

పదవిభాగము :– న, వేద్మి, సః, ప్రార్థితదుర్లభః, కదా, సఖీభిః, అస్రోత్తరమ్, ఈక్షితామ్, ఇమామ్, తపఃకృశామ్, అభ్యుపపత్స్యతే, సఖీమ్, వృషా, ఇవ, సీతామ్, తదవగ్రక్షతామ్।

అన్వయక్రమము :– ప్రార్థితదుర్లభః సః తపఃకృశాం సఖీభిః అస్రోత్తరమ్ ఈక్షితామ్ ఇమాం సఖీం తదవగ్రహక్షతాం సీతాం వృషా + ఇవ కదా అభ్యుపపత్స్యతే న వేద్మి।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రార్థితదుర్లభః – కోరబడిన వాడై లభించనట్టి, సః – ఆ పరమేశ్వరుడు, తపఃకృశామ్ – తపస్సుచేత కృశించినదియు, సఖీభిః – చెలులచే, అస్రోత్తరమ్ – కన్నీరు అధికముగ కార్చుచు, ఈక్షితామ్ – చూడబడినట్టిదియు అగు, ఇమామ్ – ఈ, సఖీమ్ – చెలిని (పార్వతీదేవిని) తదవగ్రహక్షతామ్ – ఆ ఇంద్రునియొక్క అనావృష్టిచేత పీడింపబడిన, సీతామ్ – (నాగేటి) చాలును, వృషా + ఇవ – ఇంద్రునివలె, కదా – ఎప్పుడు, అభ్యుపపత్స్యతే – అనుగ్రహించునో, న వేద్మి – ఎఱుగకున్నాను.

తాత్పర్యము :– కోరబడినవాడై లభించనట్టి ఆ పరమేశ్వరుడు తపస్సుచేత కృశించినదియు, చెలులచే కన్నీరు అధికముగ కార్చుచు చూడబడినట్టిదియు అగు ఈ పార్వతీదేవిని ఆ యింద్రునియొక్క అనావృష్టిచేత పీడింపబడిన నాగేటిచాలును ఇంద్రుడువలె ఎప్పుడు అనుగ్రహించునో ఎఱుగకున్నాను.

పాఠాన్తరాలు :– అస్రోత్తరమీక్షితామ్ – అస్రాన్తరవీక్షితామ్, అశ్రాన్తనిరీక్షితామ్, అస్రాన్తనిరీక్షితామ్।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సః – **సః,** తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము ప్ర.ఏ 2. ప్రార్థితదుర్లభః **–...దుర్లభః,** ...దుర్లభౌ, ...దుర్లభాః; అకారాన్త పుంలింగ...దుర్లభశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. తపఃకృశామ్ – **తపఃకృశామ్,** తపఃకృశే, తపఃకృశాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తపఃకృశాశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. సఖీభిః – సఖ్యా, సఖీభ్యామ్, **సఖీభిః;** ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సఖీశబ్దము. తృ.బ 5. అస్రోత్తరమ్ – క్రియావిశేషణము 6. ఈక్షితామ్ – **ఈక్షితామ్,** ఈక్షితే, ఈక్షితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఈక్షితాశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. ఇమామ్ – ఇమామ్, ఇమే, ఇమాః; మకారాన్త స్త్రీలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ద్వి.ఏ 8. సఖీమ్ – **సఖీమ్,** సఖ్యౌ, సఖీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సఖీశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. తదవగ్రహక్షతామ్ –..క్షతామ్, ...క్షతే, ...క్షతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...క్షతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 10. సీతామ్ – **సీతామ్,** సీతే, సీతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సీతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. వృషా – వృషా, వృషాణౌ, వృషాణః; నకారాన్త పుంలింగ వృషన్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 12. ఇవ, కదా – అవ్యయాలు 13. అభ్యుపపత్స్యతే – క్రియ 14. వేద్మి – క్రియ

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ప్రార్థితదుర్లభః – ప్రార్థితః చాసౌ దుర్లభః (కర్మధా.) ఇతి ప్రార్థితదుర్లభః।
2. తపఃకృశామ్ – తపసా కృశా (తృ.త.) తపఃకృశా, తామ్।

3. అస్రోత్తరమ్ – అస్రాణి ఉత్తరాణి యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తద్ యథా స్యాత్తథా।
4. తదవగ్రహక్షతామ్ – తస్య అవగ్రహః (ష.త.) తదవగ్రహః, తేన క్షతా (తృ.త.) తామ్।

సంధులు :–

1. సః + ప్రార్థితదుర్లభః – స ప్రార్థితదుర్లభః – సులోపః।
2. సఖీభిః + అస్రోత్తరమ్ – సఖీభిరస్రోత్తరమ్ – విసర్గసన్ధిః(రుత్వమ్)।
3. వృషా + ఇవ – వృషేవ – గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సీతా – (స్త్రీ.)

ఎ) సినోతీతి, షిఞ్ బన్ధనే + 'బాహులకాత్ క్త దీర్ఘశ్చ'। లాంగలరేఖయా సినోతి ఖనతి భూమిమ్, షిఞ్ బన్ధనే క్త, నిపాతనాత్ దీర్ఘః సీతా దన్త్యసాదిః, శేతే భువి ఇతి శీతా, తాలవ్యశాదిశ్చ। లాంగలపద్ధతిః।

బి) హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు ఈ పదవివరణ సందర్భమున ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

సి) Name of the daughter of Janaka, king of Mithila, and wife of Rama; She was so called because she was supposed to have sprung from a furrow made by king Janaka while ploughing the ground to prepare it for a sacrifice which he had instituted to obtain progeny, and hence also her epithets, అయోనిజ, ధరాపుత్రి. – ఆప్టే మహాశయుడు.

డి) శ్లో॥ ...స్యాత్ సీతా లాంగులపద్ధతిః। – అని హలాయుధకోశము

ఇ) శ్లో॥ **సీతాద్రవ్యాపహరణే** వస్త్రాణామౌషధస్య చ।
కాలమాసాద్య కార్యం చ రాజా దండం ప్రకల్పయేత్॥
– మనుస్మృతి 9–293

అలంకారములు :–

1. ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
'వృషేవ సీతాం...' అని చెప్పబడుటచే ఉపమాలంకారము.
ఉపమానము – నాగేటి చాలుము
ఉపమేయము – పార్వతీదేవి
సమానధర్మము – అనుగ్రహించుట
ఉపమావాచకము – ఇవ (వలె)

2) తదర్థకతపఃకృశామ్ – బింబము (పార్వతీదేవి) – సఖీమ్
తత్కృతావగ్రహక్షతామ్ – ప్రతిబింబము (నాగేటి చాలుము) – సీతామ్
సఖీభిరస్రోత్తరమీక్షితామ్, ప్రార్థితదుర్లభః – ఇవ ఉభయాన్వయములు, శ్లిష్టములు
సః –(పినాకపాణిః) – బింబము
వృషా – (ఇంద్రః) – ప్రతిబింబము
కనుక ఈ శ్లోకమున అనుగామిత్వ – బింబ ప్రతిబింబ భావ – శ్లేషలకు మిశ్రణము గలదు.

క్రియాదర్శము :–

1. **అభ్యుపపత్స్యతే** – అభి, ఉప – ఉపసర్గలు, 'పద – గతౌ' లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
అభ్యుపపత్స్యతే – అభ్యుపపత్స్యేతే – అభ్యుపపత్స్యన్తే.
2. **వేద్మి** – 'విద – జ్ఞానే' లట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః।
వేద్మి – విద్వః – విద్మః

శ్లో॥ **అగూఢసద్భావమితీఙ్గితజ్ఞయా
నివేదితో నైష్ఠికసున్దరస్తయా।
అయీదమేవం పరిహాస ఇత్యుమా–
మపృచ్ఛదవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః॥ 62**

పదవిభాగము :– అగూఢసద్భావమ్, ఇతి, ఇఙ్గితజ్ఞయా, నివేదితః, నైష్ఠికసున్దరః, తయా, అయి, ఇదమ్, ఏవమ్, పరిహాసః, ఇతి, ఉమామ్, అపృచ్ఛత్, అవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః।

అన్వయక్రమము :– ఇంగితజ్ఞయా తయా ఇతి అగూఢసద్భావం నివేదితః నైష్ఠికసుందరః అవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః అయి! ఇదమ్ ఏవం పరిహాసః ఇతి ఉమామ్ అపృచ్ఛత్।

ప్రతిపదార్థము :– ఇంగితజ్ఞయా – పార్వతీదేవి మనస్సును ఎఱిగినదైన, తయా – ఆ సఖిచేత, ఇతి – ఈ రీతిగ, అగూఢసద్భావమ్ – వెల్లడింపబడిన మంచి యభిప్రాయముగలుగునట్లుగా, నివేదితః – తెలియజేయబడినవాడై, నైష్ఠికసుందరః

– యావజ్జీవ బ్రహ్మచారిఐన యా అందగాడు, అవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః – వెల్లడింపని సంతోషచిహ్నములు గలవాడై, అయి! – ఓ పార్వతీ! ఇదమ్ – ఈ సఖి చెప్పిన మాట , ఏవమ్ – నిజమా?, పరిహాసః – పరిహాసమునకా?, ఇతి – అని, ఉమామ్ – పార్వతీదేవిని, అపృచ్ఛత్ – అడిగెను.

తాత్పర్యము :– పార్వతీదేవి మనస్సును ఎఱిగినదైన ఆ సఖిచేత ఈ రీతిగ వెల్లడింపబడిన మంచి యభిప్రాయము గలుగునట్లుగా తెలియజేయబడినవాడై యావజ్జీవ బ్రహ్మచారి ఐన యా యందగాడు వెల్లడింపని సంతోషచిహ్నములు గలవాడై 'ఓ పార్వతీ! ఈ సఖి చెప్పినమాట నిజమా లేక పరిహాసమునకా?' అని పార్వతీదేవిని అడిగెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అయిాద. – అపాద.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఇంగితజ్ఞయా –**...జ్ఞయా,** ...జ్ఞాభ్యామ్, ...జ్ఞాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ 'ఇంగితజ్ఞా'శబ్దము. తృ.ఏ 2. తయా – **తయా,** తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 3. ఇతి, అయి – అవ్యయాలు 4. అగూఢసద్భావమ్ – క్రియావిశేషణము 5. నివేదితః – **నివేదితః,** నివేదితౌ, నివేదితాః; అకారాన్త పుంలింగ నివేదితశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. నైష్ఠికసుందరః – **...సుందరః,** ...సుందరౌ, ...సుందరాః; అకారాన్త పుంలింగ...సుందరశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. అవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః – **...లక్షణః,** ...లక్షణౌ, ...లక్షణాః; అకారాన్త పుంలింగ ...లక్షణశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. ఇదమ్ – **ఇదమ్,** ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 9. ఏవమ్ – అవ్యయము 10. పరిహాసః – **పరిహాసః,** పరిహాసౌ, పరిహాసాః ; అకారాన్త పుంలింగ పరిహాసశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. ఉమామ్ – **ఉమామ్,** ఉమే, ఉమాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఉమాశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. అపృచ్ఛత్ – క్రియ

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. అగూఢసద్భావమ్ – న గూఢః – అగూఢః (నఞ్‌తత్పు.), అగూఢః సద్భావః యస్మిన్ కర్మణి యథా భవతి తత్తథా – క్రియావిశేషణము.
2. ఇంగితజ్ఞయా – ఇంగితం జానాతీతి ఇంగితజ్ఞా, తయా।
3. నైష్ఠికసుందరః – నైష్ఠికః చాసౌ సుందరః (కర్మధా.) నైష్ఠికసుందరః।
4. అవ్యంజితహర్షలక్షణః – న వ్యంజితమ్ – అవ్యంజితమ్ (నఞ్‌తత్పు.) హర్షస్య లక్షణమ్, హర్షలక్షణమ్ (ష.త.) అవ్యంజితం హర్షలక్షణం యస్య సః (బహువ్రీహి), అవ్యంజితహర్షలక్షణః।

సంధులు :–

1. నివేదితః + నైష్ఠికసుందరః – నివేదితో నైష్ఠికసుందరః – ఉత్వాదేశః।

83

2. నైష్ఠికసుందరః + తయా – నైష్ఠికసుందరస్తయా–విసర్గసన్ధిః–సకారాదేశః।
3. అయి + ఇదమ్ – అయీదమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. పరిహాసః + ఇతి – పరిహాస ఇతి – విసర్గలోపః।
5. ఇతి + ఉమామ్ – ఇత్యుమామ్ – యణాదేశసన్ధిః।
6. అపృచ్ఛత్ + అవ్యంజిత... – అపృచ్ఛదవ్యంజిత... – జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అయి – అవ్యయకోశము (108)

ప్రశ్నానురాగాదిష్వపి దృశ్యతే।

1. సంబోధనే – 'అయి విజహీహి దృఢోపగూహనమ్'।
2. అనునయే – ఎ) 'అయి ఘనోరు! పదాని శనైః శనైః' – (వేణీసంహారే)।
   బి) 'అయి సాహసకారిణి –' (రత్నావలీ)।
3. ప్రశ్నే – 'అయి కఠోర యశః కిల తే ప్రియమ్?'।
4. అనురాగే – 'అయి జీవితనాథ జీవసి –' కుమారసమ్భవే 4–3

2. నైష్ఠికసుందరః –

ఎ) 'యావజ్జీవం బ్రహ్మచర్యాశ్రమే ఏవ స్థితః తదుక్తమ్ –

"నైష్ఠికో బ్రహ్మచారీ తు వసేదాచార్యసన్నిధౌ।
తదభావేఽస్య తనయే పత్న్యాం వైశ్వానరేఽపి వా॥

– ఇతి యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః 1–49

బి) నైష్ఠికో నైష్ఠికబ్రహ్మచారీ। ఉపకుర్వాణో నైష్ఠికః చేతి ద్వివిధో బ్రహ్మచారీ। తత్ర గృహస్థాద్యాశ్రమేష్వపి య ఉపకరోతి స **ఉపకుర్వాణః।** యః తు బ్రహ్మచర్యాశ్రమ మాత్రేణ నిష్ఠాం ప్రాప్నోతి స **నైష్ఠికః।**

సి) నైష్ఠికః చాసౌ సుందరః చేతి నైష్ఠికసుందరః। సుందరశబ్దేనాత్ర కాముకత్వం లక్ష్యతే। పరస్పరవిరుద్ధం నైష్ఠికత్వం సుందరత్వం చ పరమేశ్వర ఏవోపపద్యతే। – 'వివరణమ్' వ్యాఖ్యనుండి.

క్రియాదర్శము :– అపృచ్ఛత్ – 'ప్రచ్ఛ – జ్ఞీప్సాయామ్ ' (అడుగుట) ద్వికర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, తుదాది ప్రకరణమ్ (6). లఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। **అపృచ్ఛత్** – అపృచ్ఛతామ్ – అపృచ్ఛన్.

శ్లో॥ అథాగ్రహస్తే ముకులీకృతాఙ్గులౌ
సమర్పయన్తీ స్ఫటికాక్షమాలికామ్।
కథఞ్చిదద్రేస్తనయా మితాక్షరం
చిరవ్యవస్థాపితవాగభాషత। 63

పదవిభాగము :– అథ, అగ్రహస్తే, ముకులీకృతాఙ్గులౌ, సమర్పయన్తీ, స్ఫటికాక్షమాలికామ్, కథఞ్చిత్, అద్రేః, తనయా, మితాక్షరమ్, చిరవ్యవస్థాపితవాక్, అభాషత।

అన్వయక్రమము :– అథ అద్రేః తనయా ముకులీకృతాంగులౌ అగ్రహస్తే స్ఫటికాక్షమాలికాం సమర్పయన్తీ కథంచిత్ చిరవ్యవస్థాపితవాక్ మితాక్షరమ్ అభాషత।

ప్రతిపదార్థము :– అథ – అంతట, అద్రేః – హిమవంతునియొక్క, తనయా – కూతురు, ముకులీకృంతాంగుళౌ – మొగ్గగా చేయబడిన వ్రేళ్లుగల, అగ్రహస్తే – ముంజేతియందు, స్ఫటికాక్షమాలికామ్ – స్ఫటికములచే చేయబడిన జపమాలను, సమర్పయన్తీ – ఉంచుచున్నదై, కథంచిత్ – ఎట్లాగో, చిరవ్యవస్థాపితవాక్ – చాలాసేపటికి మాటలాడుటకుపక్రమించినదై, మితాక్షరమ్ – కొంచెమైన వర్ణములు గలుగునట్లుగ, అభాషత – మాటలాడెను.

తాత్పర్యము :– అంతట హిమవంతునియొక్క కూతురు మొగ్గగాచేయబడిన వ్రేళ్లుగల ముంజేతియందు స్ఫటికములచే చేయబడిన జపమాలను ఉంచుచున్నదై, ఎట్లాగో చాలాసేపటికి మాటలాడుటకుపక్రమించినదై కొంచెమైన వర్ణములుగలుగునట్లుగ మాటలాడెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. మాలికామ్ – మణ్డలమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1.అథ, కథంచిత్ – అవ్యయాలు 2. అద్రేః – **అద్రేః,** అద్ర్యోః, అద్రీణామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ అద్రిశబ్దము. ష.ఏ 3. తనయా – **తనయా,** తనయే, తనయాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తనయాశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. ముకులీకృతాంగుళౌ –**...అంగుళౌ,** ...అంగుళ్యోః, ...అంగుళిషు; ఇకారాన్త పుంలింగ ...అంగుళిశబ్దము. స.ఏ 5. అగ్రహస్తే – **అగ్రహస్తే,** అగ్రహస్తయోః, అగ్రహస్తేషు; ఇకారాన్త పుంలింగ అగ్రహస్త శబ్దము. స.ఏ 6. స్ఫటికాక్షమాలికామ్ – ...**మాలికామ్**, ...మాలికే, ...మాలికాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...మాలికాశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. సమర్పయన్తీ – సమర్పయన్తీ, సమర్పయన్త్యౌ, సమర్పయన్త్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సమర్పయన్తీశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. చిరవ్యవస్థాపితవాక్ –...వాక్, ...వాచౌ, ...వాచః; చకారాన్త స్త్రీలింగ...వాక్శబ్దము. ప్ర.ఏ 9. మితాక్షరమ్ – మితాక్షరమ్, మితాక్షరే , మితాక్షరాణి ; అకారాన్త నపుంసకలింగ మితాక్షరశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. అభాషత – క్రియ

సమాసాలు :–

1. ముకులీకృతాంగుళౌ – ముకులీకృతా అంగుళయః యస్మిన్ (బహువ్రీహి) సః, ముకులీకృతాంగుళిః, తస్మిన్।
2. అగ్రహస్తే – అగ్రః చాసౌ హస్తః (కర్మధా.) అగ్రహస్తః, తస్మిన్।
3. స్ఫటికాక్షమాలామ్ – స్ఫటికానామ్ అక్షమాలికా (ష.త.) స్ఫటికాక్షమాలికా, తామ్।
4. చిరవ్యవస్థాపితవాక్ – చిరేణ వ్యవస్థాపితాః వాచః యయా (బహువ్రీహి) సా।
5. మితాక్షరమ్ – మితాని అక్షరాణి యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తత్।

సంధులు :–

1. అథ + అగ్రహస్తే – అథాగ్రహస్తే – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. అద్రేః + తనయా – అద్రేస్తనయా – విసర్గసన్ధిః, సకారాదేశః।
3. ...వాక్ + అభాషత – ...వాగభాషత – జశ్త్వమ్

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అక్షరమ్ (నపుం.) –

ఎ) అశేః సరః – 3.7 ఇతి సరః।
అశూ వ్యాప్తౌ సంఘాతే చ స్వాది/ఆత్మనేపదీ/వేట్ + సరః। అశ్నుత ఇత్యక్షరమ్। వేదాది శాస్త్రాణి।

బి) శ్లో॥ అక్షరాణామకారోస్మి ద్వన్ద్వః సామాసికస్య చ।
అహమేవాక్షయః కాలో ధాతాహం విశ్వతోముఖః॥
– శ్రీమద్భగవద్గీత –10 –33

సి) శ్లో॥ ఏకాక్షరం పరం బ్రహ్మ ప్రాణాయామాః పరం తపః।
సావిత్ర్యాస్తు పరం నాస్తి మౌనాత్సత్యం విశిష్యతే॥ – మనుస్మృతి 2–83
"ఓమను నొక యక్షరమే బ్రహ్మము. ప్రాణాయామములే గొప్ప తపస్సు. గాయత్రి కంటె మించిన మంత్రము లేదు. మౌనము కంటె సత్యము చెప్పుట మేలు."

డి) శ్లో॥ ముహు**రంగులి**సంవృతాధరోష్ఠం
ప్రతిషే**ధాక్షర**విక్లబాభిరామమ్।
ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః
కథమప్యున్నమితం చుంబితం తు॥ – ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 3–24

"మాటిమాటికి సిగ్గువలన చేతిప్రేళ్లచే అధరోష్ఠమును దాచుకొనుచున్నట్టియు, ముద్దిడబోవ, వలదువలదని మరొకవైపునకు తల త్రిప్పుకొనుచు **ముగ్ధభాష**, లొనర్చుచున్నట్టియు, ఆ పక్ష్మలాక్షియొక్క ముఖమే అతిప్రయాసతో పైకెత్తితినిగాని ముద్దిడుకొనుటకు ఏ మాత్రము వీలయినది కాదాయె."

ఇ) **అక్షరం** వర్ణనిర్మాణం వర్ణమప్యక్షరం విదుః।
అక్షరం న క్షరం విద్యాదశ్నోతేర్వా సరోఽక్షరమ్॥

ఎఫ్) లవః – (సగర్వమివ) అహో సం**దీపనాన్యక్షరాణి।** – ఉత్తరరామచరితే –4

క్రియాదర్శము :– అభాషత – భాష (భాష్) వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్(1), లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః **అభాషత** – అభాషేతామ్ – అభాషన్త.

శ్లో॥ ఏతావదుక్త్వా విరతే మృగేన్ద్రే
ప్రతిస్వనేనాస్య గుహాగతేన।
శిలోచ్చయోఽపి క్షితిపాలముచ్చైః
ప్రీత్యా తమేవార్థమభాషతేవ॥ – ర.వం. 2–51

శ్లో॥ యథా శ్రుతం వేదవిదాంవర! త్వయా
జనోఽయముచ్చైఃపదలంఘనోత్సుకః।
తపః కిలేదం తదవాప్తిసాధనం
మనోరథానామగతిర్న విద్యతే। 64

పదవిభాగము :– యథా, శ్రుతమ్, వేదవిదాంవర!, త్వయా, జనః, అయమ్, ఉచ్చైఃపదలంఘనోత్సుకః, తపః, కిల, ఇదమ్, తత్ + అవాప్తిసాధనమ్, మనోరథానామ్, అగతిః, న, విద్యతే।

అన్వయక్రమము :– వేదవిదాంవర! త్వయా యథా శ్రుతమ్ అయం జనః ఉచ్చైః పదలంఘనోత్సుకః ఇదం తపః తదవాప్తిసాధనం కిల! మనోరథానామ్ అగతిః న విద్యతే।

ప్రతిపదార్థము :– వేదవిదాం వర! – వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుడా!, త్వయా – నీచేత, యథా – ఎట్లు, శ్రుతమ్ – వినబడినదో, అయమ్ + జనః – ఈ ప్రాణి, ఉచ్చైః

పదలంఘనోత్సుకః – గొప్పదైన స్థానమును ఆక్రమించుటకు కోరియున్నది, ఇదమ్ తపః – ఇచ్చటి తపము, తదవాప్తిసాధణమ్ కిల– ఆ గొప్పదైన స్థానమును పొందుటకు సాధనము గదా!, మనోరథానామ్ – కోరికలకు, అగతిః – స్థానము లేకుండుట, న విద్యతే – ఉండదు గదా!

తాత్పర్యము :– వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుడా! నీ చేత ఎట్లు వినబడినదో ఈ ప్రాణి గొప్పదైన స్థానమును ఆక్రమించుటకు కోరియున్నది. ఇచ్చటి తపము ఆ గొప్పదైన స్థానమును పొందుటకు సాధనము గదా! కోరికలకు స్థానము లేకుండుట ఉండదుగదా! (గొప్పదైనస్థానము – శివుని భర్తగా పొందుట)

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. వేదవిదామ్ – వేదవిదః, వేదవిదోః, **వేదవిదామ్**; దకారాన్త పుంలింగ వేదవిచ్ఛబ్దము. ష.బ 2. త్వయా – **త్వయా**, యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః ; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 3. యథా, ఇదమ్, న, కిల – అవ్యయాలు (ఇదమ్ – అత్ర ఇత్యర్థే) 4. శ్రుతమ్ – **శ్రుతమ్**, శ్రుతే, శ్రుతాని ; అకారాన్త నపుంసకలింగ శ్రుతశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. అయమ్ – **అయమ్,** ఇమౌ, ఇమే; మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 6. జనః – **జనః,** జనౌ, జనాః అకారాన్త పుంలింగ జనశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. ఉచ్చైఃపదలంఘనోత్సుకః – **…ఉత్సుకః**, …ఉత్సుకౌ, …ఉత్సుకాః; అకారాన్త పుంలింగ …ఉత్సుకశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. తపః – **తపః,** తపసీ, తపాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 9. తదవాప్తిసాధనమ్ – …**సాధనమ్**, …సాధనే, …సాధనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ..సాధనశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. మనోరథానామ్ – మనోరథస్య, మనోరథయోః, **మనోరథానామ్** అకారాన్త పుంలింగ మనోరథశబ్దము. ష.బ 11. అగతిః – **అగతిః**, అగతీ, అగతయః ఇకారాన్త స్త్రీలింగ అగతిశబ్దము. ప్ర.ఏ. (గమ్ + క్తిన్ – గతిః) 12. విద్యతే – క్రియ – లట్.

సమాసాలు :–

1. వేదవిదామ్ – వేదం వదన్తి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి వేదవిదః। తేషామ్।
2. ఉచ్చైఃపదలంఘనోత్సుకః – ఉచ్చైశ్చ తత్పదమ్ (కర్మధా.) ఉచ్చైఃపదమ్, ఉచ్చైఃపదస్య లంఘనమ్ (ష.త.) ఉచ్చైఃపదలంఘనమ్, ఉచ్చైఃపదలంఘనే ఉత్సుకః (స.త.)।
3. తదవాప్తిసాధనమ్ – తస్య అవాప్తిః (ష.త.) తవాప్తేః సాధనమ్ (ష.త.) తత్।
4. అగతిః – న గతిః (నఞ్‌తత్పు.)।

సంధులు :–

1. జనః + అయమ్ – జనోఽయమ్ – ఉత్వాదేశః – పూర్వరూపసన్ధిః।

2. కిల + ఇదమ్ – కిలేదమ్ – గుణసన్ధిః।
3. అగతిః + న – అగతిర్న – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఉత్సుకః (త్రి.)

ఎ) ఉత్ ఉద్యోగం సువతి స్తౌతి సునోతి వా। సు ప్రసవైశ్వర్యయోః। విచి సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ గుణాభావః క్విపి ఆగమశాస్త్రస్యానిత్యత్వాత్ తుగభావో వా। తతః సంజ్ఞాయాం కన్। యద్వా ఉత్ సువతి, ఘూ – ప్రేరణే. మితద్రవాదిత్వాజ్ డు, సత్సూతి క్విప్ వా, కాని కేణ ఇతి హ్రస్వః। ఉత్ + సూ+ క్విప్ + కన్। వాంఛితకర్మోద్యతః।

బి) శ్లో॥ ... **ఉత్సుకః** ప్రసృతః స్మృతః॥ 353 – అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో॥ వత్సో**త్సుకా**పి స్తిమితా సపర్యాం
ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననన్దతుస్తౌ।
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం
ప్రసాదచిహ్నాని పురః ఫలాని॥ – ర.వం 2–22

"ఆ నందినీధేనువు 'తన లేగదూడను చూడవలెను పాలీయవలెను' అని **ఉవ్విళ్లూరుచున్నప్పటికిని**, తనకు రాజదంపతులు చేయు పూజను ప్రశాంతముగా స్వీకరించెను..."

డి) ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ (సూ 2–3–44) కారకప్రకరణమ్. 'ఆభ్యాం యోగే తృతీయా స్యాచ్చాత్సప్తమీ। ప్రసిత ఉత్సుకో హరిణా హరౌ వా।
– పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా

శ్లో॥ మాముపాస్త దిదృక్షావాన్ యాష్టీకావ్యహేతో హరిః।
ఆజ్ఞాలాభ**ోత్సుకో** దూరాత్మాక్షేణానాదరేక్షితః॥ – ఇతి భట్టికావ్యే 5–24
ఆజ్ఞాలాభే ఉత్సుక ఇతి పూర్వవత్సమాసః।

అలంకారములు:– ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. **సామాన్యమైన ఒక అర్థమును చెప్పి దానిచే విశేషార్థమునుగాని, విశేషము చెప్పి సామాన్యర్థమునుగాని సమర్థించుట।** అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మగును.

"మనోరథానామ్ అగతిః న విద్యతే" అను సామాన్యముచే ఇట 'తపః తదవాప్తిసాధనమ్ కిల'। అను విశేషము సమర్థింపబడినది.

శ్లో॥ **మనోరథానాం** న సమాప్తిరస్తి, వర్షాయుతైరప్యథవాపి లక్షైః।
పూర్ణేషు పూర్ణేషు పునర్నవానామ్, ఉత్పత్తయస్సన్తి **మనోరథానామ్॥**

కోరికలకు చాలిమి అనేది ఎన్నటికీ ఉండదు. వే యేండ్లకు కానిందు, లక్ష సంవత్సరాలకే కానిందు. కోరికలను తీరుస్తూన్న కొద్దీ మరల మరల క్రొత్త కోరికలు బైలుదేరుతూనే ఉంటాయి గదా!

శ్లో॥ స్వప్నో ను? మాయా ను? మతిభ్రమో ను?
క్లప్తం ను తావత్ఫలమేవ పుణ్యైః?।
అసన్నివృత్త్యై తదదీతమేవ
మనోరథానామతటఃప్రపాతః॥
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే

క్రియాదర్శము :– విద్యతే – విద (విద్) సత్తాయామ్ (ఉండుట) అకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, దివాదిప్రకరణమ్(4), లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। **విద్యతే** – విద్యేతే – విద్యన్తే.

శ్లో॥ అథాహ వర్ణీ విదితో మహేశ్వర–
స్తదర్థినీ త్వం పునరేవ వర్తసే।
అమఙ్గలాభ్యాసరతిం విచిన్త్య తం
తవానువృత్తిం న చ కర్తుముత్సహే॥ 65

పదవిభాగము :– అథ, ఆహ, వర్ణీ, విదితః, మహేశ్వరః, తదర్థినీ, త్వమ్, పునః, ఏవ, వర్తసే, అమంగలాభ్యాసరతిమ్, విచిన్త్య, తమ్, తవ, అనువృత్తిమ్, న, చ, కర్తుమ్, ఉత్సహే।

అన్వయక్రమము :– అథ వర్ణీ ఆహ। మహేశ్వరః విదితః పునః ఏవ త్వం తదర్థినీ వర్తసే। అమంగలాభ్యాసరతిం తం విచిన్త్య తవ అనువృత్తిం కర్తుం న ఉత్సహే చ।

ప్రతిపదార్థము :– అథ – పిమ్మట, వర్ణీ – బ్రహ్మచారి, ఆహ – పలికెను, మహేశ్వరః – మహాదేవుడు, విదితః – తెలియబడినా, పునః ఏవ – మఱి, త్వమ్ – నీవు, తదర్థినీ – ఆయనను కోరుదానవుగా, వర్తసే – ఉన్నావు, అమంగల–అభ్యాస–రతిమ్ – అశుభమైన ఆచారమందు ఆసక్తిగలవాడైన, తమ్ – ఆ మహాదేవుని, విచిన్త్య –

తలంచి, తవ - నీయొక్క, అనువృత్తిమ్ - అనుసరణమును, కర్తుమ్ - చేయుటకు , న ఉత్సహేచ - ఉత్సహించను. (అంగీకరింపలేను)

తాత్పర్యము :- పిమ్మట, బ్రహ్మచారి పలికెను. మహాదేవుడు తెలియుచున్నాడు. మఱి నీవు ఆయనను కోరుదానవుగా ఉన్నావు. అశుభమైన ఆచారమందు ప్రీతిగలవాడైన ఆ మహాదేవుని తలంచి నీయొక్క అనుసరణమును చేయుటకు ఉత్సహించను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. పునరేవ - పుర ఏవ 2. రతిమ్ - రతమ్ 3. చ - తు।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. అథ, పునః, ఏవ, న, చ - అవ్యయాలు 2. విచిన్త్య, కర్తుమ్ - అవ్యయాలు 3. వర్ణీ - **వర్ణీ,** వర్ణినౌ, వర్ణినః; నకారాన్త పుంలింగ వర్ణిన్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 4. **ఆహ** - క్రియ 5. మహేశ్వరః - **మహేశ్వరః**, మహేశ్వరౌ, మహేశ్వరాః ; అకారాన్త పుంలింగ మహేశ్వరశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. విదితః - **విదితః,** విదితౌ, విదితాః; అకారాన్త పుంలింగ విదితశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. త్వమ్ - **త్వమ్,** యువామ్, యూయమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 8. తవ - **తవ,** యువయోః , యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 9. తమ్ - **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 10. తదర్థినీ - **తదర్థినీ**, తదర్థిన్యౌ, తదర్థిన్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ తదర్థినీశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. **వర్తసే**- క్రియ 12. అమంగలాభ్యాసరతిమ్ -...**రతిమ్**, ...రతీ, ...రతీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ...రతిశబ్దము. ద్వి.ఏ 13. అనువృత్తిమ్ - **అనువృత్తిమ్**, అనువృత్తీ, అనువృత్తీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ అనువృత్తిశబ్దము. ద్వి.ఏ 14. **ఉత్సహే** - క్రియ - ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః - లట్.

సమాసాలు :-

1. మహేశ్వరః - మహాంశ్చాసౌ ఈశ్వరః (కర్మధా.) మహేశ్వరః।
2. తదర్థినీ - తమ్ అర్థయతే (ఉపపదతత్పు.) తచ్ఛీలా।
3. అమంగలాభ్యాసరతిమ్ - న మంగలమ్ (నఞ్‌తత్పు.) అమంగలమ్, అమంగలస్య అభ్యాసః (ష.త.) అమంగలాభ్యాసః, అమంగలాభ్యాసే రతిః యస్య (బహువ్రీహి) సః, తమ్।

సంధులు :-

1. అథ + ఆహ - అథాహ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. విదితః + మహేశ్వరః - విదితో మహేశ్వరః - ఉత్వాదేశః।
3. మహేశ్వరః + తదర్థినీ - మహేశ్వరస్తదర్థినీ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
4. పునః + ఏవ - పునరేవ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

87

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అథాహ -

ఎ) అథ శబ్దస్య తదాదిత్వాత్ 'తదాదౌ చే'తి భోజసూత్రానుసారేణాథ శబ్దయోగాత్ భూతార్థే లట్। ఉక్తవాన్ ఇత్యర్థః - అని 'వివరణమ్' వ్యాఖ్య.

బి) 'ఆహేతి భూతార్థే లట్ ప్రయోగో భ్రాన్తిమూలః' ఇత్యాహ వామనః'।

- ఇతి మల్లినాథః।

క్రియాదర్శము :- ఆహ :- 'బ్రూఞ్ -వ్యక్తాయాం వాచి' లట్ - ప్ర.ఏ. అదాదిప్రకరణమ్(2). సకర్మకమ్, అనిట్, వచ్యాదేశే త్వనిట్, (ఉభయపదీ) పరస్మైపదీ।

బ్రవీతి/ఆహ - బ్రూతః/ఆహతుః - బ్రువన్తి/ఆహుః

శ్లో॥ అవస్తునిర్బన్ధపరే! కథం ను తే
కరోఽ యమాముక్తవివాహకౌతుకః।
కరేణ శమ్భోర్వలయీకృతాహినా
సహిష్యతే తత్ప్రథమావలమ్బనమ్॥ 66

పదవిభాగము :- అవస్తునిర్బన్ధపరే!, కథమ్, ను, తే, కరః, అయమ్, ఆముక్త...కౌతుకః, కరేణ, శమ్భోః, వలయీకృతాహినా, సహిష్యతే, తత్ప్రథమావలమ్బనమ్।

అన్వయక్రమము :- అవస్తునిర్బన్ధపరే। ఆముక్తవివాహకౌతుకః తే అయం కరః వలయీకృతాహినా శంభోః కరేణ తత్ప్రథమావలంబనం కథం ను సహిష్యతే।

ప్రతిపదార్థము :- అవస్తునిర్బన్ధపరే! - తుచ్ఛవస్తువునందు పట్టుదల ప్రధానముగా గలదానా! ఓ పార్వతీ!, ఆముక్త-వివాహ-కౌతుకః - కట్టబడిన పెండ్లికి సంబంధించిన హస్తసూత్రముకలదైన, తే - నీయొక్క, అయమ్ - ఈ, కరః - చేయి, వలయీకృతాహినా - అలంకారముగా చేయబడిన సర్పములుగల, శంభోః - శివునియొక్క, కరేణ - చేతిచేత, తత్ప్రథమావలమ్బనమ్ - అదే మొదటిదగు పట్టును, కథమ్ + ను - ఎట్లుగా, సహిష్యతే - ఓర్చును.

తాత్పర్యము :– తుచ్ఛవస్తువునందు పట్టుదల ప్రధానముగా గలదానా! ఓ పార్వతీ! కట్టబడిన పెండ్లికి సంబంధించిన హస్తసూత్రముకలదైన నీయొక్క యీ **చేయి** అలంకారములుగా చేయబడిన సర్పములుగల శివునియొక్క చేతిచేత అదే మొదటిదగు పట్టును ఎట్లుగా ఓర్చును.

పాఠాన్తరాలు :– 1. కరేణ – భుజేన।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అవస్తునిర్బన్ధపరే! – **హే అవస్తునిర్బన్ధపరే!** హే అవస్తునిర్బన్ధపరే! హే అవస్తునిర్బన్ధపరాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అవస్తునిర్బన్ధపరాశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 2. ఆముక్తవివాహకౌతుకః – **...కౌతుకః,** ...కౌతుకౌ, ...కౌతుకాః; అకారాన్త పుంలింగ...కౌతుకశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. తే – **తే,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 4. అయమ్ – **అయమ్,** ఇమౌ, ఇమే; మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 5. కరః – **కరః,** కరౌ, కరాః; అకారాన్త పుంలింగ కరశబ్దము.ప్ర.ఏ 6. వలయీకృతాహినా – **...అహినా,** ...అహిభ్యామ్, ...అహిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ...అహిశబ్దము. తృ.ఏ 7. శంభోః – **శంభోః,** శంభ్వోః, శంభూనామ్; ఉకారాన్త పుంలింగ శంభుశబ్దము. ష.ఏ 8. కరేణ – **కరేణ**, కరాభ్యామ్, కరైః; అకారాన్త పుంలింగ కరశబ్దము. తృ.ఏ 9. తత్ప్రథమావలమ్బనమ్ – ...**అవలంబనమ్**, ...అవలంబనే, ...అవలంబనాని ; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...అవలంబనశబ్దము. ద్వి.ఏ 10. కథమ్, ను – అవ్యయము 11. సహిష్యతే – క్రియ – లృట్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. అవస్తునిర్బన్ధపరే – న వస్తు(నఞ్‌తత్పు.) అవస్తు, అవస్తుని నిర్బన్ధః (స.త.) అవస్తునిర్బన్ధః, అవస్తునిర్బన్ధః పరం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, తత్సమ్బుద్ధౌ।
2. ఆముక్తవివాహకౌతుకః – వివాహే కౌతుకమ్ (స.త.) వివాహకౌతుకమ్, ఆముక్తం వివాహకౌతుకమ్ యస్య (బహువ్రీహి) సః।
3. వలయీకృతాహినా – వలయీకృతః అహిః యస్మిన్ (బహువ్రీహి) సః, తేన।
4. తత్ప్రథమావలమ్బనమ్ – తదేవ ప్రథమమ్ (సుప్సుపా) తత్ప్రథమమ్, తత్ప్రథమం చ తత్ అవలమ్బనమ్ (కర్మధా.) తత్।

సంధులు :–

1. కరః + అయమ్ – కరోఽయమ్ – ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।
2. శమ్భోః + వలయీకృతాహినా – శమ్భోర్వలయీకృతాహినా – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు– కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అహిః – (పుం.)

ఎ) ఆహన్తీతి। ఆ + హన్ + ఇణ్। హన్ హింసాగత్యోః
'ఆజి శ్రిహనిభ్యాం హ్రస్వశ్చేతి' ఇణ్, స చ డిత్। డిత్వాట్ టిలోప ఆజో హ్రస్వశ్చ। (ఉణాది 4–137)

బి) శ్లో॥ విషధరదన్దశూకపవనాశనసర్పసరీసృపోరగవ్యాళ
భుజగభుజంగకుమ్భీనసపన్నగనాగభోగినః।
అహి ఫణభృత్పృదాకుకాకోదరకంచుకిచక్రిగూఢపాద్
ద్విరసనకాద్రవేయదర్వీకరదృక్‌శ్రుతయో భుజంగమాః॥ 640
శ్లో॥ ఆశీవిషో దీర్ఘపృష్ఠః కుణ్డలీ జిహ్మగః స్మృతః।
అని హలాయుధకోశము '29' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ విషధరతోఽప్యతివిషమః ఖల ఇతి న మృషా వదన్తి విద్వాంసః।
యదహిర్నకులద్వేషీ స్వకులద్వేషీ పునః పిశునః।
– ఇతి వాసవదత్తాయాః ప్రస్తావనాశ్లోకః।

డి) **'అహయః** సవిషాః సర్వే నిర్విషా దుందుమాః స్మృతాః'
– కథాసరిత్సాగరః। 14–84

క్రియాదర్శము :– 1. సహిష్యతే – 'షహ – మర్షణే' భ్వాది(1), ఆత్మనేపదీ, సకర్మకమ్, సేట్, లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
సహిష్యతే – సహిష్యేతే – సహిష్యన్తే.

శ్లో॥ త్వమేవ తావత్ పరిచిన్తయ స్వయం
కదాచిదేతే యది యోగమర్హతః।
వధూదుకూలం కలహంసలక్షణం
గజాజినం శోణితబిన్దువర్షి చ॥ 67

పదవిభాగము :– త్వమ్, ఏవ, తావత్, పరిచిన్తయ, స్వయమ్, కదాచిత్, ఏతే, యది, యోగమ్, అర్హతః, వధూదుకూలమ్, కలహంసలక్షణమ్, గజాజినమ్, శోణితబిన్దువర్షి, చ।

అన్వయక్రమము :- త్వమ్ + ఏవ స్వయం తావత్ పరిచిన్తయ। కలహంసలక్షణం వధూదుకూలం శోణితబిన్దువర్షి గజాజినఞ్చ ఏతే కదాచిత్ యోగమ్ అర్హతః యది।

ప్రతిపదార్థము :- త్వమ్ + ఏవ - నీవే, స్వయమ్ - స్వయముగా, తావత్ - ఇంతమాత్రము, పరిచిన్తయ - ఆలోచింపుము, కలహంసలక్షణమ్ - కలహంస చిహ్నములుగలయట్టి, వధూదుకూలమ్ - పెండ్లికూతురు ధరించిన పట్టువస్త్రము, శోణితబిన్దువర్షి - నెత్తుటిబొట్లను స్రవించుచున్న, గజాజినమ్- ఏనుగుతోలు, ఏతే చ - ఈ రెండును, కదాచిత్ - ఎప్పుడేని, యోగమ్ - కలయికను, అర్హతః యది - తగిన వేమో.

తాత్పర్యము :- నీవే స్వయముగ ఇంతమాత్రము ఆలోచింపుము. కలహంస చిహ్నము గలయట్టి పెండ్లికూతురు ధరించిన పట్టువస్త్రమును, నెత్తుటి బొట్లను స్రవించుచున్న ఏనుగుతోలును, ఈ రెండును ఎప్పుడేని కలయికను తగినవేమో?

పాఠాన్తరాలు :-

1. స్వయమ్ - స్వతః, ద్వయం 2. కలహంస - చ సహంస

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఏవ, స్వయమ్, తావత్, చ, కదాచిత్, యది - అవ్యయాలు 2. త్వమ్ - **త్వమ్,** యువామ్, యూయమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 3. పరిచిన్తయ - క్రియ 4. కలహంసలక్షణమ్ - **కలహంసలక్షణమ్,** కలహంసలక్షణే, కలహంసలక్షణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కలహంసలక్షణశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. వధూదుకూలమ్ - **వధూదుకూలమ్,** వధూదుకూలే, వధూదుకూలాని; అకార్తాన నపుంసకలింగ వధూదుకూలశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. శోణితబిన్దువర్షి - ...**వర్షి**, ...వర్షిణీ, ...వర్షీణి; నకారాన్త నపుంసకలింగ ...వర్షిన్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 7. గజాజినమ్ - **గజాజినమ్,** గజాజినే, గజాజినాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ గజాజినశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. ఏతే - ఏషః, ఏతౌ, ఏతే; దకారాన్త పుంలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ప్ర.బ 9. యోగమ్ - **యోగమ్,** యోగే, యోగాన్; అకారాన్త పుంలింగ యోగశబ్దము. ద్వి.ఏ 10. అర్హతః - క్రియ. లట్.

సమాసాలు :-

1. కలహంసలక్షణమ్ - కలహః చాసౌ హంసః (కర్మధా.) కలహంసస్య లక్షణమివ లక్షణం యస్య (బహువ్రీహి) తత్।
2. వధూదుకూలమ్ - వధ్వాః దుకూలమ్ (ష.త.)
3. శోణితబిన్దువర్షి - శోణితస్య బిందవః (ష.త.) శోణితబిన్దవః, శోణితబిందూన్ వర్షతి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి తత్।
4. గజాజినమ్ - గజస్య అజినమ్ (ష.త.) గజాజినమ్।

సంధులు :-

1. కదాచిత్ + ఏతే - కదాచిదేతే - జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అజినమ్ (నపుం.) -

ఎ) అజతి ధూల్యాదిమ్ ఆవృణోతి యత్। అజ + 'అజేరజ చ' ఇతి విభావం బాధ్విత్వా ఇనచ్। - హలాయుధకోశవ్యాఖ్య

బి) శ్లో॥ అసృగ్ధ**రాజినం** చర్మ కృత్తిస్త్వక్ పరికీర్తితా। 630
అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) అజతి క్షిపతి రజ ఆది ఆవరణేన, అజ్ - ఇనచ్, అజే రజ చ। ఉణాది 2-48, విభావబాధనార్థమ్। - ఆప్టే

డి) ఆప్టే మహాశయుడు - ఈ పదమును వివరిస్తూ, ఈ సర్గమునందలి 5-30ను, ఈ శ్లోకమును ఉదాహరించినాడు. ఇంకనూ

ఇ) 'ఐణేయే**నాజినేన** బ్రాహ్మణం రౌరవేణ క్షత్రియమ్ అజినేన వైశ్యమ్'.. - ఆశ్వలాయనస్మృతిని ఉదాహరించినాడు.

అలంకారములు :- అత్ర దుకూలాజినయోః పరస్పరసంఘటనయోగ్యతావిరహాద్ విషమాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- 1. పరిచిన్తయ - చితి (చిన్త్) స్మృత్యామ్ (చింతించుట) చురాదిప్రకరణమ్(10). అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లోట్- మధ్యమపురుషైక వచనాంతః। పరి - ఉపసర్గ.

పరిచిన్తయ/పరిచిన్తయతాత్ - పరిచిన్తయతమ్ - పరిచిన్తయత.

2. **అర్హతః -** అర్హ్ -పూజాయామ్ (పూజించుట), సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లట్, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1), అర్హతి - **అర్హతః** - అర్హసి.

శ్లో॥ చతుష్కపుష్పప్రకరావకీర్ణయోః
పరోఽపి కో నామ తవానుమన్యతే।
అలక్తకాఙ్కాని పదాని పాదయో-
ర్వికీర్ణకేశాసు పరేతభూమిషు॥ 68

పదవిభాగము :– చతుష్క...కీర్ణయోః, పరః, అపి, కః, నామ, తవ, అనుమన్యతే, అలక్తకాంకాని, పదాని, పాదయోః, వికీర్ణకేశాసు, పరేతభూమిషు.

అన్వయక్రమము :– చతుష్కపుష్పప్రకర – అవకీర్ణయోః తవ పాదయోః అలక్తకాంకాని పదాని వికీర్ణకేశాసు పరేతభూమిషు పరః + అపి కః నామ అనుమన్యతే।

ప్రతిపదార్థము :– చతుష్క – పుష్పప్రకర – అవకీర్ణయోః = చతుశ్శాలయందు పుష్పసమూహమునందు ఉంచబడినవగు, తవ – నీ, పాదయోః – పాదములయొక్క, అలక్తకాంకాని – లత్తుకచే ఎఱ్ఱని గుర్తుగల, పదాని – పదచిహ్నములను, వికీర్ణకేశాసు – వెదజల్లబడిన వెంట్రుకలుగల, పరేతభూమిషు – ప్రేతభూములయందు, పరః అపి – శత్రువయినను, కః నామ అనుమన్యతే – ఎవ్వడనుమతించును?

తాత్పర్యము :– చతుశ్శాలయందు పుష్పసమూహమునందు ఉంచబడినవగు నీ పాదములయొక్క లత్తుకలచే ఎఱ్ఱనిగుర్తుగల పదచిహ్నములను, వెదజల్లబడిన వెంట్రుకలుగల ప్రేతభూములందు శత్రువయినను ఎవ్వడనుమతించును?

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. చతుష్క ... అవకీర్ణయోః –... అవకీర్ణస్య, ...**అవకీర్ణయోః,** ...అవకీర్ణానామ్; అకారాన్త పుంలింగ ...అవకీర్ణశబ్దము. ష.ద్వి. 2. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 3. పాదయోః – పాదస్య, **పాదయోః,** పాదానామ్; అకారాన్త పుంలింగ పాదశబ్దము. ష.ద్వి. 4. అలక్తకాంకాని – అలక్తకాంకమ్, అలక్తకాంకే, **అలక్తకాంకాని;** అకారాన్త నపుంసకలింగ ..అలక్తకాంకశబ్దము. ద్వి.బ 5. పదాని – పదమ్, పదే, **పదాని;** అకారాన్త నపుంసకలింగ పదశబ్దము. ద్వి.బ 6. వికీర్ణకేశాసు – ...కేశాయామ్, ...కేశయోః , **...కేశాసు;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...కేశాశబ్దము. స.బ 7. పరేతభూమిషు – ...భూమ్యామ్, ...భూమ్యోః , **...భూమిషు;** ఇకారాన్త స్త్రీలింగ...భూమిశబ్దము. స.బ 8. అపి, నామ – అవ్యయాలు 9. కః – **కః** , కౌ, కే; మకారాన్త పుంలింగ కిమ్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 10. అనుమన్యతే – క్రియ – లట్ – ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. చతుష్కపుష్పప్రకరావకీర్ణయోః – పుష్పాణాం ప్రకరః (ష.త.) పుష్ప ప్రకరః, చతుష్కే పుష్పప్రకరః (స.త.) చతుష్కపుష్పప్రకరః, చతుష్కపుష్పప్రకరే అవకీర్ణౌ (స.త.) తయోః
2. అలక్తకాంకాని – అలక్తకస్య అంకః యేషు (బహువ్రీహి) తాని।
3. వికీర్ణకేశాసు – వికీర్ణాః కేశాః యాసు (బహువ్రీహి) తాః వికీర్ణకేశాః, తాసు।
4. పరేతభూమిషు – పరేతానాం భూమయః (ష.త.) పరేతభూమయః, తాసు।

సంధులు :–

1. పరః + అపి – పరోఽపి – ఉత్వాదేశః – పూర్వరూపసన్ధిః।
2. కః+నామ – కోఽనామ – ఉత్వాదేశః।
3. తవ+ అనుమన్యతే – తవానుమన్యతే – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. పాదయోః + వికీర్ణకేశాసు – పాదయోర్వికీర్ణకేశాసు – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అలక్తకః (పుం.) –

ఎ) న రక్తోఽస్మాత్ । రస్య లత్వమ్। అలక్తః, స్వార్థే కన్।

బి) శ్లో॥ జతుయావకలాక్షాలక్తకాః సమాః...

అని హలాయుధకోశము 4 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 'పాదాలక్తకరక్తమౌక్తికశిలః సిద్ధాఙ్గనానాఙ్గతైః' – ఇతి నాగానందే.

డి) The red resin of certain trees, red lac or sap - formerly used by women to dye certain parts of their body, particularly the soles of the feet and lip _ Apte.

ఇ) శ్లో॥ రక్తాశోకరుచా విశేషితగుణో బింబాధరా**లక్తకః**
ప్రతిఖ్యాతవిశేషకం కురవకం శ్యామావదాతారుణమ్।
ఆక్రాన్తా తిలకక్రియాపి తిలకైర్లగ్నద్విరేఫాంజనైః
సావజ్ఞేవ ముఖప్రసాధనవిధౌ శ్రీర్మాధవీ యోషితామ్॥

– మాలవికాగ్నిమిత్రే 3–5

'రక్తాశోకవృక్షములకాంతి, దొండపండువంటి క్రింది పెదవియందలి **లత్తుక** గుణమును అతిశయించుచున్నది. నలుపు తెలుపు ఎఱుపు రంగులగల కురవక పుష్పము (స్త్రీల) చెక్కిళ్లయందలి పత్త్రభంగములను (బుగ్గలపై వేసికొను మకరికాది అలంకరణరేఖలను) తిరస్కరించుచున్నది. తుమ్మెదలనెడు కాటుక అంటిన తిలకపుష్పములు స్త్రీల తిలకపు తీరును మఱీ అతిక్రమించుచున్నవి. (కనుక) ఈ వసంతలక్ష్మి స్త్రీల ముఖాలంకరణ విధాన విషయమునందు తిరస్కారభావము కలదా? అన్నట్లున్నది!

ఎఫ్) శ్లో॥ ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిత్ ద్రవరాగమేవ।
ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాత్ **అలక్తకాఙ్కాం** పదవీం తతాన॥

– ర.వం. 7–7

మఱియొక స్త్రీ తన పాదములకు **లత్తుక** ద్రవమును చెలికత్తె పూయుచుండగా పూర్తికాకమునుపే లాగికొని విలాసగమనమును మాని, వేగముగ కిటికీవద్దకు నడుచుచు, ఆ కిటికీవరకు ఉన్న **నేలనంతటిని తడి పారాణి** గుర్తులు కలదిగా చేసెను.

జి) 'స్త్రియో హృతార్థాః పురుషం నిరర్థం నిష్పీడి**తాలక్తక**వత్త్యజన్తి'...

– మృచ్ఛకటికే – 4-15

క్రియాదర్శము :– అనుమన్యతే – అను – ఉపసర్గ, 'మను – అవబోధనే' (తెలియుట) సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, తనాదిప్రకరణమ్(8), కర్మణిప్రయోగము.

అనుమన్యతే – అనుమన్యేతే – అనుమన్యన్తే.

శ్లో॥ అయుక్తరూపం కిమతః పరం వద
త్రినేత్రవక్షః సులభం తవాపి యత్।
స్తనద్వయేఽస్మిన్ హరిచన్దనాస్పదే
పదం చితాభస్మరజః కరిష్యతి॥ 69

పదవిభాగము :– అయుక్తరూపమ్, కిమ్, అతఃపరమ్, వద, త్రినేత్రవక్షః, సులభమ్, తవ, అపి, యత్, స్తనద్వయే, అస్మిన్, హరిచన్దనాస్పదే, పదమ్, చితాభస్మరజః, కరిష్యతి।

అన్వయక్రమము :– త్రినేత్రవక్షః తవ సులభమ్ అపి అతఃపరమ్ అయుక్తరూపం కిం వద। యత్ హరిచన్దనాస్పదే అస్మిన్ స్తనద్వయే చితాభస్మరజః పదం కరిష్యతి।

ప్రతిపదార్థము :– త్రినేత్రవక్షః – శివుని వక్షఃస్థలము, తవ – నీకు, సులభమ్ + అపి – సులభమే, అతఃపరమ్ – ఇంతకన్నను, అయుక్తరూపమ్ – మిక్కిలి అయోగ్యము, కిం వద – ఏమున్నదో చెప్పుము, యత్ – ఎందువలన, హరిచన్దనాస్పదే – హరిచందనమునకు తావయిన, అస్మిన్ – ఈ, స్తనద్వయే – కుచద్వయమందు, చితాభస్మరజః– చితా భస్మపుపొడి, పదమ్+కరిష్యతి–అడుగిడునో.

తాత్పర్యము :– శివుని వక్షఃస్థలము నీకు సులభమే. ఇంతకన్నను మిక్కిలి అయోగ్యము ఏమున్నదో చెప్పుము. ఎందువలన హరిచందనమునకు తావయిన ఈ కుచద్వయమందు చితాభస్మపుపొడి అడుగిడునో।

పాఠాన్తరాలు :– 1. వద – భవేత్ 2. ఆస్పదే – అఙ్కితే.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. త్రినేత్రవక్షః – త్రినేత్రవక్షః, త్రినేత్రవక్షసీ, త్రినేత్రవక్షాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ...వక్షశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 2. తవ – **తవ**, యువయోః, యుష్మాకమ్ ; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 3. సులభమ్ – **సులభమ్,** సులభే, సులభాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ సులభశబ్దము. ద్వి.ఏ 4. అపి, యత్, కిమ్ – అవ్యయాలు 5. అయుక్తరూపమ్ – **అయుక్తరూపమ్,** అయుక్తరూపే, అయుక్తరూపాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ అయుక్తరూపశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. హరిచన్దనాస్పదే – ...**ఆస్పదే,** ...ఆస్పదయోః, ...ఆస్పదేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ...ఆస్పదశబ్దము. స.ఏ 7. అస్మిన్ – **అస్మిన్,** అనయోః, ఏషు ; మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్ శబ్దము. స.ఏ 8. స్తనద్వయే – స్తనద్వయే, స్తనద్వయోః, స్తనద్వయేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ స్తనద్వయశబ్దము. స.ఏ 9. చితాభస్మరజః – ...**రజః**, రజసీ, రజాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ రజశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 10. పదమ్–**పదమ్,** పదే, పదాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పదశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. కరిష్యతి–క్రియ

సమాసాలు :–

1. త్రినేత్రవక్షః – త్రీణి నేత్రాణి యస్య (బహువ్రీహి) సః త్రినేత్రః, త్రినేత్రస్య వక్షః (ష.త.) త్రినేత్రవక్షః।
2. అయుక్తరూపమ్ – అతిశయేనయుక్తం యుక్తరూపమ్, తత్ న భవతీతి (నఞ్తత్పు.)
3. స్తనద్వయే – స్తనయోః ద్వయమ్ (ష.త.) తస్మిన్।
4. హరిచన్దనాస్పదే – హరేః చందనమ్ – హరిచందనమ్ (ష.త.) హరిచందనస్య ఆస్పదమ్ – హరిచన్దనాస్పదమ్, తస్మిన్।
5. చితాభస్మరజః – చితాయాః భస్మ (ష.త.) చితాభస్మ, చితాభస్మనః రజః (ష.త.) చితాభస్మరజః।

సంధులు :–

1. తవ + అపి – తవాపి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. స్తనద్వయే + అస్మిన్ – స్తనద్వయేఽస్మిన్ – పూర్వరూపసన్ధిః
ఏఙః పదాన్తాదతి (సూ 6-1-105) పదాంతమందున్న ఏ ఓ లకు హ్రస్వ అకారము పరముగానున్నప్పుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపమేకాదేశమగును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. స్తనః (పుం.) –

ఎ) స్తన్యతే శబ్ద్యతే కాముకైః, స్తనయతి కథయతి వక్షః శోభామితి వా।

స్తన్ శబ్దే + ఘఞ్.

బి) శ్లో॥ ఉరసిజకుచవక్షోరుహ పయోధరాః **స్తన**సమాననామాని। 526
అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అరోమశౌ **స్తనౌ** పీనౌ ఘనావవిషమౌ శుభౌ।
కఠినావరోమమురో మృదుగ్రీవా చ కమ్బుభా ॥ ఇతి గారుడే 53/95

డి) స్తన్ అచ్

ఇ) శ్లో॥ అనేన పర్యాసయతాస్రబిందూన్
ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ **స్తనేషు।**
ప్రత్యర్పితాశ్శత్రువిలాసినీనామ్
ఉన్ముచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః ॥ – ర.వం. 6-28

ఈ రాజు శత్రువధ చేయుటచేత వారి స్త్రీలకన్నులలోనుండి బాష్పజల బిందువులు పెద్ద ముత్యములవలె వారి **స్తనముల**పై బడి దారములేని ముత్యాల హారములు వలె ప్రకాశించినవి. అనగా ఈ రాజు శత్రుసంహారకుడని భావము.

క్రియాదర్శము :– **కరిష్యతి** – డుకృఞ్(కృ) కరణే (చేయుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
కరిష్యతి – కరిష్యతః – కరిష్యన్తి

92

శ్లో॥ ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడమ్బనా
యదూఢయా వారణరాజహార్యయా।
విలోక్య వృద్ధోక్షమధిష్ఠితం త్వయా
మహాజనః స్మేరముఖో భవిష్యతి॥ 70

పదవిభాగము :– ఇయమ్, చ, తే, అన్యా, పురతః, విడమ్బనా, యత్, ఊఢయా, వారణరాజహార్యయా, విలోక్య, వృద్ధోక్షమ్, అధిష్ఠితమ్, త్వయా, మహాజనః, స్మేరముఖః, భవిష్యతి।

అన్వయక్రమము :– ఇయఞ్చ తే పురతనః అన్యా విడమ్బనా యత్ ఊఢయా వారణరాజహార్యయా త్వయా అధిష్ఠితం వృద్ధోక్షం విలోక్య మహాజనః స్మేరముఖః భవిష్యతి।

ప్రతిపదార్థము :– ఇయఞ్చ – ఇదియు, తే పురతః – నీ యెదుటే, అన్యా – వేఱొక, విడంబనా – పరిహాసము, యత్ – ఏదనగా, ఊఢయా – వివాహమాడి, వారణరాజహార్యయా – గజేంద్రముచేత తీసికొనిపోదగిన, త్వయా – నీ చేత, అధిష్ఠితమ్ – ఎక్కబడిన, వృద్ధోక్షమ్ – ముసలియెద్దును, విలోక్య – చూచి, మహాజనః – ఎల్ల జనము, స్మేరముఖః – చిఱునగుమోము గలది, భవిష్యతి – అగును.

తాత్పర్యము :– ఇదియు నీ యెదుటే వేఱొక పరిహాసము ఏదనగా వివాహమాడి గజేంద్రముచేత తీసికొనిపోదగిన నీ చేత ఎక్కబడిన ముసలియెద్దును చూచి ఎల్లజనము చిఱునగుమోము గలది అగును.

పాఠాన్తరాలు :– హార్యయా – భార్యయా

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఇయమ్ – **ఇయమ్**, ఇమే, ఇమాః; మకారాన్త స్త్రీలింగ ఇదమ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 2. తే – **తే,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 3. అన్యా – అన్యా, అన్యే, అన్యాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అన్యాశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. విడంబనా – **విడంబనా**, విడంబనే, విడంబనాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విడంబనాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. యత్ – **యత్,** యే, యాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ యద్శబ్దము. ప్ర.ఏ 6. ఊఢయా – ఊఢయా, ఊఢాభ్యామ్, ఊఢాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఊఢాశబ్దము. తృ.ఏ 7. వారణరాజహార్యయా – ...**హార్యయా**, ...హార్యాభ్యామ్, ...హార్యాభిః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ వారణరాజహార్యాశబ్దము. తృ.ఏ 8. త్వయా – **త్వయా,** యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః ; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 9. అధిష్ఠితమ్ – **అధిష్ఠితమ్** – అధిష్ఠితౌ, అధిష్ఠితాన్ ; అకారాన్త పుంలింగ అధిష్ఠితశబ్దము. ద్వి.ఏ 10. వృద్ధోక్షమ్ – **వృద్ధోక్షమ్,** వృద్ధోక్షౌ, వృద్ధోక్షాన్; అకారాన్త పుంలింగ వృద్ధోక్షశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. విలోక్య – అవ్యయము 12. మహాజనః – **మహాజనః** , మహాజనౌ, మహాజనాః; అకారాన్త పుంలింగ మహాజనశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. స్మేరముఖః – **స్మేరముఖః** , స్మేరముఖౌ, స్మేరముఖాః ; అకారాన్త పుంలింగ స్మేరముఖశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. భవిష్యతి – క్రియ – లృట్.

సమాసాలు :–

1. వారణరాజహార్యయా – వారణానాం రాజా (ష.త.) వారణరాజః, వారణరాజేన హార్యా (తృ.త.) వారణరాజహార్యా, తయా।
2. వృద్ధోక్షమ్ – వృద్ధః చాసౌ ఉక్షా చ (కర్మధా.) వృద్ధోక్షః, తమ్। వృద్ధోక్షమ్।
3. మహాజనః – మహాంశ్చాసౌ జనః (కర్మధా.) మహాజనః।
4. స్మేరముఖః – స్మేరం ముఖం యస్య (బహువ్రీహి) సః।

సంధులు :–

1. తే + అన్యా – తేఽన్యా – పూర్వరూపసన్ధిః।

2. పురతః + విడంబనా – పురతో విడమ్బనా – ఉత్వాదేశః
3. స్మేరముఖః + భవిష్యతి – స్మేరముఖో భవిష్యతి – ఉత్వాదేశః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు– కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వృద్ధోక్షః – (పుం.)

ఎ) **వృద్ధః** చాసౌ **ఉక్షా** చేతి। **'అచతురేత్యాది' నా అచ్ ప్రత్యయః।**

బి) శ్లో॥ ...వృద్ధోక్షస్తు జరద్గవః।

అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) అచతుర విచతుర సుచతుర స్త్రీపుంస ధేన్వనుడుహర్క్సామవాఙ్ మనస్సాక్షి భ్రువదారగవోర్వష్ఠీవపదష్ఠీవనక్తందివరాత్రిందివాహర్దివసరజసనిఃశ్రేయసపురుషాయుషద్వ్యాయుషత్ర్యాయుషర్గ్యజుషజాతోక్షమహోక్షవృద్ధోక్షోపశునగోష్ఠశ్వాః। **(సూ 5–4–77)**

ఏతే పంచవింశతి రజన్తా నిపాత్యన్తే। ఆద్య స్త్రయో బహువ్రీహయః। అవిద్యమానాని చత్వారి యస్య సః అచతురః। విచతురః సుచతురః।

వా॥ త్ర్యుపాభ్యాం చతురోఽజిష్యతే।

త్రిచుతరః। చతుర్ణాం సమీపే ఉపచతురాః। ఏకాదశ ద్వంద్వాః స్త్రీ పుంసౌ। ధేన్వనుడుహౌ । ఋక్సామే। వాఙ్మనసే। అక్షిణీ చ భ్రువౌచ అక్షిభ్రువమ్। దారాశ్చ గావశ్చ దారగవమ్। ఊరూ చాష్ఠీవన్తౌ చోర్వష్ఠీవమ్। నిపాతనాట్టిలోపః। పదష్ఠీవమ్। నిపాతనాత్పాదశబ్దస్య పద్భావః। నక్తం చ దివాచ నక్తందివమ్। రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిందివమ్। రాత్రే ర్మాన్తత్వం నిపాత్యతే। అహని చ దివా చ అహర్దివమ్। వీప్సాయాం ద్వన్ద్వో నిపాత్యతే। అహన్యహనీత్యర్థః। సరజసమితి సాకల్యే ఽవ్యయీభావః। బహువ్రీహౌ ఽ తు సరజః పంకజమ్। నిశ్చితం శ్రేయోనిఃశ్రేయసమ్। । పురుషాస్యాయుః పురుషాయుషమ్। తతో ద్విగుః। ద్వ్యాయుషమ్। త్ర్యాయుషమ్। తతో ద్వంద్వః। ఋగ్యజుషమ్। తతస్త్రయః కర్మధారయాః। జాతోక్షః। మహోక్షః। వృద్ధోక్షః। శునః సమీపముపశునమ్। టిలోపాభావః సంప్రసారణం చ నిపాత్యయే। గోష్ఠే గోష్ఠశ్వః।

స్త్రీ చ పుమాంశ్చ స్త్రీ పుంసౌ। అచ్।

క్రియాదర్శము: – భవిష్యతి – భూ – సత్తాయామ్ (ఉండుట), భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

భవిష్యతి – భవిష్యతః – భవిష్యన్తి.

శ్లో॥ ద్వయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం
సమాగమప్రార్థనయా పినాకినః।
కలా చ సా కాన్తిమతీ కలావత –
స్త్వమస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ॥ 71

పదవిభాగము :– ద్వయమ్, గతమ్, సంప్రతి, శోచనీయతామ్, సమాగమప్రార్థనయా, పినాకినః, కలా, చ, సా, కాన్తిమతీ, కలావతః, త్వమ్, అస్య, లోకస్య, చ, నేత్రకౌముదీ।

అన్వయక్రమము :– పినాకినః సమాగమప్రార్థనయా సంప్రతి ద్వయం శోచనీయతాం గతం, సా కాన్తిమతీ కలావతః కలా చ అస్య లోకస్య నేత్రకౌముదీ త్వమ్ చ।

ప్రతిపదార్థము :– పినాకినః – శివునియొక్క, సమాగమ – ప్రార్థనయా– ప్రాప్తికోరుటచే, సంప్రతి – ఇప్పుడు, అస్మిన్ కాలే, ద్వయమ్ – రెండు, శోచనీయతామ్ – దుఃఖత్వమును, గతమ్ – పొందినవి, సా – ఆ, కాన్తిమతీ – కాంతిమంతమగు, కలావతః – చంద్రునియొక్క, కలా చ– పదునాఅవ పాలును, అస్య –ఈ, లోకస్య – లోకమునకు, నేత్రకౌముదీ – కన్నులకు వెన్నెలగు, త్వఞ్చ – నీవును.

తాత్పర్యము :– శివునియొక్క ప్రాప్తి కోరుటచే ఇప్పుడు రెండు దుఃఖత్వమును పొందినవి. ఆ కాంతిమంతమగు చంద్రునియొక్క పదనాఅవ పాలును, ఈ లోకమునకు కన్నులకు వెన్నెలగు నీవును.

పాఠాన్తరాలు :– 1. పినాకినః – కపాలినః ; 2. కలావతః – కలాభృతః

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. పినాకినః – **పినాకినః**, పినాకినోః, పినాకినామ్; నకారాన్త పుంలింగ పినాకిన్శబ్దము. ష.ఏ 2. సమాగమప్రార్థనయా – ...**ప్రార్థనయా**, ...ప్రార్థనాభ్యామ్, ప్రార్థనాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...ప్రార్థనాశబ్దము. తృ.ఏ 3. సంప్రతి, చ –అవ్యయము 4. ద్వయమ్ – **ద్వయమ్,** ద్వయే, ద్వయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ద్వయశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. శోచనీయతామ్ – **శోచనీయతామ్,** శోచనీయతే, శోచనీయతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ శోచనీయతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. గతమ్ – **గతమ్**, గతే, గతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ గతశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 8. కాన్తిమతీ – **కాన్తిమతీ,** కాన్తిమత్యౌ, కాన్తిమత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ కాన్తిమతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. కలావతః – **కలావతః,** కలావతోః, కలావతామ్; ; తకారాన్త పుంలింగ కలా(వాన్) వత్ శబ్దము. ష.ఏ 10. కలా – **కలా**, కలే, కలాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కలాశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. అస్య – **అస్య,** అనయోః, ఏషామ్ మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్శబ్దము. ష.ఏ 12. లోకస్య – **లోకస్య,** లోకయోః, లోకానామ్; అకారాన్త పుంలింగ లోకశబ్దము. ష.ఏ. 13. నేత్రకౌముదీ –

నేత్రకౌముదీ, నేత్రకౌముద్యౌ, నేత్రకౌముద్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ నేత్రకౌముదీశబ్దము, ప్ర.ఏ 14.
త్వమ్ - **త్వమ్**, యువామ్, యూయమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :-

1. సమాగమప్రార్థనయా - సమాగమస్య ప్రార్థనా (ష.త.) తయా।
2. నేత్రకౌముదీ - నేత్రయోః కౌముదీ (ష.త.) నేత్రకౌముదీ।

సంధులు :-

1. కలావతః + త్వమ్ - కలావతస్త్వమ్ - విసర్గసన్ధిః ।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కలా (స్త్రీ.) -

ఎ) కలయతి వృద్ధితో ధనం సంగృహ్ణాతి, సంచినోతీత్యర్థః।
కల్ + అచ్ + టాప్।

బి) 1. చన్ద్రస్య షోడశాంశః।

2) శ్లో॥ సాలంకారతయా త్వయా మమ కథం నేన్దోః కలా దృశ్యతే।
పశ్యామీన్దుకలాం స్ఫుటం పునరిదం అలంకారతా నాస్మి యత్॥
- ఇతి వక్రోక్తిపంచాశికాయామ్।

సి) శ్లో॥ అమృతా మానదా పూషా తుష్టిః పుష్టీ రతిర్ధృతిః।
శశినీ చన్ద్రికా జ్యోతిర్జ్యోత్స్నా శ్రీః ప్రీతిరేవ చ।
అంగదా చ తథా పూర్ణామృతా షోడశ వై కలాః॥

1. అమృత 2. మానద 3. పూష 4. తుష్టి 5. పుష్టి 6. రతి 7. ధృతి 8. శశిని 9. చన్ద్రిక 10. కాంతి(జ్యోతి) 11. జ్యోత్స్న 12. శ్రీ 13. ప్రీతి 14. అంగద 15. పూర్ణ 16. **అమృత**

డి) "యథా **కలం** యథా శఫం యథా ఋణం సంనయామసి'
- ఋగ్వేదే 8-10-17

ఇ) 'కలా తు షోడశోభాగః' ఇత్యమరః।

ఎఫ్) శ్లో॥ జగతి జయినస్తే తే భావా **నవేన్దుకలాదయః**
ప్రకృతిమధురాః సన్త్వేవాన్యే మనో మదయన్తి యే।
మమ తు యదియం యాతా లోకే విలోచనచన్ద్రికా
నయనవిషయం జన్మన్యేకః స ఏవ మహోత్సవః॥
- మాలతీమాధవే -1-36

శ్లో॥ తత ఉదయగిరిరివైక ఏవ
స్ఫురితగుణద్యుతిసుందరః **కలావాన్।**
ఇహ జగతి మహోత్సవస్య హేతు-
ర్నయనవతాముదియాయ బాలచన్ద్రః॥ - మాలతీమాధవే 2-10

అవతారికా :- 'కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతమ్, బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మృష్టాన్న మితరే జనాః' ఇతి లోకానామ్ ఆభాషణమ్, తత్రకించిదపి నాస్తీత్యాహ। కన్య సౌందర్యమును కన్యకామాత ధనమును, కన్యకాజనకుడు విద్యను, పెఱవారగు బంధువులు ఇష్టాన్నమును వరుని కుండుట కోరుకుందురు. ఇది లోకులు చెప్పుకొను పలుకు. అందొక్కటీ శివునియందు లేదనుచున్నాడు.

శ్లో॥ వపుర్విరూపాక్షమలక్ష్యజన్మతా
దిగమ్బరత్వేన నివేదితం వసు।
వరేషు యద్బాలమృగాక్షి! మృగ్యతే
తదస్తి కిం వ్యస్తమపి త్రిలోచనే॥ 72

పదవిభాగము :- వపుః, విరూపాక్షమ్, అలక్ష్యజన్మతా, దిగంబరత్వేన, నివేదితమ్, వసు, వరేషు, యత్, బాలమృగాక్షి, మృగ్యతే, తత్, అస్తి, కిమ్, వ్యస్తమ్, అపి, త్రిలోచనే।

అన్వయక్రమము :- వపుః విరూపాక్షమ్ అలక్ష్యజన్మతా వసు దిగమ్బరత్వేన నివేదితం బాలమృగాక్షి! యత్ వరేషు మృగ్యతే తత్ త్రిలోచనే వ్యస్తమ్ + అపి అస్తి కిమ్?

ప్రతిపదార్థము :- వపుః - రూపము, విరూపాక్షమ్ - వికారమైన కన్నులుగలది, అలక్ష్యజన్మతా - తెలియబడని పుట్టువుగలవాడగుట, వసు - ధనము, దిగమ్బరత్వేన - దిసమొలగలవాడగుటచేతనే, నివేదితమ్ - తెలుపబడినది, హే బాలమృగాక్షి - ఓ పిల్లలేడి కన్నులదానా!, యత్ - ఏ రూప విత్తాదికము, వరేషు - వరులయెడ, మృగ్యతే - వెదుకబడునో, తత్ - అది, త్రిలోచనే - శివునియందు, వ్యస్తమ్ అపి - ఒక్కటీ, అస్తి కిమ్ - అదైనా ఇదైనా ఉన్నదా?

తాత్పర్యము :- రూపము వికారమైన కన్నులుగలది తెలియబడని పుట్టువుగలవాడగుట ధనము దిసమొలగల వాడగుటచేతనే తెలుపబడినది. ఓ పిల్లలేడి

కన్నులదానా! ఏ రూపవిత్తాదికము వరులయెడ వెదుకబడునో అది శివునియందు ఒక్కటీ అదైనా, ఇదైనా ఉన్నదా?

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. వపుః – వపుః, వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 2. విరూపాక్షమ్ – **విరూపాక్షమ్,** విరూపాక్షే, విరూపాక్షాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ విరూపాక్షశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. అలక్ష్యజన్మతా – **...జన్మతా,** ...జన్మతే, ...జన్మతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ జన్మతాశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. వసు – **వసు,** వసునీ, వసూని; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ వసుశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. దిగమ్బరత్వేన – **దిగమ్బరత్వేన,** దిగమ్బరత్వాభ్యామ్, దిగమ్బరత్వైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ దిగమ్బరత్వశబ్దము. తృ.ఏ 6. నివేదితమ్ – **నివేదితమ్,** నివేదితే, నివేదితాని అకారాన్త నపుంసకలింగ నివేదితశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. బాలమృగాక్షి – **హే బాలమృగాక్షి!** హే బాలమృగాక్ష్యౌ, హే బాలమృగాక్ష్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ బాలమృగాక్షీశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 8. యత్ – **యత్,** యే, యాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ యద్శబ్దము. ప్ర.ఏ 9. తత్ – **తత్,** తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తద్శబ్దము. ప్ర.ఏ 10. వరేషు – వరే, వరయోః, **వరేషు;** అకారాన్త పుంలింగ వరశబ్దము. స.బ 11. మృగ్యతే – క్రియ – కర్మణి 12. త్రిలోచనే – **త్రిలోచనే,** త్రిలోచనయోః, త్రిలోచనేషు ; అకారాన్త పుంలింగ త్రిలోచనశబ్దము. స.ఏ 13. వ్యస్తమ్ – **వ్యస్తమ్,** వ్యస్తే, వ్యస్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ వ్యస్తశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. అపి, కిమ్ – అవ్యయము 15. అస్తి – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. విరూపాక్షమ్ – విరూపాణి అక్షీణి యస్య (బహువ్రీహి) తత్।
2. అలక్ష్యజన్మతా – న లక్ష్యమ్ (నఞ్తత్పు.) అలక్ష్యమ్, అలక్ష్యం జన్మ యస్య (బహువ్రీహి) సః, అలక్ష్యజన్మా, తస్య భావః।
3. దిగమ్బరత్వేన–దిగేవ అమ్బరం యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్య భావః। తేన।
4. బాలమృగాక్షి – బాలః చాసౌ మృగః (కర్మధా.) బాలమృగః, బాలమృగస్య అక్షిణీ ఇవ అక్షిణీ యస్యాః సా – బాలమృగాక్షీ (బహువ్రీహి), తస్యాః సంబుద్ధిః.।

సంధులు :–

1. వపుః + విరూపాక్షమ్ – వపుర్విరూపాక్షమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. యత్ + బాలమృగాక్షి – యద్బాలమృగాక్షి – జశ్త్వమ్।
3. తత్ + అస్తి – తదస్తి – జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వసు –

ఎ) (నపుం.) – వసత్యనేనేతి, వస్ + 'శృస్వృస్నిహీతి ' ఉ ।ధనమ్।

బి) శ్లో॥ ద్యుమ్నం ద్రవ్యం ద్రవిణం రాః సారం స్వాపతేయమర్థః స్వమ్।
ఋక్థం పృక్థం విత్తం ధనం హిరణ్యం చ **వసు** విభః॥ 80
అని హలాయుధకోశము 15 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ బలమార్తభయోపశాన్తయే
విదుషాం సత్కృతయే బహుశ్రుతమ్।
వసు తస్య విభోర్న కేవలం
గుణవత్తాపి పరప్రయోజనా॥ – ర.వం. 8–31

"ఆ అజమహారాజుయొక్క **ధనము** పరుల ప్రయోజనముకొఱకు మాత్రమే పనికి వచ్చినది..."

డి) **వసు** చార్థవాచి। లింగానుశాసనప్రకరణమ్(54)

ఇ) శ్లో॥ **వసూని** తోమం ఘనవద్వ్యతారీత్
సహాసనం గోత్రభిదాధ్యవాత్సీత్। ...భట్టికావ్యే 1–3

ఎఫ్) పుం, స్త్రీ. లింగములందు గల భిన్నార్థవివరములకు నిఘంటువులు చూడగలరు.

2. **శ్లో॥ కన్యా కామయతే రూపం విత్తం పితా శ్రుతమ్।
బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మృష్టాన్నమితరే జనాః ॥**
ఇతి – వివాహప్రకరణే – వరవిచారే।

క్రియాదర్శము :– 1. మృగ్యతే – 'మృగ్ – అన్వేషణే' ఇతి ధాతోః కర్మణి లట్। చురాది (10), సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, కర్మణి ప్రయోగము.

లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

మృగ్యతే –మృగ్యేతే – మృగ్యన్తే.

బి) మృగ – అన్వేషణే.

To search for, కం. మృగ్యతి, తారానాథేన దివాదావప్యపారి।

**శ్లో॥ నివర్తయాస్మాదసదీప్సితాన్మనః
క్వ తద్విధస్త్వం క్వ చ పుణ్యలక్షణా।
అపేక్ష్యతే సాధుజనేన వైదికీ
శ్మశానశూలస్య న యూపసత్క్రియా॥ 73**

పదవిభాగము :– నివర్తయ, అస్మాత్, అసదీప్సితాత్, మనః, క్వ, తద్విధః, త్వమ్, క్వ, చ, పుణ్యలక్షణా, అపేక్ష్యతే, సాధుజనేన, వైదికీ, శ్మశానశూలస్య, న, యూపసత్క్రియా।

అన్వయక్రమము :– అస్మాత్, అసదీప్సితాత్, మనః, నివర్తయ। తద్విధః క్వ పుణ్యలక్షణా త్వమ్ చ క్వ సాధుజనేన శ్మశానశూలస్య వైదికీ యూపసత్క్రియా న అపేక్ష్యతే।

ప్రతిపదార్థము :– అస్మాత్ – ఈ, అసదీప్సితాత్ – చెడ్డకోరికనుండి, మనః – మనస్సును, నివర్తయ – మఱల్చుకొమ్ము, తద్విధః – అట్టివాడు, క్వ – ఎక్కడ?, పుణ్యలక్షణా – మంచి భాగ్యచిహ్నములుగలదానవు, త్వమ్ చ క్వ – నీవును ఎక్కడ?, సాధుజనేన – సత్పురుషునిచేత, శ్మశానశూలస్య – వల్లకాటి కొఱ్ఱికి, వైదికీ – వేదోక్తమైన, యూపసత్క్రియా – యూపమునకు చేయు సంస్కారము, న అపేక్ష్యతే – కోరబడదు.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అపేక్షతే సాధుజనేన వైదికీ – అపేక్షతే సాధుజనో న వైదికీం

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అస్మాత్ – **అస్మాత్,** ఆభ్యామ్, ఏభ్యః; మకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. పం.ఏ 2. అసదీప్సితాత్ – **అసదీప్సితాత్,** అసదీప్సితాభ్యామ్, అసదీప్సితేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ అసదీప్సితశబ్దము. పం.ఏ 3. మనః – **మనః,** మనసీ, మనాంసి; సకారాన్త నపుంసకలిగ మనశ్శబ్దము ద్వి.ఏ 4. నివర్తయ – క్రియ – లోట్, మ.ఏ 5. తద్విధః – **తద్విధః,** తద్విధౌ, తద్విధాః అకారాన్త పుంలింగ తద్విధశబ్దము ప్ర.ఏ 6, క్వ, చ, న – అవ్యయాలు 7. పుణ్యలక్షణా – **పుణ్యలక్షణా,** పుణ్యలక్షణే, పుణ్యలక్షణాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ పుణ్యలక్షణాశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. త్వమ్ – త్వమ్, యువామ్, యూయమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 9. సాధుజనేన – **సాధుజనేన,** సాధుజనాభ్యామ్, సాధుజనైః; అకారాన్త పుంలింగ సాధుజనశబ్దము. తృ.ఏ 10. శ్మశానశూలస్య – **శ్మశానశూలస్య,** శ్మశానశూలయోః శ్మశానశూలానామ్; అకారాన్త పుంలింగ శ్మశానశూలశబ్దము. ష.ఏ 11. వైదికీ – **వైదికీ,** వైదిక్యౌ, వైదిక్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ వైదికీశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. యూపసత్క్రియా – **యూపసత్క్రియా,** యూపసత్క్రియే, యూపసత్క్రియాః ; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ యూపసత్క్రియాశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. అపేక్ష్యతే – క్రియ – కర్మణి

సమాసాలు :–

1. అసదీప్సితాత్ – న సత్ (నఞ్తత్పు.) అసత్, అసచ్చ తదీప్సితమ్(కర్మధా,) తస్మాత్।
2. తద్విధః – సా విధా యస్య (బహువ్రీహి) సః, తద్విధః।
3. పుణ్యలక్షణా – పుణ్యాని లక్షణాని యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
4. సాధుజనేన – సాధుః చాసౌ జనః (కర్మ) తేన।
5. శ్మశానశూలస్య – శ్మశానస్య శూలః (ష.త.) శ్మశానశూలః తస్య।
6. యూపసత్క్రియాః – సతీ చాసౌ క్రియా సత్క్రియా (కర్మధా.) యూపస్య సత్క్రియా (ష.త.) యూపసత్క్రియా।

సంధులు :–

1. నివర్తయ + అస్మాత్ – నివర్తయాస్మాత్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ఈప్సితాత్ + మనః – ఈప్సితాన్మనః – అనునాసికసన్ధిః।
3. తద్విధః + త్వమ్ – తద్విధస్త్వమ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. యూపః –

ఎ) యజ్ఞే పశుబంధనకాష్ఠమ్।

బి) కు యుభ్యాం చ – 3–27 ఇతి పః। యు – మిశ్రణే (అదాది। పరస్మైపదీ/సేట్) + పః। యువన్తి బధ్నన్త్యస్మిన్ పశుమితి యూపః – యజ్ఞస్తమ్భః।

సి) కిత్ దీర్ఘశ్చ। కౌతి శబ్దయతీతి కూపః, (ఉదపానం వా)।
యౌతి మిశ్రయతీతి యూపః, యజ్ఞశాలాస్తమ్భో వా (చాన్నిత్)।
కూపయూపయోరాద్యుదాత్తత్వదర్శనాన్నిదనువృత్తిరావశ్యకీ।

– ఇతి ఉణాదికోషః

డి) శ్లో॥ గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు
యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్।
అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణన్తా–
వర్ఘ్యానుపదమాశిషః॥ – ర.వం. 1–44

"మునుపు తమ వంశమువారు విడిచిపెట్టిన యూపస్తంభములే గుర్తుగాకల మార్గమధ్యమునందున్న గ్రామములయందలి సోమయాజులు సమర్పించిన అర్ఘ్యమును, దాని వెంటనే వారి అమోఘమైన ఆశీస్సులను స్వీకరించుచు ముందుకు సాగిరి".

ఇ) శ్లో॥ మేదస్వినం విపులకాణ్డవభక్షణేన
దేహం నిజం చలయితుం శిఖినోఽక్షమస్య।
ఉద్గమ్య సంజ్వలితుముత్తరవేదికాయామ్
ఆలమ్బనాయ కిల **యూపవరో**ఽన్తికేఽభూత్। **– చంపూభారతే 4–11**

అలంకారములు :– అత్ర సాదృశ్యనిమిత్తాప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః।
"అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్సా యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా।" అని చంద్రాలోకమున లక్షణము చెప్పబడినది. ప్రస్తుతము నాశ్రయించుకొని అప్రస్తుతమును తలచినయెడల అది అప్రస్తుతాలంకారమగును. ఇది సరిగా సమాసోక్తికి విరుద్ధముగా వర్తించును. సమాసోక్తియందు ప్రస్తుతమును పేర్కొనగా అప్రస్తుతము స్ఫురించును. ఏతావతా ఈ రెండింటియందు ప్రకృతాప్రకృతములను రెండింటిని సంక్షేపించుటయే జరుగును. అప్రస్తుతమును ప్రశంస చేయుట యిందు జరుగును.

యజ్ఞంలో పశువును బంధించే స్తంభాన్ని **'యూప'**మని పిలుస్తారు. దానికి పవిత్రమైన కఱ్ఱను వాడుతారు. అది లభించలేదని శ్మశానంలోని వధ్య స్తంభాన్ని తీసుకొచ్చి వాడరుగదా।

ఓ పార్వతీదేవీ! నీవు మంగళప్రదురాలవు. శ్మశానంలో తిరిగే శివుణ్ణి వివాహమాడ సరియా!

అని ఈ శ్లోకమున వర్ణింపబడుటచే ఇందు 'సాదృశ్యనిమిత్తక అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

మఱియును – సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడుటచే 'అర్థాన్తర న్యాసాలంకార'మున్నదనియు చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– 1. నివర్తయ – ని – ఉపసర్గ, 'వృతు – వర్తనే' అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాది,(1) లోట్ –మధ్యమపురుషైకవచనాంతః। ణి జన్తాత్। పరస్మైపదీ।

నివర్తయ – నివర్తయతమ్ – నివర్తయత.

2. అపేక్ష్యతే – అప – ఉపసర్గ, 'ఈక్ష – దర్శనే' – కర్మణి, లట్.
అపేక్ష్యతే – అపేక్ష్యేతే – అపేక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ ఇతి ద్విజాతౌ ప్రతికూలవాదిని
ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపయా।
వికుఞ్చితభ్రూలతమాహితే తయా
విలోచనే తిర్యగుపాన్తలోహితే॥ 74

పదవిభాగము :– ఇతి, ద్విజాతౌ, ప్రతికూలవాదిని, ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపయా, వికుంచితభ్రూలతమ్, ఆహితే, తయా, విలోచనే, తిర్యగ్, ఉపాన్తలోహితే।

అన్వయక్రమము :– ఇతి, ద్విజాతౌ, ప్రతికూలవాదిని, ప్రవేప...కోపయా, తయా, ఉపాంతలోహితే, విలోచనే, వికుంచితభ్రూలతమ్, తిర్యక్, ఆహితే।

ప్రతిపదార్థము :– ఇతి – ఇవ్విధముగ, ద్విజాతౌ – ఆ బ్రాహ్మణుడు, ప్రతికూలవాదిని (సతి) – విరుద్ధముగ పలుకుచుండగా, ప్రవేపమాన – అధర –లక్ష్య –కోపయా – అదురుచున్న పెదవిచేత చూడనయిన కినుక గలదైన, తయా – ఆ పార్వతీదేవిచేత, ఉపాంతలోహితే – కొనలయందు ఎఱ్ఱనైన, విలోచనే – కన్నులు, వికుంచిత భ్రూలతమ్ – వక్రము చేయబడిన కనుబొమలు కలుగునట్లు, తిర్యక్ – అడ్డముగ, ఆహితే – ఉంచబడినవి.

తాత్పర్యము :– ఇవ్విధముగ ఆ బ్రాహ్మణుడు విరుద్ధముగ పలుకుచుండగా అదురు చున్న పెదవిచేత చూడనైన కినుకగలదైన ఆ పార్వతీదేవిచేత కొనలయందు ఎఱ్ఱనైన కన్నులు, వక్రము చేయబడిన కనుబొమలు కలుగునట్లు అడ్డముగ ఉంచబడినవి.

పాఠాన్తరాలు :– 1. వికుఞ్చిత – నికుఞ్చిత 2. భ్రూలతమ్ – భ్రూలతయా

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఇతి, తిర్యక్ –అవ్యయాలు 2. ద్విజాతౌ – **ద్విజాతౌ,** ద్విజాత్యోః, ద్విజాతిషు; ఇకారాన్త పుంలింగ ద్విజాతిశబ్దము. స.ఏ 3. ప్రతికూలవాదిని – **ప్రతికూలవాదిని,** ప్రతికూలవాదినోః, ప్రతికూలవాదిషు; నకారాన్త పుంలింగ ప్రతికూలవాదిన్‌శబ్దము. స.ఏ 4. ప్రవేప...కోపయా – ...**కోపయా**, ...కోపాభ్యామ్, ...కోపాభిః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...కోపాశబ్దము. తృ.ఏ 5. తయా – **తయా,** తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 6. ఉపాంతలోహితే – ఉపాంతలోహితమ్, **ఉపాన్తలోహితే**, ఉపాంతలోహితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉపాంత లోహితశబ్దము. ప్ర.ద్వి. 7. విలోచనే – విలోచనమ్, **విలోచనే**, విలోచనాని ; అకారాన్త నపుంసకలింగ విలోచన శబ్దము. ప్ర.ద్వి. 8. వికుంచితభ్రూలతమ్ – క్రియావిశేషణము 9.ఆహితే – ఆహితమ్, **ఆహితే**, ఆహితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆహితశబ్దము. ప్ర.ద్వి.

సమాసాలు :–

1. ద్విజాతౌ – ద్వే జాతీ యస్య సః – ద్విజాతిః (బహువ్రీహి) తస్మిన్।
2. ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపయా – ప్రవేపమానః చాసౌ అధరశ్చ ప్రవేపమానాధరః (కర్మధా.) ప్రవేపమానాధరేణ లక్ష్యః – ప్రవేపమాన ధరలక్ష్యః (తృ.త.), ప్రవేపమానాధరలక్ష్యః, కోపః, యస్యాః సా– ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపా(బహువ్రీహి), తయా।

3. వికుంచితభ్రూలతమ్ – వికుంచితే భ్రూలతే యస్మింస్తత్ తథా (క్రియా విశేషణమ్)
4. ఉపాంతలోహితే – ఉపాంతయోః లోహితే – ఉపాంతలోహితే – (స.త.) తే।

సంధులు :–

1. తిర్యక్ + ఉపాన్తలోహితే – తిర్యగుపాన్తలోహితే – జశ్త్వసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి –నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. లోహితః – రక్తవర్ణయుక్తః।

ఎ) రుహ్యతే ఇతి। రుహ్ + 'రుహేరశ్చ లో వా' ఇతి ఇతన్, రస్య లత్వమ్।

బి) శ్లో॥ అరుణః శోణో రక్తో మాంజిష్ఠః పాటలస్తథా తామ్రః।
లోహిత ఇత్యేకార్థాః కవిభిః శబ్దాః ప్రయుజన్తే॥ 733
అని హలాయుధకోశము '7'నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ లోహితాన్ వృక్షనిర్యాసాన్ వ్రశ్చన ప్రభవాంస్తథా।
శేలుం గవ్యం చ పీయూషం ప్రయత్నేన వివర్జయేత్॥
– మనుస్మృతి 5–6

డి) శ్లో॥ స్రస్తాంసావతిమాత్ర**లోహితత**లౌ బాహూ ఘటోత్క్షే పణాత్
అద్యాపి స్తన**వేప**థుం న జహతి శ్వాసః ప్రమాణాదికః।
బద్ధం కర్ణశిరోషరోధివదనే ఘర్మాంభసాం జాలకం
బన్ధే స్రంసిని చైక హస్తయమితాః పర్యాకులా మూర్ధజాః॥
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 1–28

'ఈ శకున్తల మూపున నీటికుండను మోయుటచే భుజములు వంగినవి. పాణితలములు **మిక్కిలి ఎఱుపెక్కి**నవి. ప్రమాణమును మించిన శ్వాస ఇంకనూ స్తనకంపమును కలిగి విడిచిపెట్టుట లేదు. ఈ కాంత చెవిని ధరించిన దిరిసిన పువ్వులంటుకొని పోవునట్లుగా మోము చెమటలు క్రమ్మినవి. ఊడిన కేశపాశము ఒక్కచేతిచే మెలిపెట్టి ముడి వేయుటతో కేశములు చెల్లాచెదరై గానవచ్చుచున్నవి.

శ్లో॥ ఉవాచ చైనం పరమార్థతో హరం
న వేత్సి నూనం యత ఏవమాత్థ మామ్।
అలోకసామాన్యమచిన్త్యహేతుకం
ద్విషన్తి మన్దాశ్చరితం మహాత్మనామ్॥ 75

పదవిభాగము :– ఉవాచ, చ, ఏనమ్, పరమార్థతః, హరమ్, న, వేత్సి, నూనమ్, యతః, ఏవమ్, ఆత్థ, మామ్, అలోకసామాన్యమ్, అచిన్త్యహేతుకమ్, ద్విషన్తి, మన్దాః, చరితమ్, మహాత్మనామ్।

అన్వయక్రమము :– ఏనమ్ ఉవాచ చ పరమార్థతః హరం న వేత్సి। నూనం యతః మామ్ ఏవమ్ ఆత్థ అలోకసామాన్యమ్ అచిన్త్యహేతుకం మహాత్మనాం చరితం మన్దాః ద్విషన్తి।

ప్రతిపదార్థము :– ఏనమ్ – ఈ బ్రహ్మచారినిగూర్చి, ఉవాచ చ – మఱి ఇట్లు పలికినది. పరమార్థతః – వాస్తవముగ, హరమ్ – శివుని, న వేత్సి – ఎఱుగవు. నూనమ్ – (అది) నిశ్చయము. యతః – ఏల, మామ్ – (నన్ను) నాతో, ఏవమ్ – ఇట్లు, ఆత్థ – పలుకుచుంటివో, అలోకసామాన్యమ్ – అనితరసాధారణము, అచిన్త్యహేతుకమ్ – ఊహింపశక్యమయిన కారణముగలది కానట్టిది అగు, మహాత్మనామ్ – పెద్దలయొక్క, చరితమ్ – ఆచరణమును, మన్దాః – మూఢులు, ద్విషన్తి – దూషింతురు.

తాత్పర్యము :– ఈ బ్రహ్మచారినిగూర్చి మఱి ఇట్లు పలికినది. వాస్తవముగ శివుని ఎఱుగవు. (అది) నిశ్చయము. ఏల నాతో ఇట్లు పలుకుచుంటివో? అనితర సాధారణము, ఊహింపశక్యమైన కారణము గలది కానట్టిది అగు పెద్దలయొక్క ఆచరణమును మూఢులు దూషింతురు.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఏనమ్ – **ఏనమ్**, ఏనౌ, ఏనాన్; మకారాన్త పుంలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ద్వి.ఏ 2. ఉవాచ – క్రియ 3. పరమార్థతః – తసిల్ ప్రత్యయాన్తావ్యయము 4. హరమ్ – **హరమ్,** హరౌ, హరాన్; అకారాన్త పుంలింగ హరశబ్దము. ద్వి.ఏ 5. న, నూనమ్ – అవ్యయాలు 6. వేత్సి – క్రియ 7. యతః – అవ్యయము 8. మామ్ – **మామ్**, ఆవామ్, అస్మాన్; దకారాన్త స్త్రీలింగ 'అస్మ'ఛ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 9. ఆత్థ – క్రియ 10. అలోకసామాన్యమ్ – ...**సామాన్యమ్,** ...సామాన్యే, ...సామాన్యాని ; అకారాన్త నపుంసక...సామాన్యశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. అచిన్త్యహేతుకమ్ – ...**హేతుకమ్,** ...హేతుకే, ...హేతుకాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ హేతుకశబ్దము. ద్వి.ఏ 12. చరితమ్ – **చరితమ్,** చరితే, చరితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ చరితశబ్దము. ద్వి.ఏ 13. మన్దాః – మన్దః, మన్దౌ, **మన్దాః;**

అకారాన్త పుంలింగ మన్దశబ్దము. ప్ర.బ 14. ద్విషన్తి - క్రియ 15. మహాత్మనామ్ - మహాత్మనః, మహాత్మనోః, **మహాత్మనామ్**; నకారాన్త పుంలింగ మహాత్మన్‌శబ్దము. ష.బ

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. పరమార్థతః - పరమః చాసౌ అర్థః పరమార్థః, తస్మాత్, పరమార్థతః, పంచమ్యర్థే, సార్వవిభక్తికస్తసిః।
2. అలోకసామాన్యమ్ - లోకేషు సామాన్యమ్ (స.త.) లోకసామాన్యమ్, న లోకసామాన్యమ్, (నఞ్‌తత్పు.) అలోకసామాన్యమ్। తత్।
3. అచిన్త్యహేతుకమ్ - న చిన్త్యః అచిన్త్యః స హేతుః యస్య (బహువ్రీహి) అచిన్త్యహేతుకమ్, తత్। (సమాసాంతః కప్)
4. మహాత్మనామ్ - మహాన్ ఆత్మా యేషాం తే (బహువ్రీహి) మహాత్మానః, తేషామ్।

సంధులు :-

1. చ + ఏనమ్ - చైనమ్ - వృద్ధిసన్ధిః - **వృద్ధిరేచి** (సూ 6-1-85) అవర్ణమునకు (అ,ఆలకు) ఏఓఐఔలు పరమగునపుడు పూర్వపరముల స్థానములో వృద్ధి ఏకాదేశమగును. ఏఐలు పరమగునపుడు ఐకారమును, ఓఔలు పరమగునపుడు ఔ కారము వచ్చునని తాత్పర్యము.
2. పరమార్థతః+హరమ్ - పరమార్థతో హరమ్ - ఉత్వాదేశః।
3. మన్దాః + చరితమ్ - మన్దాశ్చరితమ్ - శ్చుత్వసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నూనమ్ - అవ్యయకోశః (485)

ఎ) 'తర్కనిశ్చయోత్ప్రేక్షాదయోఽస్యార్థాః"

1. తర్కే - 'నూనం శరత్ ప్రఫుల్లా హి కాశాః'
2. నిశ్చయే - 'నూనమయం జానాతి।'
3. ఉత్ప్రేక్షాయామ్ - 'నూనమస్య దైవోఽనుగ్రహః'। భాష్యే 6-3-109

బి) స్మరణవాక్యపూరణయోరపి దృశ్యతే

1. స్మరణే - 'నూనం సా తవ ప్రియా।'
2. వాక్యపూరణే - 'స ఏవ నూనం జడవద్ బ్రవీతి'।

సి) 'అద్య' ఇత్యర్థకోఽపి ఋక్షు ప్రయుజ్యతే। యథా-
'నమః పురా తే వరుణోత నూనమ్' (ఋక్ 2-8-28)।

అలంకారములు :- ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము'న్నదని చెప్పదగును. ఉత్తరార్ధరూపసామాన్యముచే పూర్వార్ధరూపవిశేషము సమర్థించిన 'అర్థాన్తర న్యాసాలంకారము' ఇందు గలదు.

క్రియాదర్శము :-

1. ఉవాచ - 3వశ్లోక భాగవ్యాఖ్య - చూడగలరు.
2. వేత్సి - 58వశ్లోక భాగవ్యాఖ్య చూడగలరు.
3. **ఆత్థ** - బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయాం వాచి(మాట్లాడుట) ద్వికర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్(2), లట్, మధ్యమపురుషైకవచనమ్।
   ఆత్థ - ఆహథుః - బ్రూథ
4. **ద్విషన్తి** 'ద్విష - అప్రీతౌ' (ద్వేషించుట) సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్ (2), లట్ - ప్రథమపురుషబహువచనాంతః
   ద్వేష్టి - ద్విష్టః - **ద్విషన్తి.**

అవతారికా :- సంప్రతి 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' ఇత్యాద్యుక్తం దూషణజాతం 'విపద్' ఇత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైః పరిహర్తుమారభతే। ఇప్పుడు అమంగళాభ్యాసరతుడని చెప్పిన దూషణలను ఆఱుశ్లోకములతో పరిహరించుటకు ఆరంభించుచున్నది.

శ్లో॥ విపత్ప్రతీకారపరేణ మఙ్గళం
నిషేవ్యతే భూతిసముత్సుకేన వా।
జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషః సతః
కిమేభిరాశోపహతాత్మవృత్తిభిః॥ 76

పదవిభాగము :- విపత్ప్రతీకారపరేణ, మఙ్గళమ్, నిషేవ్యతే, భూతిసముత్సుకేన, వా, జగత్ శరణ్యస్య, నిరాశిషః, సతః, కిమ్, ఏభిః, ఆశోపహతాత్మవృత్తిభిః।

అన్వయక్రమము :- విపత్ - ప్రతీకారపరేణ వా భూతి - సముత్సుకేన మఙ్గలం నిషేవ్యతే జగత్ శరణ్యస్య నిరాశిషః సతః ఆశా - ఉపహత - ఆత్మవృత్తిభిః, ఏభిః కిమ్:

ప్రతిపదార్థము :- విపత్ - ప్రతీకారపరేణ వా - కీడునకు నివారణ ముఖ్యముగాగల వానిచేతగాని, భూతిసముత్సుకేన వా - ఐశ్వర్యమందు పూనికగలవానిచేగాని,

మంగళమ్ – శుభవస్తువు, నిషేవ్యతే – ధరింపబడును, జగత్ + శరణ్యస్య – లోకరక్షకుడైనట్టియు, నిరాశిషః – కోరికలు లేనివాడైయున్న, సతః – శివునికి, ఆశా – ఉపహత – ఆత్మవృత్తిభిః – కోరికల చేత చెడగొట్టబడిన చిత్తవృత్తిగలవియు అగు, ఏభిః – ఈ మంగళములచేత, కిమ్ – ఏమి ప్రయోజనము?

తాత్పర్యము :– కీడునకు నివారణ ముఖ్యముగాగల వానిచే గాని, ఐశ్వర్యమందు పూనికలగల వానిచే గాని శుభవస్తువు ధరింపబడును. లోకరక్షకుడైనట్టియు కోరికలు లేనివాడైయున్న శివునికి కోరికలచేత చెడగొట్టబడిన చిత్తవృత్తిగలవియు అగు ఈ మంగళముల చేత ఏమి ప్రయోజనము?

పాఠాన్తరాలు :–

1. కిమేభిః – కిమాభిః

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. విపత్ప్రతీకారపరేణ – ...**పరేణ,** ...పరాభ్యామ్, ...పరైః ; అకారాన్త పుంలింగ ...పరశబ్దము. తృ.ఏ 2. భూతిసముత్సుకేన – ...**ఉత్సుకేన,** ...ఉత్సుకాభ్యామ్, ...ఉత్సుకైః; అకారాన్త పుంలింగ ఉత్సుకశబ్దము. తృ.ఏ 3. మంగళమ్ – **మంగళమ్,** మంగళే, మంగళాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ మంగళశబ్దము ప్ర.ఏ 4. నిషేవ్యతే – క్రియ 5. జగచ్ఛరణ్యస్య – **జగచ్ఛరణ్యస్య,** జగచ్ఛరణ్యయోః, జగచ్ఛరణ్యానామ్; అకారాన్త పుంలింగ జగచ్ఛరణ్యశబ్దము. ష.ఏ 6. నిరాశిషః – **నిరాశిషః,** నిరాశిషోః, నిరాశిషామ్; షకారాన్త పుంలింగ నిరాశీశ్శబ్దము. ష.ఏ 7. సతః – సతః, సతోః, సతతామ్; తకారాన్త పుంలింగ సత్‌శబ్దము. ష.ఏ 8. ఆశా...వృత్తిభిః – ...వృత్తినా, ...వృత్తిభ్యామ్, **...వృత్తిభిః** ; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ ...వృత్తిశబ్దము. తృ.బ 9. ఏభిః – అనేన, ఆభ్యామ్, ఏభిః; మకారాన్త నపుంసకలింగ ఇదమ్‌శబ్దము. తృ.బ 10. కిమ్ – అవ్యయము

సమాసాలు :–

1. విపత్ప్రతీకారపరేణ – విపదః ప్రతీకారః (ష.త.) విపత్ప్రతీకారే పరః (స.త.) సః, తేన।
2. భూతిసముత్సుకేన – భూతౌ సముత్సుకః (స.త.) భూతిసముత్సుకః, తేన।
3. జగచ్ఛరణస్య – జగతః శరణ్యః (ష.త.) జగచ్ఛరణః, తస్య।
4. నిరాశిషః – నిర్గతః ఆశీః యస్మాత్ (బహువ్రీహి) సః, నిరాశీః, తస్య।
5. ఆశోపహతాత్మవృత్తిభిః – ఆశయా ఉపహతా (తృ.త.) ఆశోపహతా, ఆత్మనః వృత్తిః (ష.త) ఆత్మవృత్తిః, ఆశోపహతా ఆత్మవృత్తిః యేషాం (బహువ్రీహి), తాని ఆశోపహతావృత్తీని, తైః।

సంధులు :–

1. ఏభిః + ఆశోపహతా – ఏభిరాశోపహతా – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

100

2. జగత్ + శరణ్యస్య – జగచ్ఛరణ్యస్య

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **వా** – అవ్యయకోషః (708)
వికల్పోపమాన ద్వంద్వ సముచ్చయావధారణానవక్లప్తివితర్కపాదపూరణాదిషు వర్తతే।

1. వికల్పే – ధర్మార్థౌ యత్ర న స్యాతాం శుశ్రూషా వాపి తద్విధా.। – మనుస్మృతి 2-112
2. ఉపమానే – 'వ్యోమ పశ్చిమకలాస్థితేన్దు వా। – ర.వం. 19-51
3. ద్వంద్వే – 'సా వా శమ్భోస్తదీయా వా మూర్తిర్జలమయీ మమ' (కు.సం. 2-60) న తృతీయేత్యర్థః।
4. సముచ్చయే – 'వాయుర్వా త్వా మనుర్వా త్వా'। (తై.సం. 1-7-7-2)
5. అవధారణే – 'సుయోధనం వా న గుణైరతీతాః' (కిరాత. 3-13)
6. అనవక్లప్తౌ – 'శస్త్రవేదమధిగమ్య తత్త్వతః కస్య వేహ...' (కిరాత 13-62)
7. వితర్కే – 'కిం తే హిడింబ ఏతైర్వా సుఖసుప్తైః ప్రబోధితైః'।
8) పాదపూరణే – 'దేవాసురగణాన్ వాపి సగన్ధర్వోరగాన్ భువి' – (రామాయణే 1-25-3)
9. 'కదాచిద్ భవతి, కదాచిన్న భవతి' ఇత్యర్థే వైయాకరణైరయం బహుల ముపయుజ్యతే। అర్థోఽయం లోకేఽతీవాప్రసిద్ధః। 'దోషో ణౌ, వాచిత్తవిరాగే' 'చిత్తం దూషయతి దోషయతి వా' ఇతి రూపద్వయసాధనమత్ర వివక్షితమ్।

క్రియాదర్శము :– నిషేవ్యతే – షే వృ (సేవ్) – అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాది(1), లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। కర్మణి.

నిషేవ్యతే – నిషేవ్యేతే – నిషేవ్యన్తే.

శ్లో॥ అకిఞ్చనః సన్ ప్రభవః స సమ్పదాం
త్రిలోకనాథః పితృసద్మగోచరః।
స భీమరూపః శివ ఇత్యుదీర్యతే
న సన్తి యాథార్థ్యవిదః పినాకినః॥ 77

పదవిభాగము :– అకించనః, సన్, ప్రభవః, సః, సమ్పదామ్, త్రిలోకనాథః, పితృసద్మగోచరః, సః, భీమరూపః, శివః, ఇతి, ఉదీర్యతే, న, సన్తి యాథార్థ్యవిదః, పినాకినః॥

అన్వయక్రమము :– సః అకించనః సన్ సమ్పదాం ప్రభవః పితృసద్మగోచరః త్రిలోకనాథః సః భీమరూపః శివః ఇతి ఉదీర్యతే। పినాకినః యాథార్థ్యవిదః న సన్తి।

ప్రతిపదార్థము :– సః – అతడు, అకించనః సన్ – దరిద్రుడగుచు, సమ్పదామ్ – సంపదలకు, ప్రభవః – కారణుడు, పితృసద్మ – గోచరః సన్ – శ్మశానాశ్రయుడగుచు, త్రిలోకనాథః – ముల్లోకముల కేలిక. సః – అతడు, భీమరూపః సన్ – భయంకరమైన స్వరూపముగలవాడగుచు, శివః ఇతి – సౌమ్యరూపుడు అని, ఉదీర్యతే – చెప్పబడుచున్నాడు. పినాకినః – శివునియొక్క, యాథార్థ్యవిదః – తత్త్వమును ఎఱింగినవారు, న సన్తి –ఉండరు.

తాత్పర్యము :– అతడు దరిద్రుడగుచు సంపదలకు కారణుడు. శ్మశానాశ్రయుడగుచు ముల్లోకమల కేలిక. అతడు భయంకరమయిన స్వరూపముగల వాడగుచు, సౌమ్యరూపుడు అని చెప్పబడుచున్నాడు. శివతత్త్వమును ఎఱింగినవారు ఉండరు.

పాఠాన్తరాలు :– 1. త్రిలోకనాథః – స లోకనాథః 2. యాథార్థ్య – యాథాత్మ్య

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 2. అకించనః – **అకించనః**, అకించనౌ, అకించనాః; అకారాన్త పుంలింగ అకించనశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. సమ్పదామ్ – సమ్పదః, సమ్పదోః, **సమ్పదామ్**; దకారాన్త స్త్రీలింగ సంపద్‌శబ్దము. ష.బ 4. ప్రభవః – **ప్రభవః**, ప్రభవౌ, ప్రభవాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రభవశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. పితృసద్మగోచరః – ...**గోచరః,** ...గోచరౌ, ...గోచరాః; అకారాన్త పుంలింగ...గోచరశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. త్రిలోకనాథః – **త్రిలోకనాథః,** త్రిలోకనాథౌ, త్రిలోకనాథాః; అకారాన్త పుంలింగ త్రిలోకనాథశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. భీమరూపః – **భీమరూపః**, భీమరూపౌ, భీమరూపాః; అకారాన్త పుంలింగ భీమరూపశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. శివః – **శివః,** శివౌ, శివాః; అకారాన్త పుంలింగ శివశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. ఉదీర్యతే – క్రియ – కర్మణి 10. పినాకినః – **పినాకినః**, పినాకినోః, పినాకినామ్; నకారాన్త పుంలింగ పినాకిన్‌శబ్దము. ష.ఏ 11. యాథార్థ్యవిదః – విత్, ...విదౌ, ...**విదః**; దకారాన్త పుంలింగ ...విద్‌శబ్దము. ప్ర.బ 12. న – అవ్యయము 13.సన్తి–క్రియ 14.సన్– **సన్,** సంతౌ, సన్తః సచ్ఛబ్దము. తకారాన్త పుంలింగము ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. అకించనః – అవిద్యమానం కించన యస్య (బహుర్వీహి) సః।
2. పితృసద్మగోచరః – పితౄణాం సద్మ (ష.త.) పితృసద్మ గోచరః యస్య (బహుర్వీహి) సః।

3. త్రిలోకనాథః – త్రయాణాం లోకానాం నాథః (ఉత్తరపదద్విగు.)
4. భీమరూపః – భీమం రూపం యస్య (బహుర్వీహి) సః, భీమరూపః।
5. యాథార్థ్యవిదః – యథాభూతః అర్థః (సుప్సుపా) యథార్థః, తస్య భావః యాథార్థ్యమ్, యాథార్థ్యం విదన్తి (ఉపపదతత్పు.) ఇతి తే।

సంధులు :–

1. సః + భీమరూపః – స భీమరూపః – సులోపః।
2. శివః + ఇతి – శివ ఇతి – విసర్గలోపః।
3. ఇతి + ఉదీర్యతే – ఇత్యుదీర్యతే – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సన్ – (త్రి.)

ఎ) అస్తీతి। అస్ శతృ।

బి) శ్లో॥ ధీరో ధీమాన్ లబ్ధవర్ణో విపశ్చిద్
వృద్ధో విద్వాన్ ప్రాప్తరూపోఽభిరూపః।
సూరిః ప్రాజ్ఞః పణ్డితః **సన్మ**నీషీ
జ్ఞో దోషజ్ఞః కోవిదః స్యాత్ప్రబుద్ధః॥ 332

శ్లో॥ బుధః సుధీః కృతీ కృష్టిః కవిర్వ్యక్తో విశారదః।
విచక్షణశ్చ మేధావీ సంఖ్యావాన్మతిమాన్మతః॥ 333

అని హలాయుధకోశము 'సత్' శబ్దమునకు '28' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ స్థానే భవానేకనరాధి**పస్స**–
న్నకించనత్వం మఖజం వ్యనక్తి।
పర్యాయపీతస్య సురైర్హిమాంశోః
కళాక్షయః శ్లాఘ్యతరో హి వృద్ధేః॥ – ర.వం. 5–16

"నీవు సార్వభౌముడవైన **వాడవగుచు** యజ్ఞజన్యమైన **నిర్ధనత్వము**ను ప్రకటన చేయుచున్నావు..."

డి) 'సన్మహత్పరమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' (సూ. 2-1-61)
సద్వైద్యః వక్ష్యమాణేన మహతః ఆకారః। మహావైయాకరణః।

శ్లో॥ ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశ–
మనన్తరం భర్తురరున్ధతీం చ।

ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే
సన్మంగలోదగ్రతరప్రభావః॥ - ర.వం. 2-71

-ఇతి పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యాయామ్ - తత్పురుషసమాసప్రకరణే.

క్రియాదర్శము :- 1. ఉదీర్యతే - ఉత్, ఉపసర్గ, 'ఈర - క్షేపే' ఉప - ఉపసర్గతో కూడిన చెప్పుట అను అర్థము. సకర్మకమ్, సేట్, ఉభయపదీ, కర్మణిప్రయోగము. లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఉదీర్యతే - ఉదీర్యేతే - ఉదీర్యన్తే

2. సన్తి - పూర్వశ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగమున చెప్పబడినది.

అవతారికా :- దేవస్య లౌకికమలౌకికం చ ప్రసాధనం నాస్తీత్యాశయేనాహ। ఆ దేవునికి ప్రపంచములో ధరించుకొనునవిగాని, ధరింపనివిగాని భూషణములు లేవనుచున్నది.

శ్లో॥ విభూషణోద్భాసి పినద్ధభోగి వా
గజాజినాలంబి దుకూలధారి వా।
కపాలి వా స్యాదథవేన్దుశేఖరం
న విశ్వమూర్తేరవధార్యతే వపుః॥ 78

పదవిభాగము :- విభూషణోద్భాసి, పినద్ధభోగి, వా, గజాజినాలంబి, దుకూలధారి, వా, కపాలి, వా, స్యాత్, అథవా, ఇన్దుశేఖరమ్, న, విశ్వమూర్తేః, అవధార్యతే, వపుః।

అన్వయక్రమము :- విశ్వమూర్తేః వపుః విభూషణోద్భాసి పినద్ధభోగి గజ - అజిన - ఆలమ్బి వా దుకూలధారి కపాలి వా ఇన్దుశేఖరం న అవధార్యతే॥

ప్రతిపదార్థము :- విశ్వమూర్తేః - లోకస్వరూపుడగు శివునియొక్క, వపుః - శరీరము, విభూషణోద్భాసి స్యాత్ - అలంకారములచే ప్రకాశించునది అగును, పినద్ధ భోగి వా స్యాత్ - కట్టబడిన పాములు గలదిగా నైనను అగును, గజ - అజిన -ఆలమ్బి స్యాత్ - ఏనుగుతోలు ధరించునది అగును, దుకూలధారి వా స్యాత్ - పట్టువస్త్రము ధరించునది యైనను అగును. ఇన్దుశేఖరమ్ స్యాత్ - బాలచంద్ర శిరోభూషణముగల దైననగును. న అవధార్యతే - (ఐనను) (ఇట్టిదని) నిశ్చయింపబడదు.

తాత్పర్యము :- లోక స్వరూపుడగు శివునియొక్క శరీరము ఇట్టిదని నిశ్చయింపబడదు. 1. అలంకారములచే ప్రకాశించునది అగును. 2. కట్టబడిన పాములగలదిగానైనా అగును. 3. ఏనుగుతోలు ధరించునదియైనను అగును. 4. పుట్టైను ధరించునదియైనను అగును. 5. బాలచంద్రశిరోభూషణముగలదైనను అగును.

పాఠాన్తరాలు :- 1. అథవేన్దుశేఖరమ్ - అథ చన్ద్రశేఖరమ్.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1.విశ్వమూర్తేః - **విశ్వమూర్తేః**, విశ్వమూర్త్యోః, విశ్వమూర్తీనామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ విశ్వమూర్తిశబ్దము. ష.ఏ 2. వపుః - **వపుః**, వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 3. విభూషణోద్భాసి -...**ఉద్భాసి**, ...ఉద్భాసినీ, ...ఉద్భాసీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ...ఉద్భాసిశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. ఇన్దుశేఖరమ్ - **ఇన్దుశేఖరమ్,** ఇన్దుశేఖరే, ఇన్దుశేఖరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఇన్దుశేఖరశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. పినద్ధభోగి - **పినద్ధభోగి,** పినద్ధభోగినీ, పినద్ధ భోగీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ పినద్ధభోగిశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. దుకూలధారి - **దుకూలధారి,** దుకూలధారిణీ, దుకూలధారీణి; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ దుకూలధారిశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. కపాలి - **కపాలి**, కపాలినీ, కపాలీని; ఇకారాన్త నపుంసకలింగ కపాలిశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. గజాజినాలమ్బి - **...ఆలమ్బి,** ...ఆలమ్బినీ, ...ఆలమ్బీని ఇకారాన్త నపుంసకలింగ గజాజినాలమ్బిశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. స్యాత్ - క్రియ 10.న - అవ్యయము 11. అవధార్యతే - క్రియ, కర్మణి

సమాసాలు :-

1. విభూషణోద్భాసి - విభూషణైః ఉద్భాసతే (ఉపపదతత్పు.) తచ్ఛీలమ్।
2. విశ్వమూర్తేః - విశ్వం మూర్తిః యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్య।
3. పినద్ధభోగి - పినద్ధః భోగీ యస్మిన్ (బహువ్రీహి) తత్।
4. గజాజినాలమ్బి - గజస్య అజినమ్ (ష.త.) గజాజినమ్, గజాజినమ్ ఆలమ్బతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి, తత్।
5. దుకూలధారి - దుకూలం ధారయతి (ఉపపదతత్పు. ఇతి।
6. ఇన్దుశేఖరమ్ - ఇన్దుః శేఖరః యస్య (బహువ్రీహి) తత్।

సంధులు :-

1. స్యాత్ + అథవా - స్యాదథవా - జశ్త్వసన్ధిః।
2. అథవా + ఇన్దుశేఖరమ్ - అథవేన్దుశేఖరమ్ - గుణసన్ధిః।
3. విశ్వమూర్తేః + అవధార్యతే - విశ్వమూర్తేరవధార్యతే - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అథవా - అవ్యయకోషః (22)

'అథవా పక్షాన్తరే'

'అథవా కృతవాగ్ద్వారే' - ర.వం. 1-4

అవయపి నిపాతసముదాయ ఏవ। చాదిషు (1-4-57) పాఠాదస్యావ్యయత్వమ్। 'అథ' ఇత్యవ్యయస్య పక్షాన్తరమప్యర్థః। తస్యైవ వాకారేణ సముఞ్చిత్య నియమేన ప్రయోగే పక్షాన్తర ఏవ వృత్తిః। పూర్వోక్తదిశాస్య నిపాతసముదాయస్యాపి పక్షాన్తర ద్యోతకత్వమ్ - ఇత్యాదికం యథాయథమూహ్యమ్। **అథవాపి** ఇత్యపి నిపాత సముదాయః పక్షాన్తరార్థకశ్చాదిషు (1-4-57) ద్రష్టవ్యః।

క్రియాదర్శము :- అవధార్యతే - ధృఞ్ (ధృ) ధారణే (ధరించుట, పట్టుకొనుట) సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। కర్మణి। అవ - ఉపసర్గ.

అవధార్యతే - అవధార్యేతే - అవధార్యన్తే.

అవతారికా :- 'అయుక్తరూపం కిమతః పరం వద' ఇతి శ్లోకోక్తం ప్రత్యాహ। 'ఇంత కన్నను తగనిదేమి' యను శ్లోకమును గూర్చి చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ తదఙ్గసంసర్గమవాప్య కల్పతే
ధ్రువం చితాభస్మరజో విశుద్ధయే।
తథాహి నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతం
విలిప్యతే మౌళిభిరమ్బరౌకసామ్॥ 79

పదవిభాగము :- తదఙ్గసంసర్గమ్, అవాప్య, కల్పతే, ధ్రువమ్, చితాభస్మరజః, విశుద్ధయే, తథాహి, నృత్య అభినయక్రియాచ్యుతమ్, విలిప్యతే, మౌళిభిః, అమ్బరౌకసామ్।

అన్వయక్రమము :- తదఙ్గసంసర్గమ్ అవాప్య చితా-భస్మ-రజః విశుద్ధయే కల్పతే ధ్రువమ్। తథాహి నృత్య - అభినయ - క్రియాచ్యుతమ్ అంబరౌకసాం మౌళిభిః విలిప్యతే।

ప్రతిపదార్థము :- తదఙ్గసంసర్గమ్ - ఆయన శరీరముతో కలియుటను, అవాప్య - పొందినదై, చితా-భస్మ-రజః - చితియందలి భస్మపుపొడి, విశుద్ధయే - పవిత్రీకరించుటకొఱకు, కల్పతే - ఏర్పడును, ధ్రువమ్ - నిశ్చయము. తథాహి -

103

అది అట్లే। నృత్య-అభినయ-క్రియా-చ్యుతమ్- తాండవమందు అర్థమును సూచించు చేష్టయను క్రియచేత జారిపడినట్టిది, అంబరౌకసామ్ - ఆకాశము నివాసముగాగల దేవతలయొక్క, మౌళిభిః - శిరస్సులచే, విలిప్యతే - ధరించబడు చున్నది.

తాత్పర్యము :- ఆయన శరీరముతో కలియుటను పొందినదై చితియందలి భస్మపుపొడి పవిత్రీకరించుటకొఱకు ఏర్పడును. నిశ్చయము. అది అట్లే. తాండవ మందు అర్థమును సూచించు చేష్టయను క్రియచేత జారిపడినట్టిది ఐన (ఆ భస్మము) ఆకాశము నివాసముగాగల దేవతలయొక్క శిరస్సులచే ధరింపబడు చున్నది.

పాఠాన్తరాలు :- 1. సంసర్గ - సంస్పర్శ 2. రజో విశుద్ధయే - రజోఽపి శుద్ధయే 3. నృత్య - నృత్త 4. విలిప్యతే - విలుప్యతే।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తదఙ్గసంసర్గమ్ - **తదఙ్గసంసర్గమ్**, తదఙ్గసంసర్గౌ, తదఙ్గసంసర్గాన్; అకారాన్త పుంలింగ తదఙ్గసంసర్గశబ్దము. ద్వి.ఏ 2. అవాప్య - అవ్యయము (ల్యబన్తము). 3. చితాభస్మరజః - ...**రజః**, ...రజసీ, ...రజాంసి ;సకారాన్త నపుంసకలింగ...రజశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 4. విశుద్ధయే - **విశుద్ధయే,** విశుద్ధిభ్యామ్, విశుద్ధిభ్యః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ విశుద్ధిశబ్దము. చ.ఏ 5. కల్పతే - క్రియ -లట్ - ప్ర.ఏ 6. ధ్రువమ్ - **ధ్రువమ్**, ధ్రువే, ధ్రువాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ధ్రువశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. తథాహి - అవ్యయము 8. నృత్య...చ్యుతమ్ - **...చ్యుతమ్,** ...చ్యుతే, ...చ్యుతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగచ్యుతశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. అంబరౌకసామ్ - అంబరౌకసః, అంబరౌకసోః, **అంబరౌకసామ్;** సకారాన్త పుంలింగ అంబరౌకశ్శబ్దము. ష.బ 10. మౌళిభిః - మౌళినా, మౌళిభ్యామ్, **మౌళిభిః** ; ఇకారాన్త పుంలింగ మౌళిశబ్దము. తృ.బ 11. విలిప్యతే - క్రియ - కర్మణి

సమాసాలు :-

1. తదఙ్గసంసర్గమ్ - తస్య అఙ్గమ్ (ష.త.) తదఙ్గమ్, తదఙ్గస్య సంసర్గః (ష.త.) తమ్।
2. చితాభస్మరజః - చితాయా భస్మ (ష.త.) చితాభస్మ, చితాభస్మ ఏవ రజః (కర్మధా.) చితాభస్మరజః।
3. నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతమ్ - నృత్యే అభినయః (స.త.) నృత్యాభినయః, నృత్యాభినయ ఏవ క్రియా (కర్మధా.) నృత్యాభినయక్రియయా చ్యుతమ్ (తృ.త)। నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతమ్।
4. అంబరౌకసామ్ - అంబర ఏవ ఓకః యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే, అంబ రౌకసః, తేషామ్।

సంధులు :–

1. చితాభస్మరజః + విశుద్ధయే – చితాభస్మరజో విశుద్ధయే – ఉత్వాదేశః।
2. మౌళిభిః + అమ్బరౌకసామ్ – మౌళిభిరమ్బరౌకసామ్। విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఎ) **ఓకమ్** – అకారాన్త నపుంసకలింగ ఓకశబ్దము. – ఇల్లు

బి) ఓకః – సకారాన్త నపుంసకలింగ ఓకశ్శబ్దము – ఇల్లు

సి) ఓకః – అకారాన్త పుంలింగ ఓకశబ్దము. – ఇల్లు

ఎ) ఓకమ్ :– ఉచేరిగుపధ లక్షణే కే గుణః కుత్వం చ 'ఓక ఉచః కే' ఇతి నిపాత్యతే।
బి) ఓకః(స్) :– ఉచ్యతే సమవైతి అస్మిన్। ఉచ్+అసున్, గుణః, న్యఙ్ క్వాదిత్వాత్ కుత్వమ్।
సి) 'సప్తర్షీణాం తు యత్స్థానం స్మృతం తద్వై వనౌకసామ్' – ఇతి విష్ణుపురాణే

క్రియాదర్శము :– 1. కల్పతే

ఎ) కృపూ(కృప్) సామర్థ్యే (సమర్థుడగుట) భ్వాది(1), అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

కల్పతే – కల్పేతే – కల్పన్తే.

బి) శ్లో॥ పరిణామే పరిణమత్యాత్మనేఽ పి వివర్తతే।
సమ్పద్యతే కల్పతేఽ థ... – ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్ 1-1-7

2. **విలిప్యతే** – వి – ఉపసర్గ, లిప (లిప్) ఉపదేహే (తగుల్కొనుట, పూయుట) సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ। (6) గణము, కర్మణి – ఆత్మనేపదీ, లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

లిప్యతే – లిప్యేతే – లిప్యన్తే.

అవతారికా :– యదుక్తం 'దిగమ్బరత్వేన నివేదితం వసు' 'ఇయఇచ్ఛ తేఽ న్యా పురతో విడమ్బనా' ఇత్యాది చ తత్రోత్తరమాహ। 'దిగమ్బరత్వేన...' అను శ్లోకమును గూర్చి సమాధానము చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ అసమ్పదస్తస్య వృషేణ గచ్ఛతః
ప్రభిన్నదిగ్వారణవాహనో వృషా।

104

కరోతి పాదావుపగమ్య మౌళినా
వినిద్రమన్దారరజోఽ రుణాఙ్గులీ॥ 80

పదవిభాగము :– అసమ్పదః, తస్య, వృషేణ, గచ్ఛతః, ప్రభిన్నదిగ్వారణవాహనః, వృషా, కరోతి, పాదౌ, ఉపగమ్య, మౌళినా, వినిద్రమన్దారరజోరుణాఙ్గులీ।

అన్వయక్రమము :– ప్రభిన్న...వాహనః వృషా అసమ్పదః వృషేణ గచ్ఛతః తస్య పాదౌ మౌళినా ఉపగమ్య వినిద్ర...అంగులీ కరోతి।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రభిన్న – దిగ్వారణ – వాహనః –మదము గార్చుచున్న ఐరావతమను దిగ్గజము వాహనముగా కలవాడగు, వృషా – దేవేంద్రుడు, అసమ్పదః – దరిద్రుడును, వృషేణ – ఎద్దుతో, గచ్ఛతః – పోవుచున్నవాడును, అగు, తస్య – ఆ శివునియొక్క, పాదౌ – పాదములను, మౌళినా – కిరీటముతో, ఉపగమ్య – పొంది, వినిద్ర – మందార – రజః – అరుణ – అంగులీ – విప్పారిన మందారములనెడు కల్పవృక్షపుష్పపరాగముచే నెఱ్ఱనగు వ్రేళ్లు కలవానినిగా, కరోతి – చేయుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :– మదము గార్చుచున్న ఐరావతమను దిగ్గజము వాహనముగా కలవాడగు దేవేంద్రుడు, దరిద్రుడై ఎద్దుతో పోవుచున్న ఆ శివపాదములను కిరీటముతో పొంది విప్పారిన మందారములనెడు కల్పవృక్షపరాగముచే నెఱ్ఱనగు వ్రేళ్లు కలవానినిగా చేయుచున్నాడు.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఉపగమ్య – ఉపనమ్య।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ప్రభిన్న...వాహనః – ...**వాహనః,** ...వాహనౌ.... వాహనాః, అకారాన్త పుంలింగ...వాహనశబ్దము. ప్ర.ఏ 2. వృషా – **వృషా,** వృషాణౌ, వృషాణః; నకారాన్త పుంలింగ వృషన్‌శబ్దము. ప్ర.ఏ 3. **అసమ్పదః** – అసమ్పదః, అసమ్పదోః, అసమ్పదామ్; దకారాన్త పుంలింగ అసమ్పద్‌శబ్దము ష.ఏ 4. వృషేణ – **వృషేణ**, వృషాభ్యామ్, వృషైః; అకారాన్త పుంలింగ వృషశబ్దము. తృ.ఏ 5. గచ్ఛతః – **గచ్ఛతః,** గచ్ఛతోః, గచ్ఛతామ్; తకారాన్త పుంలింగ గచ్ఛత్‌శబ్దము ష.ఏ 6. తస్య – **తస్య**, తయోః, తేషామ్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 7. పాదౌ – పాదః, **పాదౌ**, పాదాన్; అకారాన్త పుంలింగ పాదశబ్దము. ద్వి.ద్వి 8. మౌళినా – **మౌళినా,** మౌళిభ్యామ్, మౌళిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ మౌళిశబ్దము. తృ.ఏ 9. ఉపగమ్య – ల్యబన్తము – అవ్యయము 10. వినిద్ర...అంగులీ – ...అంగులిమ్, ...**అంగులీ**, ...అంగులీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ...అంగులిశబ్దము. ద్వి.ద్వి. 11. కరోతి – క్రియ

సమాసాలు :-

1. ప్రభిన్నదిగ్వారణవాహనః - ప్రకర్షేణ భిన్నః (ప్రాదితత్పు.) ప్రభిన్నః, దిశః వారణః (ష.త.) ద్విగారణః, ప్రభిన్నః దిగ్వారణః వాహనం యస్య (బహువ్రీహి) సః।
2. వినిద్రమన్దారరజోరుణాంగులీ - వినిద్రాణి చ తాని మందారాణి (కర్మధా.) వినిద్రమన్దారాణి, వినిద్రమన్దారాణాం రజాంసి (ష.త.) వినిద్రమన్దారరజాంసి, తైః అరుణాః అంగులయః యయోః (బహువ్రీహి) తౌ।
3. అసమ్పదః - నాస్తి సమ్పత్ యస్య సః (బహువ్రీహి), అసమ్పత్, తస్య।

సంధులు :-

1. అసమ్పదః + తస్య - అసమ్పదస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. ...వాహనః + వృషా - వాహనో వృషా - ఉత్వాదేశః।
3. పాదౌ + ఉపగమ్య - పాదావుపగమ్య; **ఏచోఽయవాయావః** (సూ 6-1-78)

ఏఓఐఔలకు అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్ అనునవి ఆదేశముగా వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు -కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వృషః - (పుం.)

ఎ) వర్షతి సించతి రేత+ఇతి। వృష సేచనే క।
వర్షతి కామాన్ ఇతి వా। వృష్ + క। ధర్మః, ఋషభః, **వృషభః।**

బి) శ్లో॥ "ఉక్షానడ్వాన్బలీవర్దః కకుద్మాన్వృషభో వృషః।
ఋషభః సౌరభేయో గౌర్వాడవేయోఽథ శాక్వరః॥ 263
- అని హలాయుధకోశము '11' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ వృషో హి భగవాన్ ధర్మస్తస్య యః కురుతే హ్యలమ్
వృషలం తం విదుర్దేవాస్తస్మాద్ధర్మం న లోపయేత్॥
- మనుస్మృతి 8 - 16

పూజ్యమైన ధర్మము కోర్కులను అన్నింటిని వర్షించుచున్నది. కావున **వృష** మనబడును. అట్టి వృషము నెవడు నిషేధించునో, వాడే వృషలుడు అనబడును. గాని జాతిచే వృషలుడు వృషలుడు గాడు. కనుక ధర్మమును మీఱరాదు.

డి) శ్లో॥ కైలసగౌరం **వృషమారురుక్షోః**
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్।
అవేహి మాం కింకరమష్టమూర్తేః
కుమ్భోదరం నామ నికుమ్భతుల్యమ్॥ - ర.వం. 2-35

కైలాస పర్వతమువలె తెల్లనైన, **నందీశ్వరుని** పైకి ఎక్కగోరుచున్న శివుడు, తన పాదములను నా వీపుపై మోపుటవలన పవిత్రమైన వీపు నాది. నేను నికుంభునకు సాటి వచ్చువాడను. కుంభోదరుడను పేరు గల 'నేను, **శివుని**, సేవకుడను'. అని తెలిసికొనుము.

క్రియాదర్శము :- 1. **కరోతి**

ఎ) డుకృఞ్ (కృ) - కరణే (చేయుట.) సకర్మకమ్, తనాదిప్రకరణమ్(8), అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ. లట్ - ప్ర.ఏ

కరోతి - కురుతః - కుర్వన్తి.

బి) కృతౌ కరోత్యావహతి విదధాత్యాదదాతి చ।
వితనోత్యాత్మనే పఞ్చ.... - ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్ 2-1-2

అవతారికా :- యదుక్తమ్ 'అలక్ష్యజన్మతా' ఇతి తత్రోత్తరమాహ।
పుట్టువు తెలియదన్నందుకు సమాధానము చెప్పుచున్నది.

**శ్లో॥ వివక్షతా దోషమపి చ్యుతాత్మనా
త్వయైకమీశం ప్రతి సాధు భాషితమ్।
యమామనన్త్యాత్మభువోఽపి కారణం
కథం స లక్ష్యప్రభవో భవిష్యతి॥ 81**

పదవిభాగము :- వివక్షతా, దోషమ్, అపి, చ్యుతాత్మనా, త్వయా, ఏకమ్, ఈశమ్, ప్రతి, సాధు, భాషితమ్, యమ్, ఆమనన్తి, ఆత్మభువః, అపి, కారణమ్, కథమ్, సః, లక్ష్యప్రభవః, భవిష్యతి॥

అన్వయక్రమము :- చ్యుతాత్మనా దోషం వివక్షతా అపి త్వయా ఈశం ప్రతిఏకం సాధు భాషితమ్ యమ్ ఆత్మభువః అపి కారణమ్ ఆమనన్తి సః కథం లక్ష్యప్రభవః భవిష్యతి॥

ప్రతిపదార్థము :– చ్యుతాత్మనా – నష్టస్వభావముచే, దోషమ్ – నిందను, వివక్షతా + అపి – చెప్పదలచినను, త్వయా – నీ చేత, ఈశమ్ + ప్రతి – శివునిగూర్చి, ఏకమ్ – ఒక్కటి (పుట్టువు తెలియని వాడు అనునది), సాధు – చక్కగ, భాషితమ్ – చెప్పబడ్డది. యమ్ – ఏ శివుని, ఆత్మభువః + అపి – బ్రహ్మకును, కారణమ్ – కారణముగ, ఆమనన్తి – చెప్పుచున్నారో, సః = ఆ శివుడు, కథమ్ – ఎట్లు, లక్ష్యప్రభవః – తెలియబడెడు పుట్టువుకలవాడు, భవిష్యతి – కాగలడు.

తాత్పర్యము :– నష్ట స్వభావముచే నిందను చెప్పదలచినను నీచేత శివునిగూర్చి ఒక్కటి చక్కగ చెప్పబడ్డది. ఏ శివుని బ్రహ్మకును కారణముగ చెప్పుచున్నారో ఆ శివుడు ఎట్లు తెలియబడెడు పుట్టువుకలవాడు కాగలడు?

పాఠాన్తరాలు :– 1. వివక్షతా – వివృణ్వతా

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. చ్యుతాత్మనా – **చ్యుతాత్మనా,** చ్యుతాత్మభ్యామ్, చ్యుతాత్మభిః; నకారాన్త పుంలింగ చ్యుతాత్మన్‌శబ్దము. తృ.ఏ 2. దోషమ్ – **దోషమ్**, దోషౌ, దోషాన్; అకారాన్త పుంలింగ దోషశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. వివక్షతా – వివక్షతా, వివక్షద్భ్యామ్, వివక్షద్భిః ; తకారాన్త పుంలింగ వివక్షత్‌శబ్దము. తృ.ఏ 4. త్వయా – త్వయా, యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 5. ఈశమ్ – **ఈశమ్,** ఈశౌ, ఈశాన్; అకారాన్త పుంలింగ ఈశశబ్దము. ద్వి.ఏ 6. ప్రతి – అవ్యయము 7. ఏకమ్ – **ఏకమ్,** ఏకే, ఏకాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఏకశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. సాధు – అవ్యయము 9. భాషితమ్ – **భాషితమ్,** భాషితే, భాషితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ భాషితశబ్దము ప్ర.ఏ 10. యమ్ – **యమ్**, యౌ, యాన్; దకారాన్త పుంలింగ యచ్ఛబ్దము ద్వి.ఏ 11. ఆత్మభువః – **ఆత్మభువః,** ఆత్మభువోః, ఆత్మభువామ్ ; ఊకారాన్త పుంలింగ ఆత్మభూశబ్దము. ష.ఏ 12. అపి – అవ్యయము – కథమ్ 13. కారణమ్ – **కారణమ్,** కారణే, కారణాని అకారాన్త నపుంసకలింగ కారణశబ్దము. ప్ర.ఏ 14. ఆమనన్తి – క్రియ 15. సః – **సః,** తే, తౌ; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 16. లక్ష్యప్రభవః – **...ప్రభవః,** ప్రభవౌ, ప్రభవాః ; అకారాన్త పుంలింగ లక్ష్యప్రభవశబ్దము. ప్ర.ఏ 17. భవిష్యతి – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. చ్యుతాత్మనా – చ్యుతః ఆత్మా యస్య (బహువ్రీహి) సః, చ్యుతాత్మా, తేన।
2. లక్ష్యప్రభవః – లక్ష్యః ప్రభవః యస్య (బహువ్రీహి) సః, లక్ష్యప్రభవః।

సంధులు :–

1. త్వయా + ఏకమ్ – త్వయైకమ్ – వృద్ధిసన్ధిః।
2. ఆమనన్తి + ఆత్మభువః – ఆమనన్త్యాత్మభువః – యణాదేశసన్ధిః।
3. ఆత్మభువః + అపి – ఆత్మభువోఽపి – ఉత్వాదేశము, పూర్వరూపము।

4. సః + లక్ష్యప్రభవః – స లక్ష్యప్రభవః – సులోపః।
5. లక్ష్యప్రభవః + భవిష్యతి – లక్ష్యప్రభవో భవిష్యతి – ఉత్వాదేశః స్వాదిసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి –నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఆత్మభూః – (పుం.)

ఎ) ఆత్మన్+భూ+క్విప్

బి) "శ్లో॥ **బ్రహ్మాత్మభూః** సురజ్యేష్ఠః పరమేష్ఠీ పితామహః।
హిరణ్యగర్భో లోకేశః స్వయంభూశ్చతురాననః॥ 16
శ్లో॥ ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణో విరిఞ్చిః కమలాసనః।
స్రష్టా ప్రజాపతిర్వేధా విధాతా విశ్వసృడ్విధిః॥ 17
శ్లో॥ శతానన్దశ్శతధృతిర్విరిఞ్చోఽజో విరిఞ్చనః।
శ్లో॥ నాభిజన్మాణ్డజః పూర్వోఽనిధనః కమలోద్భవః।
సదానన్దో రజోమూర్తిః సత్యకో హంసవాహనః॥

అధికపాఠములు అని అమరకోశము '20' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ సర్వజ్ఞస్త్వమవిజ్ఞాతః సర్వయోనిస్త్వ**మాత్మభూః।**
సర్వప్రభురనీశస్త్వ**మేకస్త్వం** సర్వరూపభాక్॥ – ర.వం. 10–20

ఓ భగవంతుడా!

1. నీవు (సర్వేశ్వరుడగుటవలన) అనంతవిశ్వమునందలి ప్రతి అణువును ఎఱింగినవాడవు.
2. (రూపరహితుడగుటవలన) ఏ అజ్ఞానిచేతను తెలియబడదగినవాడవు కావు.
3. (సృష్టికర్తవగుటవలన) సకల విశ్వముయొక్క పుట్టుకకు కారణభూతుడవు.
4. (అజుడగుటవలన) నీయంతట నీవే ఉద్భవించినవాడవు.
5. (సర్వేశ్వరుడగుటవలన) నీవే సర్వాధిపతివి.
6. (సర్వోత్కర్షా గుణమువలన) నీకెవ్వడును శాసించు ప్రభువు లేడు.
7. (విశ్వవ్యాపకుడగుటవలన) నీవు ఒక్కడవే అయిన వాడవగుచు సర్వచేతనాచేతన స్వరూపుడవు ఐ యున్నావు.

డి) శ్లో॥ ప్రాహుర్ద్వాదశధా స్థితస్య మునయో యత్తేజసః కారణం
భర్తారం భువనత్రయస్య సుషువే యద్యజ్ఞభాగేశ్వరమ్।

యస్మిన్నాత్మభువః పరోఽపి పురుషశ్చక్రే భవాయాస్పదం
ద్వంద్వం దక్షమరీచిసంభవమిదం తత్స్రష్టురేకాన్తరమ్॥

– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 7-27

క్రియాదర్శము :– 1. ఆమనన్తి – ఆఙ్ – ఉపసర్గ, 'మ్నా – అభ్యాసే' సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ – 'పాఘ్రాధ్మాస్థామ్నా' (సూ. 7-3-78) ఇతి మనాదేశః॥ లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః॥ మనతి – మనతః – **మనన్తి**

శ్లో॥ అలం వివాదేన యథా శ్రుతస్త్వయా
తథావిధస్తావదశేషమస్తు సః॥
మమాత్ర భావైకరసం మనః స్థిరం
న కామవృత్తిర్వచనీయమీక్షతే॥ 82

పదవిభాగము – అలమ్, వివాదేన, యథా, శ్రుతః, త్వయా, తథావిధః, తావత్, అశేషమ్, అస్తు, సః, మమ, అత్ర, భావైకరసమ్, మనః, స్థిరమ్, న, కామవృత్తిః, వచనీయమ్, ఈక్షతే॥

అన్వయక్రమము :– వివాదేన అలం త్వయా తావత్ యథా సః శ్రుతః అశేషం తథావిధః అస్తు॥ మమ మనః అత్ర భావ–ఏక –రసం స్థిరం కామవృత్తిః వచనీయం న ఈక్షతే॥

ప్రతిపదార్థము :– వివాదేన – సంవాదముచేత, అలమ్ – చాలును, త్వయా తావత్ – నీచేత, యథా – ఎట్లు, సః – ఆ శివుడు, శ్రుతః – వినబడినాడో, అశేషమ్ – పూర్తిగ, తథావిధః – అట్టివాడే, అస్తు – అగుగాక॥ మమ మనః – నా మనస్సు, అత్ర – శివునివిషయములో, భావ–ఏక–రసమ్ – శృంగారమే అద్వితీయమగు భోగ్యముగా గలదై, స్థిరమ్ – అచంచలమైయున్నది, కామవృత్తిః – స్వేచ్ఛావిహారి, వచనీయమ్ – నిందను, న ఈక్షతే – పట్టించుకోడు కదా!

తాత్పర్యము :– సంవాదముచేత చాలును. నీచేత ఎట్లు ఆ శివుడు వినబడినాడో పూర్తిగ అట్టివాడే అగుగాక॥ నా మనస్సు శివునివిషయములో శృంగారమే అద్వితీయమగు భోగ్యముగా గలదై అచంచలమై యున్నది. స్వేచ్ఛావిహారి నిందను పట్టించుకోడు కదా!

పాఠాన్తరాలు :– 1. శ్రుతః – శ్రుతమ్ 2. తావత్ – తాదృక్ 3. రసం – వశం 4. స్థిరమ్ – స్థితమ్.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. వివాదేన – **వివాదేన,** వివాదాభ్యామ్, వివాదైః; అకారాన్త పుంలింగ వివాదశబ్దము. తృ.ఏ 2. అలమ్, యథా, తావత్, అత్ర, న – అవ్యయాలు 3. త్వయా – **త్వయా,** యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ 4. సః – **సః,** తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 5. శ్రుతః – **శ్రుతః,** శ్రుతౌ, శ్రుతాః; అకారాన్త పుంలింగ శ్రుతశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. అశేషమ్ – **అశేషమ్,** అశేషే, అశేషాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ అశేషశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. అస్తు – క్రియ 8. మమ – **మమ,** ఆవయోః, అస్మాకమ్ ; దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 9. మనః – మనః, మనసీ, మనాంసి ; సకారాన్త నపుంసకలింగ మనశ్శబ్దము. ప్ర.ఏ 10. భావైకరసమ్ – భావైకరసమ్, భావైకరసే, భావైకరసాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ భావైకరసశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. స్థిరమ్ – స్థిరమ్, స్థిరే, స్థిరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ స్థిరశబ్దము. ప్ర.ఏ 12. కామవృత్తిః – **కామవృత్తిః,** కామవృత్తీ, కామవృత్తయః ఇకారాన్త పుంలింగ కామవృత్తిశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. వచనీయమ్ – **వచనీయమ్,** వచనీయే, వచనీయాని ; అకారాన్త నపుంసకలింగ వచనీయశబ్దము. ద్వి.ఏ 14. ఈక్షతే – క్రియ – లట్ 15. తథావిధః – **తథావిధః,** తథావిధౌ, తథావిధాః; అకారాన్త పుంలింగ తథావిధశబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. తథావిధః – తథా విధా యస్య (బహువ్రీహి) సః॥
2. భావైకరసమ్ – భావః ఏకః రసః యస్య (బహువ్రీహి) తత్॥
3. కామవృత్తిః – ఎ) కామస్య వృత్తిః (ష.త.) కామవృత్తిః॥
   బి) కామా వృత్తిః యస్య సః (బహువ్రీహి) కామవృత్తిః॥

సంధులు :–

1. శ్రుతః + త్వయా – శ్రుతస్త్వయా – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)॥
2. తథావిధః + తావత్ – తథావిధస్తావత్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)॥
3. మమ + అత్ర – మమాత్ర – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః॥
4. కామవృత్తిః + వచనీయమ్ – కామవృత్తిర్వచనీయమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)॥
5. తావత్ + అశేషమ్ – తావదశేషమ్ – జశ్త్వసన్ధిః॥

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అలమ్ – అవ్యయకోషః (116)

'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణనిషేధేషు'

1. భూషణే – 'అలంకారః॥ అలంకృత్య'
2. పర్యాప్తౌ – అలమస్త్యస్య ధనమ్॥ పర్యాప్తమస్తీత్యర్థః॥

'రాక్షస్యో రావణప్రీత్యై...చోచురలం ముహుః' - భట్టికావ్యే 8-97

3. శక్తౌ - అలం మల్లో మల్లాయ। మల్లోయం మల్లాన్తరేణ సాకం యోద్ధుం శక్త ఇత్యర్థః।

'అన్యథా ప్రాతరాశాయ కుర్యామ త్వామ్ **అలం** వయమ్' - (భట్టికావ్యే 8-98)

4. వారణే - 'అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ-।' (రఘువంశే 2-34)

అలంకారములు :- ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. ఇట సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడినది.

క్రియాదర్శము:- 1. అస్తు - అస (అస్) భువి (ఉండుట) అదాది (2) , అకర్మకమ్,అనిట్, పరస్మైపదీ, లోట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

అస్తు - స్తామ్ - సన్తు।

2. ఈక్షతే -

ఎ) ఈక్ష(ఈక్ష్) దర్శనే (దర్శించుట) సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। భ్వాదయః।

ఈక్షతే - ఈక్షేతే - ఈక్షన్తే.

బి) శ్లో॥ దైవం పర్యాలోచయతీత్యర్థే రాధ్యతి **చేక్షతే** ॥ 43

- ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్ (1-2-21)

2. ....అథేక్షణే ॥ 51

శ్లో॥ నిర్వర్ణయతి నిధ్యాయత్యాలోకయతి పశ్యతి।
ఆలోకతే లక్షయతే నిభాలయత **ఈక్షతే** ॥ 52

శ్లో॥ నిరూపయత్యపి నిశామయతే చ విచాయతి
నిబన్ధత్యాత్మనేఽపి ద్వౌ లక్షయత్యపి లోచతే। 53

శ్లో॥ చేష్టే ఛన్దసి సమ్పశ్యత్యాత్మనే స్యాదకర్మకః। - ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్.

శ్లో॥ నివార్యతామాలి! కిమప్యయం వటుః
పునర్వివక్షుః స్ఫురితోత్తరాధరః।
న కేవలం యో మహతోఽపభాషతే
శృణోతి తస్మాదపి యః స పాపభాక్॥ 83

పదవిభాగము :- నివార్యతామ్, ఆలి! కిమ్, అపి, అయమ్, వటుః, పునః, వివక్షుః, స్ఫురితోత్తరాధరః, న, కేవలమ్, యః మహతః, అపభాషతే, శృణోతి, తస్మాత్, అపి, యః, సః, పాపభాక్।

అన్వయక్రమము :- ఆలి! స్ఫురితోత్తరాధరః అయం వటుః పునః కిమ్ అపి వివక్షుః నివార్యతాం యః మహతః అపభాషతే న కేవలం సః తస్మాత్ యః శృణోతి సః అపి, పాపభాక్।

ప్రతిపదార్థము :- హే ఆలి! - ఓ చెలీ!, స్ఫురిత ఉత్తరాధరః - అధికముగ కదులుచున్న పెదవి గలవాడై, అయమ్ వటుః - ఈ జటాధరుడు, పునః కిమ్ అపి - మరలనేమో, వివక్షుః - చెప్పబోవుచున్నాడు, నివార్యతామ్ - మాన్పింపుము, యః - ఎవడు, మహతః - పెద్దలను, అపభాషతే - నిందించునో, న కేవలం సః - వాడొక్కడే గాక, తస్మాత్ - అతనివలన, యః శృణోతి - ఎవడు వినునో, సః+ అపి - వాడును, పాపభాక్ - పాపము పొందువాడు (భవతి - అగును)

తాత్పర్యము :- ఓ చెలీ! అధికముగ కదులుచున్న పెదవిగలవాడై ఈ జటాధరుడు మరలనేమో చెప్పబోవుచున్నాడు. మాన్పింపుము. ఎవడు పెద్దలను నిందించునో వాడొక్కడే గాక అతనివలన ఎవడు వినునో వాడును పాపము పొందువాడు అగును.

పాఠాన్తరాలు :- 1. అయం - అసౌ 2. ఉత్తరాధరః - ఉన్నతాధరః 3. మహతః - మేహతాం, మేహతో 4. అపభాషతే - అవిభాషతే।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1.ఆలి! - **హే ఆలి!**, హే ఆల్యౌ, హే ఆల్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ఆలీశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ 2. స్ఫురితోత్తరాధరః - **...అధరః,** ...అధరౌ, ...అధరాః; అకారాన్త పుంలింగ అధరశబ్దము. ప్ర.ఏ 3. అయమ్ - **అయమ్**, ఇమౌ, ఇమే; మకారాన్త పుంలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ప్ర.ఏ 4. వటుః - **వటుః,** వటూ, వటవః; ఉకారాన్త పుంలింగ వటుశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. పునః, కిమ్, అపి, న - అవ్యయాలు 6. వివక్షుః - **వివక్షుః,** వివక్షూ, వివక్షవః; ఉకారాన్త పుంలింగ వివక్షుశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. నివార్యతామ్ - క్రియ - లోట్ 8. యః - **యః**, యౌ, యే; దకారాన్త పుంలింగ యచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 9. మహతః - మహాన్తమ్, మహాన్తౌ, **మహతః;** తకారాన్త పుంలింగ మహత్శబ్దము. ద్వి.బ 10. అవభాషతే - క్రియ - లట్ 11. సః - **సః,** తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 12. కేవలమ్ - అవ్యయము 13. తస్మాత్ - **తస్మాత్,** తాభ్యామ్, తేభ్యః; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. పం.ఏ 14. శృణోతి - లట్ - క్రియ 15. పాపభాక్ - పాపభాక్, పాపభాజౌ, పాపభాజః; జకారాన్త పుంలింగ పాపభాజ్శబ్దము.

సమాసాలు :-

1. స్ఫురితోత్తరాధారః - ఉత్తరశ్చ అధరశ్చ - ఉత్తరాధరౌ (ద్వంద్వ) స్ఫురితౌ

ఉత్తరాధరౌ యస్య (బహుబ్రీహి) సః।
2. పాపభాక్ – పాపం భజతి (ఉపపదతత్పు.)।

సంధులు :–
1. అపి + అయమ్ – అప్యయమ్ – యణాదేశసన్ధిః।
2. పునః + వివక్షుః – పునర్వివక్షుః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వాదేశః)।
3. యః + మహతః – యో మహతః – ఉత్వాదేశః।
4. మహతః + అపభాషతే – మహతోపభాషతే – ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః
5. తస్మాత్ + అపి – తస్మాదపి – జశ్త్వసన్ధిః।
6. సః + పాపభాక్ – స పాపభాక్ – సులోపః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఆలీ – (స్త్రీ.)
ఎ) ఆలి + ఙీప్ । సఖీ
బి) శ్లో... వయస్**యాలీ** సఖీ స్మృతా ॥ 487
అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.
సి) శ్లో॥ అనేన సమ్బన్ధముపేత్య దిష్ట్యా మనోరథప్రార్థితమీశ్వరేణ।
మూర్ధాన**మాలి!** క్షితిధారణోచ్చముచ్చైస్తరం వక్ష్యతి శైలరాజః॥
– ఇతి కుమారసమ్భవమహాకావ్యే 7–68.
డి) శ్లో॥ త్వమ్ముగ్ధాక్షి! వినైవ కంచులికయా ధత్సే మనోహారిణీమ్
లక్ష్మీమిత్యభిధాయిని ప్రియతమే తద్వీటికా సంస్పృశి।
శయ్యోపాంతనివిష్టసస్మితసఖీనేత్రోత్సవాననన్దితో
నిర్యాతః శనకైరలీకవచనోపన్యాస**మాలీ**జనః॥ – అమరుశతకమ్ –27

ఈ శ్లోక విపులవ్యాఖ్యకై శ్రీ దోర్భల విశ్వనాథశర్మగారు – అమరుశతకమునకు గావించిన మనసిజ వ్యాఖ్యానమును చూడగలరు.

అలంకారములు :– ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. ఇట సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడినది.

శ్లో॥ **గురో**ర్యత్ర పరీవాదో నిందా వాపి ప్రవర్తతే।
కర్ణౌ తత్రాపి ధాతవ్యౌ గంతవ్యం వా తతోఽన్యతః॥ – మనుస్మృతి 2–200

'గురునిపైన అపవాదము పెట్టుట, దూషించుట ఎచ్చట జరుగునో, అచట తాను

109

చెవులు మూసికొనవలయును, లేదా వేఱొక తావునకు లేచి పోవలయును" ఇట గురుశబ్దము పూజ్యులకు, పెద్దలకు ఉపలక్షణము.

క్రియాదర్శము :–

1. నివార్యతామ్ – ని – ఉపసర్గ, 'వృ – ఆవరణే' – ణిజన్తాత్, కర్మణి, లోట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
నివార్యతామ్ – నివార్యేతామ్ – నివార్యన్తామ్।
2. శృణోతి – 'శ్రు – శ్రవణే – లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
శృణోతి – శృణుతః – శృణ్వన్తి.
3. **అపభాషతే –**
ఎ) అప –ఉపసర్గ, 'భాష – వ్యక్తాయాం వాచి', లట్ – ప్రథమపురుషైక వచనాంతః । అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాది(1)।
అపభాషతే – అపభాషేతే – అపభాషన్తే.
బి) శ్లో॥ అపశబ్దయతి మ్లేచ్ఛత్యపభ్రంశయతీత్యపి॥
శ్లో॥ మ్లేచ్ఛయత్యపశబ్దే స్యురప**భాషత** ఇత్యమీ।
– ఇతి ఆఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్ 1–4–9

అవతారికా :– సంప్రతి గన్తవ్యపక్షమాశ్రయతే। ఇప్పుడు అచటినుండి పోవు పక్షము నాశ్రయించుచున్నది.

శ్లో॥ ఇతో గమిష్యామ్యథవేతి వాదినీ
చచాల బాలా స్తనభిన్నవల్కలా।
స్వరూపమాస్థాయ చ తాం కృతస్మితః
సమాలలంబే వృషరాజకేతనః॥ 84

పదవిభాగము :– ఇతః, గమిష్యామి, అథవా, ఇతి, వాదినీ, చచాల, బాలా, స్తనభిన్నవల్కలా, స్వరూపమ్, ఆస్థాయ, చ, తామ్, కృతస్మితః, సమాలలంబే, వృషరాజకేతనః।

అన్వయక్రమము :– అథవా ఇతః గమిష్యామి। ఇతి వాదినీ స్తన –భిన్న – వల్కలా బాలా చచాల। వృషరాజకేతనః స్వరూపమ్ ఆస్థాయ కృతస్మితః (సన్) తాం సమాలలంబే।

ప్రతిపదార్థము :– అథవా – అట్లు కాదేని, ఇతః – ఇటనుండి, **గమిష్యామి** – పోయెదను, ఇతి – అని, వాదినీ – పలుకుచున్నదై, స్తన–భిన్న–వల్కలా – కుచములపైనుండి జారిన నారచీరకలదై, బాలా – పార్వతీదేవి, **చచాల** – కదలెను. వృషరాజకేతనః – వృషభశ్రేష్ఠము ధ్వజముగ కల త్రిణేత్రుడు, స్వరూపమ్ – నిజరూపమును, ఆస్థాయ – పొంది, కృతస్మితః (సన్) – చిఱునగవు చిందించుచున్న వాడగుచు, తామ్ – ఆ పార్వతీదేవిని, **సమాలలంబే** – పట్టుకొనెను.

తాత్పర్యము :– అట్లు కాదేని 'ఇటనుండి పోయెదను' అని పలుకుచున్నదై కుచములపైనుండి జారిన నారచీరకలదై పార్వతీదేవి కదలెను. వృషభశ్రేష్ఠము ధ్వజముగ కల త్రినేత్రుడు నిజరూపమును పొంది చిఱునగవు చిందించు చున్నవాడగుచు ఆ పార్వతీదేవిని పట్టుకొనెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఆస్థాయ – ఆధాయ

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అథవా, ఇతః, ఇతి – అవ్యయాలు 2. గమిష్యామి – క్రియ – లృట్ 3. వాదినీ – **వాదినీ,** వాదిన్యౌ, వాదిన్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ వాదినీశబ్దము ప్ర.ఏ 4. స్తనభిన్నవల్కలా – **స్తనభిన్నవల్కలా,** స్తనభిన్నవల్కలే, స్తనభిన్నవల్కలాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ స్తనభిన్నవల్కలాశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. బాలా – **బాలా,** బాలే, బాలాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ బాలాశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. చచాల – క్రియ 7. వృషరాజకేతనః – **వృషరాజకేతనః,** వృషరాజకేతనౌ, వృషరాజకేతనాః; అకారాన్త పుంలింగ వృషరాజకేతనశబ్దము. ప్ర.ఏ 8. స్వరూపమ్ – **స్వరూపమ్,** స్వరూపే, స్వరూపాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ స్వరూపశబ్దము. ద్వి.ఏ 9. ఆస్థాయ – అవ్యయము 10. కృతస్మితః – **కృతస్మితః,** కృతస్మితౌ, కృతస్మితాః; అకారాన్త పుంలింగ కృతస్మితశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. తామ్ – **తామ్,** తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 12. సమాలలంబే – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. స్తనభిన్నవల్కలా – స్తనాభ్యాం భిన్నం స్తనభిన్నమ్ (పం.త.) స్తనభిన్నం వల్కలం యస్యాః సా, (బహువ్రీహి)।
2. వృషరాజకేతనః – వృషాణాం రాజా వృషరాజః (ష.త.) వృషరాజః కేతనే యస్య (బహువ్రీహి), సః।
3. స్వరూపమ్ – స్వస్య రూపమ్ (ష.త.)।
4. కృతస్మితః – కృతం స్మితం యేన (బహువ్రీహి) సః।

సంధులు :–

1. ఇతః + గమిష్యామి – ఇతో గమిష్యామి – ఉత్వాదేశః।
2. గమిష్యామి + అథవా – గమిష్యామ్యథవా – యణాదేశసన్ధిః।
3. అథవా + ఇతి – అథవేతి – గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. స్వరూపమ్ – (నపుం.)

ఎ) స్వస్య రూపమ్ । (స్వమేవ రూపమ్ యస్య। స్వేనైవ రూపం ప్రకాశో యస్య)

బి) 'స దృష్ట్వా విస్మితస్త స్థావాత్మానం వికృతం నలః।

స్వరూపధారిణం నాగం దదర్శ స మహీపతిః॥ – ఇతి మహాభారతే (3–66–13)

క్రియాదర్శము :– సమాలలమ్బే – సమ్, ఆఙ్ –ఉపసర్గలు, 'లబి – అవస్రంసనే' అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। భ్వాది(1)। సమాలలమ్బే – సమాలలమ్బాతే – సమాలలమ్బిరే.

2. చచాల – 'చల – కమ్పనే' (కంపించుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లిట్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। భ్వాది (1)।

చచాల – చేలతుః – చేలుః (అత ఏక హల్మధ్యే – ఇతి ఏత్వాభ్యాసలోపౌ।)

3. గమిష్యామి – 'గమ్ – గతౌ' లృట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః।

గమిష్యామి – గమిష్యావః – గమిష్యామః

110

శ్లో॥ తం వీక్ష్య వేపథుమతీ సరసాంగయష్టి–
ర్నిక్షేపణాయ పదముద్ధృతముద్వహన్తీ।
మార్గాచలవ్యతికరాకులితేవ సిన్ధుః
శైలాధిరాజతనయా న యయౌ న తస్థౌ॥ 85

పదవిభాగము :– తమ్, వీక్ష్య, వేపథుమతీ, సరసాంగయష్టిః, నిక్షేపణాయ, పదమ్, ఉద్ధృతమ్, ఉద్వహన్తీ, మార్గాచలవ్యతికరాకులితా, ఇవ, సిన్ధుః, శైలాధిరాజతనయా, న, యయౌ, న, తస్థౌ।

అన్వయక్రమము :– తం వీక్ష్య వేపథుమతీ సరసాంగయష్టిః నిక్షేపణాయ ఉద్ధృతం పదమ్ ఉద్వహన్తీ శైలాధిరాజతనయా మార్గాచలవ్యతికరాకులితా సిన్ధుః ఇవ న యయౌ న తస్థౌ।

ప్రతిపదార్థము :– తమ్ – ఆ త్రినేత్రుని, వీక్ష్య – గాంచి, వేపథుమతీ – జలదరించుటకలదై, సరసాంగయష్టిః – చెమటపట్టిన శరీరము కలదై, నిక్షేపణాయ – క్రింద పెట్టుటకు, ఉద్ధృతమ్ – ఎత్తబడిన, పదమ్ – పాదమును, ఉద్వహన్తీ – ఎత్తియే ఉంచినదై, మార్గ – అచల – వ్యతికర – ఆకులితా – త్రోవలో కొండయొక్క అడ్డంకి చేత తొట్రిల్లు, సిన్ధుః ఇవ – నది వలె, శైలాధిరాజ – తనయా – పార్వతీదేవి, న యయౌ – కదలదాయెను , న తస్థౌ – నిలువదాయెను.

తాత్పర్యము :– ఆ త్రినేత్రుని గాంచి జలదరించుటకలదై, చెమటపట్టిన శరీరము కలదై (క్రింద పెట్టుటకు) ఎత్తబడిన పాదము ఎత్తియే ఉంచినదై త్రోవలో కొండయొక్క అడ్డంకిచేత తొట్రిల్లు నదివలె పార్వతీదేవి కదలదాయెను నిలువదాయెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. నిక్షేపణాయ – నిక్షేప ఏవ 2. ఉద్వహన్తీ – అర్పయన్తీ.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. తమ్ – **తమ్,** తౌ, తాన్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ 2. వీక్ష్య – అవ్యయము 3. వేపథుమతీ – **వేపథుమతీ**, వేపథుమత్యౌ, వేపథుమత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ వేపథుమతీశబ్దము. ప్ర.ఏ 4. సరసాంగయష్టిః – **సరసాంగయష్టిః,** సరసాంగయష్టీ, సరసాంగయష్టయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ సరసాంగయష్టిశబ్దము. ప్ర.ఏ 5. నిక్షేపణాయ – **నిక్షేపణాయ**, నిక్షేపణాభ్యామ్, నిక్షేపణేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ నిక్షేపణశబ్దము. చ.ఏ 6. ఉద్ధృతమ్ – **ఉద్ధృతమ్**, ఉద్ధృతే, ఉద్ధృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉద్ధృతశబ్దము. ద్వి.ఏ 7. పదమ్ – **పదమ్**, పదే, పదాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ పదశబ్దము. ద్వి.ఏ 8. ఉద్వహన్తీ – **ఉద్వహన్తీ,** ఉద్వహన్త్యౌ, ఉద్వహన్త్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ఉద్వహన్తీశబ్దము. ప్ర.ఏ 9. మార్గాచలవ్యతికరాకులితా –**...ఆకులితా,** ...ఆకులితే, ...ఆకులితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...ఆకులితాశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. సిన్ధుః – **సిన్ధుః**, సిన్ధూ, సిన్ధవః; ఉకారాన్త స్త్రీలింగ సిన్ధుశబ్దము. ప్ర.ఏ 11. ఇవ, న – అవ్యయాలు 12. యయౌ, తస్థౌ – క్రియలు

సమాసాలు :–

1. శైలాధిరాజతనయా – శైలానామ్ అధిరాజః (ష.త.) శైలాధిరాజః శైలాధిరాజస్య తనయా (ష.త.), శైలాధిరాజతనయా.
2. సరసాంగయష్టిః – రసేన సహ (బహువ్రీహి) సరసా, అంగమేవ యష్టిః (సుప్సుపా) అంగయష్టిః, సరసా అంగయష్టిః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
3. మార్గాచలవ్యతికరాకులితా – మార్గే అచలః (స.త.) మార్గాచలవ్యతికరః, మార్గాచలః, మార్గాచలస్య వ్యతికరః (ష.త.) మార్గాచలవ్యతికరః ఆకులితా (తృ.త.)

సంధులు :–

1. సరసాంగయష్టిః + నిక్షేపణాయ – సరసాంగయష్టిర్నిక్షేపణాయ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. ...ఆకులితా + ఇవ – ...ఆకులితేవ – గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వేపథుః – (పుం.)

ఎ) వేపనమితి। వేప + 'ట్వితోఽథుచ్' ఇతి అథుచ్, (సూ 3–3–89) ।కమ్పః।

బి) శ్లో॥ ...వేపథుః కమ్ప ఉచ్యతే। – అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో॥ సీదన్తి మమ గాత్రాణి ముఖం చ పరిశుష్యతి।
వేపథుశ్చ శరీరే మే రోమహర్షశ్చ జాయతే॥ భగవద్గీతాయామ్ 1–29

"...శరీరమునందు **కంపము** గగుర్పాటు కూడా కలుగుచున్నది."

డి) శ్లో॥ చలాపాఙ్గాం దృష్టిం స్పృశసి బహుశో వేపథుమతీం
రహస్యాఖ్యాయీవ స్వనసి మృదుకర్ణాన్తికచరః।
కరం వ్యాధున్వత్యాః పిబసి రతిసర్వస్వమధరం
వయం తత్త్వాన్వేషాన్మధుకర! హతాస్త్వం ఖలు కృతీ॥
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 1–25

" ఓ తుమ్మెదా! వణుకుచున్నట్టియు, చంచలమైన క్రీగంటి చూపులుగల కంటిని తడవ తడవకు తాకుచున్నావు..."

ఇ) 'ట్వితోఽథుచ్'। అయమపి స్వభావాద్భావ ఏవ। టు వేప్మ। వేపథుః। టు ఓశ్వి। శ్వయథుః।
శ్లో॥ కేచి**ద్వేపథు**మాసేదురన్యే దవథుముత్తమమ్।
సరక్తం వమథుం కేచిత్ భ్రాజథుం న చ కేచన॥– ఇతి భట్టికావ్యే 4–43

అలంకారములు :– ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

'ప్రవాహమార్గమునకు కొండయొక్క అడ్డంకిచే తొట్రిల్లునదివలె, పార్వతీదేవి కదలదాయెను నిలువదాయెను' అనుటచే 'ఉపమాలంకారము' ఈ శ్లోకమున కలదు.

ఉపమానము – నది, ఉపమేయము – పార్వతీదేవి
సమానధర్మము – కదలకుండుట, నిలువకుండుట
ఉపమావాచకము – (ఇవ) వలె.

'శివభగవానుడు పట్టుకొనుటచేత ఒడలు కంపించుట – బింబము. కొండయొక్క

అద్దంకిచే తొ్రిల్లుట – ప్రతిబింబము. సరసాంగయష్టిః చెమట పట్టిన శరీరము కలది – శ్లిష్టము. కనుక ఇట అనుగామిత్వ బింబ ప్రతిబింబ భావశ్లేషలకు మిశ్రణము గలదు.

క్రియాదర్శము :– 1. **యయౌ** – 'యా – ప్రాపణే' (పొందుట, వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాది (2)। లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
యయౌ – యయతుః – యయుః
2. **తస్థౌ** – 'స్థా – గతినివృత్తౌ', లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
తస్థౌ – తస్థుః – తస్థుః
వృత్తమ్ – 'వసంతతిలకా' వృత్తమ్.

శ్లో॥ అద్య ప్రభృత్యవనతాఙ్గి! తవాస్మి దాసః
క్రీతస్తపోభిరితి వాదిని చన్ద్రమౌళౌ।
అహ్నాయ సా నియమజం క్లమముత్ససర్జ
క్లేశః ఫలేన హి పునర్నవతాం విధత్తే॥ 86

పదవిభాగము :– అద్యప్రభృతి, అవనతాఙ్గి! తవ, అస్మి, దాసః, క్రీతః, తపోభిః, ఇతి, వాదిని, చన్ద్రమౌళౌ, అహ్నాయ, సా, నియమజమ్, క్లమమ్, ఉత్ససర్జ, క్లేశః, ఫలేన, హి, పునః, నవతామ్, విధత్తే॥

అన్వయక్రమము :– అవనతాంగి! అద్యప్రభృతి తవ తపోభిః క్రీతః దాసః ఇతి చంద్రమౌళౌ వాదిని సా అహ్నాయ నియమజం క్లమమ్ ఉత్ససర్జ। హి క్లేశః ఫలేన పునః నవతాం విధత్తే॥

ప్రతిపదార్థము :– హే అవనతాంగి! – ఓ వంగిన దేహము కలదానా!, అద్య ప్రభృతి – నేటినుండి, తవ – నీయొక్క, తపోభిః – తపమ్ములచేత, క్రీతః – కొనబడిన, దాసః అస్మి – దాసుడనైతిని. ఇతి – అని, చంద్రమౌళౌ – చంద్రశేఖరుడు, వాదిని (సన్) పలికినవాడగుచుండగా, సా – ఆమె, ఆ పార్వతీదేవి, అహ్నాయ – తత్క్షణమే, నియమజమ్ – తపోజన్యమైన, క్లమమ్ – కష్టమును, ఉత్ససర్జ – విడచెను. హి – ఏలయన, క్లేశః – కష్టము, ఫలేన – ఫలముచేత, పునః – తిరిగి, నవతామ్ – క్రొత్తయగుటను, విధత్తే – ధరించును.

తాత్పర్యము :– ఓ వంగిన దేహము కలదానా! నేటినుండి నీయొక్క తపమ్ముచేత కొనబడిన దాసుడనైతిని! అని చంద్రశేఖరుడు పలికిన వాడగుచుండగా, ఆ పార్వతీదేవి తత్క్షణమే తపోజన్యమైన కష్టమును విడచెను. ఏలయన కష్టము ఫలముచేత తిరిగి క్రొత్తయగుటను ధరించును.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అవనతాంగి – అనవమాంగి 2. విధత్తే – పిధత్తే।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అవనతాంగి – **అవనతాంగి**, అవనతాం గ్యౌ, అవనతాంగ్యః, ఈకారాన్త స్త్రీ లింగ అవనతాంగీ శబ్దము సం.ప్ర. ఏ., 2. అద్య, ప్రభృతి, ఇతి, హి, పునః – అవ్యయాలు 3. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త స్త్రీలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ 4. తపోభిః – తపసా, తపోభ్యామ్, **తపోభిః**; సకారాన్త నపుంసకలింగ తపశ్శబ్దము. తృ.బ 5. క్రీతః – **క్రీతః**, క్రీతౌ, క్రీతాః; అకారాన్త పుంలింగ క్రీతశబ్దము. ప్ర.ఏ 6. దాసః – **దాసః**, దాసౌ, దాసాః; అకారాన్త పుంలింగ దాసశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. అస్మి – క్రియ 8. వాదిని (సన్) – **వాదిని,** వాదినోః, వాదిషు; నకారాన్త పుంలింగ వాదిన్‌శబ్దము. స.ఏ 9. సా – **సా**, తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ 10. అహ్నాయ – క్రియావిశేషణము 11. నియమజమ్ – **నియమజమ్**, నియమజౌ, నియమజాన్; అకారాన్త పుంలింగ నియమజశబ్దము.ద్వి.ఏ 12. క్లమమ్ – **క్లమమ్,** క్లమౌ, క్లమాన్; అకారాన్త పుంలింగ క్లమశబ్దము. ద్వి.ఏ 13. ఉత్ససర్జ – క్రియ 14. క్లేశః – **క్లేశః,** క్లేశౌ, క్లేశాః ; అకారాన్త పుంలింగ క్లేశశబ్దము. ప్ర.ఏ 15. ఫలేన – **ఫలేన**, ఫలాభ్యామ్, ఫలైః ; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఫలశబ్దము. తృ.ఏ 16. నవతామ్ – **నవతామ్**, నవతే, నవతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నవతాశబ్దము. ద్వి.ఏ 17. విధత్తే – క్రియ 18. చన్ద్రమౌళౌ – **చన్ద్రమౌళౌ,** చన్ద్రమౌల్యోః, చన్ద్రమౌళిషు; ఇకారాన్త పుంలింగ చన్ద్రమౌళిశబ్దము. స.ఏ

సమాసాలు :–

1. అవనతాంగి – అవనతమ్ అఙ్గం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, తత్సమ్బుద్ధౌ।
2. చన్ద్రమౌళౌ – చంద్రః మౌళౌ యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్మిన్।
3. నియమజమ్ – నియమాత్ జాయతే (ఉపపదతత్పు.) ఇతి నియమజః, తమ్।

సంధులు :–

1. ప్రభృతి + అవనతాంగి – ప్రభత్యనవతాంగి – యణాదేశసన్ధిః।
2. తవ + అస్మి – తవాస్మి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. క్రీతః + తపోభిః – క్రీతస్తపోభిః – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
4. తపోభిః + ఇతి – తపోభిరితి – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
5. పునః + నవతామ్ – పునర్నవతామ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. చన్ద్రమౌళౌ, వాదిని :-

కొన్ని సందర్భాలలో తృతీయ, షష్ఠి, సప్తమీ విభక్తులకు ప్రథమావిభక్త్యర్థము చెప్పెదరు. దీనినే **'సతి సప్తమి'** అందురు.

చంద్రమౌళౌ - అకారాన్త పుంలింగ చన్ద్రమౌళిశబ్దము. సప్తమీవిభక్తి ఏకవచనము. వాదిని - నకారాన్త పుంలింగ **వాదిన్శ**బ్దము. సప్తమీవిభక్తి ఏకవచనము. ఇట ఈ రెండింటికి ప్రథమావిభక్త్యర్థము చెప్పబడినది.

ఎ) వాదిన్ - 1. వద్+ణిని-

2. వాదీ - ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనము

3. శ్లో॥ వచసైవ తయోర్వాక్యమస్త్రమస్త్రేణ నిఘ్నతోః।
అన్యోన్యజయసంరమ్భో వవృధే **వాదినో**రివ॥ -ర.వం. 12-92

"ఒక శాస్త్రీయవిషయముపై వాదోపవాదములకు, బూనిన వాదప్రతివాదులు మాటకు మాటతో సమాధానము చెప్పునట్లు నాయక ప్రతినాయకులైన శ్రీరామ, రావణుల అస్త్రమును ప్రత్యస్త్రముతోనే త్రిప్పికొట్టుటను వారి మధ్య ఒకరినొకరు గెలువవలెనను ఉత్సాహము అభివృద్ధి చెందెను."

4. శ్లో॥ సాధ్యే నిశ్చితమన్వయేన ఘటితం భిభ్రత్సపక్షే స్థితం
వ్యావృత్తం చ విపక్షతో భవతి యత్తత్సాధనం సిద్ధయే।
యత్సాధ్యం స్వయమేవ తుల్య ముభయోః పక్షే విరుద్ధం చ య-
త్తస్యాఙ్గీకరణేన **వాదిన** ఇవ స్యాత్స్వామినో నిగ్రహః॥
- ఇతి ముద్రారాక్షసే 5-10

అలంకారములు :- ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. 'శ్రమమునకు తగిన ఫలము లభించినపుడు అది శ్రమముగా తోప'దను సామాన్యముచేత 'శివభగవానుని స్పర్శచేతనే పార్వతీదేవి తత్క్షణమే తపోజన్యమైన క్లేశమును విడచె'నను విశేషము సమర్థింపబడుటచే 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మగును.

ఛందస్సు :- శక్వరీఛన్దస్సు - సమవృత్తము, వృత్తము - 'వసంత తిలకా'. దీనికి 'వసంతతిలక, ఉద్ధర్షిణీ, సింహోన్నతా' అనియును పేర్లు.
లక్షణమ్ - 'ఉక్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌగః।'

క్రియాదర్శము :- 1. అస్మి - అస (అస్) భువి (ఉండుట) అదాది ప్రకరణమ్(2) అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

అస్మి - స్వః - స్మః

2. ఉత్ససర్జ - ఉత్ -ఉపసర్గ, 'సృజ -విసర్గే', తుదాదయః (6), సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ససర్జ - ససర్జతుః - ససృజుః

3. **విధత్తే -**

ఎ) వి - ఉపసర్గ, 'డుధాఞ్ - ధారణపోషణయోః' జుహోత్యాది(3), సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) ఆత్మనేపదీ । లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

విధత్తే - విదధాతే - విదధతే

బి) శ్లో॥ కృతౌ కరోత్యావహతి విదధాత్యాదధాతి చ।
వితనోత్యాత్మనే పఞ్చ.... - అని 'ఆఖ్యా'తచన్ద్రిక.

మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచిత 'కుమారసమ్భవమహాకావ్యము'న 'తపః ఫలోదయము' అను పంచమసర్గకు రామోరా విరచిత 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్యానము ది 01-05-2011 రాత్రి 9గం. 18ని.లకు ప్రారంభింపబడి, ది 28-05-2011 ఉదయము 10గం. 15ని.లకు పూర్తి కావింపబడినది.

శ్రీః

అనుబంధము-1

1. త్రిషు లింగేషు సమానః సర్వనామ 'యుష్మద్' శబ్దః।

ప్ర. – త్వమ్ – యువామ్ – యూయమ్ – కర్తా

ద్వి. – త్వామ్ (త్వా) – యువామ్ (వామ్) – యుష్మాన్ (వః) – కర్మ

తృ. – త్వయా – యువాభ్యామ్ – యుష్మాభిః – కరణ

చ. – తుభ్యమ్ (తే) – యువాభ్యామ్ (వామ్) – యుష్మభ్యమ్ – సమ్ప్ర.

పం. – త్వత్ – యువాభ్యామ్ – యుష్మత్ – అపా.

ష. – తవ (తే) – యువయోః (వామ్) – యుష్మాకమ్ (వః) – సమ్బ.

స. – త్వయి – యువయోః – యుష్మాసు – అధి.

అనుబంధము-2

2. త్రిషు లింగేషు సమానః సర్వనామ 'అస్మద్' శబ్దః।

ప్ర. – అహమ్ – ఆవామ్ – వయమ్ – కర్తా.

ద్వి. – మామ్ (మా) – ఆవామ్ (నౌ) – అస్మాన్ (నః) – కర్మ.

తృ. – మయా – ఆవాభ్యామ్ – అస్మాభిః – కరణ.

చ. – మహ్యమ్ (మే) – ఆవాభ్యామ్(నౌ) – అస్మభ్యమ్ – సమ్ప్ర.

పం. – మత్ – ఆవాభ్యామ్ – అస్మత్ – అపా.

ష. – మమ (మే) – ఆవయోః (నౌ) – అస్మాకమ్ (నః) – సమ్బ.

స. – మయి – ఆవయోః – అస్మాసు – అధి.

అనుబంధము-3

श्रीः

कुमारसम्भवमहाकाव्यम्

(आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपंजिकायां)

पञ्चमः सर्गः

अद्भुतं रतिकामोदन्तमाख्यायेदानीं देवीवृत्तं वर्णयितुमाह —

१. तथेत्यादि ॥ अथ (पार्वती) गौरी हृदयेन चेतसा रूपं रामणीयकं निनिन्द जगर्ह। घिगू मदीयं रूपं येन हरो वशी नाकारि । यतः (पिनाकिना) शम्भुना तथा पूर्वोक्तप्रकारेण समक्षमेव (मनोभवं) कामं (दहता) प्लुष्यता (भग्नमनोरथा) भग्नो नाशितः 'शिवो मे भर्ता भूयात्' इति मनोरथो यस्या सा तथोक्ता । किमित्येवता रूपं निन्दितवती । हि यस्मात् चारुता (प्रियेषु) भर्तुषु सौभाग्यफला पियविषये सौभाग्यं वाल्लभ्यमेव फलं यस्याः सा । वल्लभा यदि भवस्य भवेत् ततः कथमसौ मदनं दहेत् । या च न सुभगा तस्याः किं रूपेण। लावण्यसौभाग्ययोः स्वरूपमाह –

सज्जल्पन - सन्निरीक्षण - सद्गमनानीति वदन्ति लावण्यम् ।
स्पृहणीयो रतसुभगः स्पर्शगुणो भवति सौभाग्यम् ॥ ॥ १ ॥

२. इयेषेत्यादि ॥ ततोऽसौ समाधिम् आस्थाय आश्रित्य तपोभिरात्मनः अवन्ध्यरूपतां सफलरम्यत्वं (कर्तुं) विधातुम् (इयेष) अचकमत । न चेतदद्भुतम्। यतः अन्यथा तपसा विना (तथाविधं) तादृशं देहार्धदाननिदानं प्रेम तादृशः

चतुर्दशभुवनाधिपतिः पतिः भगवान् महेश्वर इति कथम् एतत् द्वयम् (अवाप्यते) समासाद्यते, अपि तु न । यतस्तपोमूलमिष्टपदवी । तदुक्तम् —

यद्दूरं यद्दुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

वाशब्दः पूर्वोक्तापेक्षया । तादृशतथाविधशब्दौ सामान्यार्थावपि विशेषणयोरुत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धत्वाद्विशेषणातिशयनिष्ठावेव ॥ २ ॥

३. निशम्येत्यादि ॥ (सुतां) दुहितरं गिरीशं ईश्वरं प्रति सक्तमानसाम् आरोपितचित्तामाहितान्तःकरणां सतीं (तपसे तपोऽर्थ (कृतोद्यमां) विहितोद्योगां निशम्य श्रुत्वा मेना वक्षसा हृदयेन च (परिरभ्य) आलिंग्य सुताम् उवाच । किं कुर्वती । महतः गरीयसो दुश्चरात् मुनिव्रताम् जपनियमाम् निवारयन्ती निषेधयन्ती। व्रतं शास्त्रविहितो नियमः ॥ ३ ॥

४. मनीषिता इत्यादि ॥ (वत्से) हे पुत्रि । यदि तदर्थं च तपस्पसितदलं, यतः (गृहे अपि) निजवेश्मन्येव (मनीषिताः) वाञ्छिताः (अभिमताः) देवताः देवाः सन्ति । अतश्च क्लेशाम्तकं क्व तपः । क्व च सुकुमारं तावकं त्वदीयं (वपुः) शरीरम् । तदेव दृष्टान्तेन दृढयति । पेलवं सुकुमारं शिरीषपुष्पं (भ्रमरस्य) षट्पदस्य पदम् अवस्थानम् (सहेत) सोढुं शक्नुयात् न (पुनः) तु (पतत्रिणः) शुकादेः पक्षिणः। मनीषितमभिप्रेतं यथा- 'मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा' (रघु. ५-३३) इति ॥ ४ ॥

५. इतीति ॥ श्रुतेच्छां तपोविषये श्रुता इच्छाऽभिलाषो यस्यास्तां श्रुतेच्छां ज्ञाताशयां (सुतां) दुहितरम् (इति) इत्थम् अनुशासती उपदिशन्त्यपि मेना उद्यमात् उत्साहात् नियन्तुं न शशाक । अतः (ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं) ईप्सितेऽर्थे स्थिरो दृढो निश्चयो व्यवसायो यस्य तत् तादृशं मनः कः प्रतीपयेत् व्यावर्तयेत्। प्रतीकरोतीति प्रतीपयति निम्नाभिमुखम् अधः प्रसृतं पयः तोयमिव ॥ ५ ॥

६. कदाचिदित्यादि ।। ततः (कदाचित्) कतिपयकालापगमेऽसौ (आसन्न सखीमुखेन) निकटवयस्याद्वारेण (पितरं) जनकम् आत्मनः (अरण्यनिवासं) वनावस्थानम् (अयाचत) प्रार्थयत । किमर्थम् (फलोदयान्ताय) ईश्वराराधनमेव फलं तस्योदय उत्पत्तिः स एव (अन्त) उदयान्तो यस्य तस्मै तादृशाय (तपः - समाधये) तपोऽर्थं समाधये नियमार्थम् । मनोरथज्ञम् इत्यनुज्ञासम्पत्तिं ब्रूत इति। यो ह्यभिलाषत्वरां न वेत्ति नासावनुजानाति । (मनास्विनी) तेजोऽहङ्कारादि भिर्वासितं मनो यस्याः सा मनस्विनी मानिनी । सख्योः समक्षं पराभवं नासहतेति भावः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा. सू. ५-२-१२१) इति विनिः प्रत्ययः। 'तसौ मत्वर्थे' (पा.सू. १-४-१९) इति भत्वाद्रुत्वाभावः।। ६ ।।

७. अथानुरूपेत्यादि ।। (अथ) पितृप्रार्थनानन्तरं ततः (गौरी) देवी (शिखरं) शृङ्गमद्रिशिखरं तपोऽर्थं (जगाम) अयासीत् । यतः गरीयसा पूज्येन गुरुणा पित्रा (कृताभ्यनुज्ञा) दत्तानुमता । तेनैव दृष्करे कर्मणि कथमनुज्ञातेति चेदिदमाह – (अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा) योग्याग्रहतुष्टेन 'स्थानेऽस्या अभिनिवेशो यातु हराराधनाय' इत्येवं 'धन्योऽहम्' इति विचिन्त्य हृष्टः। किं शिखरमित्याह- गौरीशिखरम् इति । शिखण्डिमत् सदा मयूरयुतमिति रम्यत्वोक्तिः।। ७ ।।

८. विमुच्येत्यादि ।। (अहार्यनिश्चया) तपस्यहार्यो हर्तुमशक्यो निश्चयो यस्याः सा गौरी (हारं) मुक्ताहारं (विमुच्य) अपास्य तदास्पदे (वल्कलं) वल्कलचीरं (बबन्ध) दध्रे । कीदृशं हारम् । (विलोलयष्टिप्रविलप्तचन्दनं) क्रीडाकम्पानुबन्धा- द्विलोलया चटुलया यष्ट्या, तदा प्रविलुप्तं उत्पुंसितं चन्दनरागं येन स तं (बबन्ध) दध्रे । (बालारुणबभ्रु) नवोदितारुणकपिशं भूर्जत्वचम् । तथा (पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति) स्तनोच्छ्रयेण त्रुटितं सन्धिबन्धं यस्य तत् ।। ८ ।।

९. यथा प्रसिद्धैरिति ।। (तत्) गौर्याः (आननम्) मुखं प्रसिद्धः अलंकृतैः (शिरोरुहैः) केशैः कृष्णकोमलकुटिलप्रलम्बनीरन्ध्रैः यथा (मधुरं) मनोज्ञम् (एवं) तथैव जटाभिः अपि (अभूत्) बभूव । तथाहि (पंकजं) कमलं (न केवलं

षट्पदश्रेणिभिः) भ्रमरावलिभिः एव (प्रकाशते) शोभते यावत् (सशेवलासङ्गं) शेवालसम्पर्केणापि । सह शेवला संगेन वर्तते यत्तच्छशेवलासंगम् ।। ९ ।।

१०. प्रतिक्षणमित्यादि।। (प्रतिक्षणं) मुहुर्मुहुर्विहिततपस्विवेषा सा (व्रताय) व्रतार्थं त्रिगुणां मौञ्जीं मेखलां (बभार) उवाह । तया तस्याः (रशनागुणास्पदं) काञ्चीगुणस्थानं सरागं लोहितम् अकारि व्यधायि । यतः (तत्पूर्वनिबद्धया) तत्पूर्वं तदादि निबद्धया । अतश्च नितम्बस्य सौकुमार्यात् मौञ्ज्याश्च पारुष्याद्रक्त -त्वादानम् ।। १० ।।

११. विसृष्टरागादित्यादि ।। तया अधरात् कन्दुकात् च (करः) पाणिः (निवर्तितः) निषिद्धः अक्षसूत्र प्रणयी व्यसनी (कृतः) विदधे । इदानीं तस्योचितत्वात् । आदौ त्वसौ रागोत्पादनाय ओष्ठासक्तालक्तकः आसीत् । क्रीडार्थं च कन्दुके । कीदृशादधरात् । (विसृष्टरागात्) विसृष्टस्त्यक्तः उपेक्षितो रागोऽलक्तकादिर्येन यस्य वा । रज्यतेऽनेनेति रागः। कन्दुकात् (स्तनाङ्गरागा- रुणितात्) स्तनाङ्गरागेण कुचकुङ्कुमेनाऽरुणितादिति प्रियत्वोक्तिः । कीदृशः करः। (कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः) कुशाङ्कुरादानेन दर्भसूचीग्रहणेन परिक्षताङ्गुलिः पाटितकरशाखः। प्रीतिर्विद्यते यस्याऽसौ प्रणयी ।। ११ ।।

१२. महार्हेत्यादि ।। या देवी पूर्वं (महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः) उत्कृष्टशयन चलनपतितैः। (स्वकेशपुष्पैः) निजकबरीकुसुमैः अपि दूयते स्म अखिद्यत। (सा) असौ तदा (बाहुलतोपधायिनी) भुजलतामुपधानीकृत्य निषेदुषी निषण्णा उपविष्टैव हस्तमूलं भूमावारोप्याऽवष्टभ्य, यतो योगनिद्रा समाधौ उपनिष्टैः क्रियते । केवले निरावरणे शाद्वलरहिते । स्थण्डिले स्थले एव (अशेत) अधः सुष्वाप । व्रतवशेन स्थण्डिलशयनस्योचितत्वात् । महानुत्कृष्टोऽर्हो योग्यो यस्याः सा महार्हा यद्वा बहुधना । बाहुलतामुपधाति शिरसि करोतीति बाहुलतोपधायिनी। दूयते स्म इति 'लट् स्मे' (पा.सू. ३-२-११८) ।। १२ ।।

१३. पुनर्ग्रहीतुमित्यादि ॥ तया गोर्या (नियमस्थया) ब्रतस्थया निकटवर्तिषु (द्वयेषु) उभयेषु द्वयम् इदं निक्षेपम् इव न्यासमिव (पुनर्ग्रहीतुं) पुनरादातुम् अर्पितं निहितम् । केषु किमित्याह-तन्वीषु लतासु (विलासचेष्टितं) विभ्रमपरिभ्रमणं। (विलोलदृष्टं) चटुलं च वीक्षितं (हरिणाङ्गनासु) मृगीषु । विशेष्यस्य स्त्रीत्वेऽपि द्वयेष्विति सामान्योपक्रमादस्त्रीलिङ्गेन निर्देशः। निक्षिप्यत इति निक्षेपः। द्वयविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । एतदेव (च) दर्शयितुं लतास्वित्यादि द्वयमित्येकावयवापेक्षया एकवचनम् ॥ १३ ॥

१४. अतन्द्रितेत्यादि ॥ सा देवी (अतन्द्रिता) अनलसा सती वृक्षकान् अल्पतरून् (घटस्तनप्रस्रवणैः) कलशकुचपयोभिः (स्वयमेव) आत्मनैव (व्यवर्धयत्) पुपोष। येषां (प्रथमाप्तजन्मनां) पूर्वलब्धजन्मत्वात् (गुहः) कुमारः अपि (पुत्रवात्सल्यं) पुत्रस्नेहं न अपकरिष्यति । पूर्वजातो हि मातृप्रियः । पुत्रश्च स्तनप्रस्रवणेन पोष्यते। अल्पा ह्रस्वा वा वृक्षाः वृक्षकाः। तन्द्रा आलस्यम् । तारकादित्वादितच्॥

१५. अरण्येयादि ॥ (अरण्यबीजाञ्जलिदानललिताः) अरण्यबीजानि नीवारादिव्रीहयस्तेषा मुष्टिभिः पोषिताः हरिणाः तथा तेन प्रकारेण (तस्याः) गौर्या विशश्वसुः विश्वासमाययुर्विश्रम्भमापुः । यथा तदीयैः (नयनैः) नेत्रैरसौ (कुतूहलात्) (पुरः) अग्रतः सखीनां (लोचने) लोचनानि अमिमीत पर्यच्छिदत् कस्य विशालानीलि । नेत्र मानमत्र सखीनां न त्वात्मनस्तपःस्थाया अनौचित्यात् । अमिमीतेति माङ्गो लङ् । भृञामित् (पा.सू.७-४-७६) इह न्याय्याः ॥ १५ ॥

१६. कृताभिषेकामित्यादि ॥ तां एवंविधां (दिदृक्षवः) दृष्टुं (ऋषयः) वृद्धमुनयः अपि (उपागमन्) आययुः। कीदृशीम् । (कृताभिषेकां) त्रिकालविहितस्नानां हुतजातवेदसं कृताग्निकार्याम्। (त्वगुत्तरासंगवतीं) वल्कलोत्तरीयवतीम् (अधीतिनीम्) अधीतं विद्यते यस्यास्तामधीतिनीं कृतस्वाध्यायाम् । ननु चिरन्त-

नास्ते कथं तां बालां द्रष्टुमाजग्मुरित्याह - (धर्मवृद्धेषु) सुकृतसम्भारोन्नतेषु वयः न (समीक्ष्यते) ईक्ष्यते । तदुक्तम् –

न तेन वृद्धो भवति येनाऽस्य पलितं शिरः।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः।। (-मनु.२-१५६)

१७. विरोधीत्यादि ॥ तत् देव्याः तपोवनं (पावनं) पवित्रं (बभूव) आसीत् । कीदृशम् (विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम्) अहिमयूरादिभिर्विरोधिभिः सत्त्वैः प्राणिभिः त्यक्तशाश्वतिकपूर्ववैरम् । यदुक्तम् – (अहिंसाप्रतिष्ठायां) 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पातञ्जलयोगसूत्रम् २-३५) इति । तथा आस्तां सचेतनाः। स्थावरैः (द्रुमैः) तरुभिः अपि (इष्टप्रसवार्चितातिथि) प्रियैः पुष्पफलैः पूजितागन्तुकम्। (नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं) पर्णगृहमध्ये सञ्चिताग्निम् ॥ १७ ॥

१८. यदा फलमित्यादि ॥ यदा असौ (काङ्क्षितं) अभिमतं फलं (सर्वतपः समाधिना) अखिलनियमाधानत्वात् तावता परिमितेन तपसा (न लभ्यं) दुर्लभम् अमंस्त अज्ञासीत्, तदा (स्वशरीरमार्दवं) निजवपुःसौकुमार्यम् (अनपेक्ष्य) अवगणण्य्यैव (महत् तपः) कष्टानि व्रतानि । (चरितुं) कर्तुं (प्रचक्रमे) आरेभे। लब्धुं शक्यं लभ्यम् ॥ १८ ॥

१९. क्लमं ययावित्यादि ॥ या देवी (कन्दुकलीलया) क्रीडया अपि (क्लमं) खेदं (ययौ) जगाम । तया तीव्रतपश्चर्यया कठिनकायानां (मुनीनाम्) ऋषीणां (चरितं) चेष्टितं व्यगाह्यत पस्पृशे । अतश्चोत्प्रेक्षते तदीयं (वपुः) शरीरं (ध्रुवं) निश्चितं काञ्चनपद्मनिर्मितम् । यत् (प्रकृत्या) स्वभावेन मृदु अथ च सुसारं दृढं क्लेशसहम् । कनककमलं हि सौवर्णत्वात् दृढं पद्मत्वान्मृदु ॥ १९ ॥

२०. शुचावित्यादि ॥ (शुचौ) आषाढे मासि (ज्वलतां) देदीप्यमानानां चतुर्णां (हविर्भुजां) अग्निनां (मध्यगता) मध्यस्था सती देवी (नेत्रप्रतिघातिनीं) नयननाशिनीं (प्रभाम्) अर्कदीप्तिं (विजित्य) परिभूय (अनन्यदृष्टिः) तद्गतदृष्टिः (सवितारं)

सूर्यम् (ऐक्षत) अद्राक्षीदिति पञ्चाग्नितपःसाधना कथिता । शुचिस्मिता निर्मलहसितेति अल्कान्तित्वकथनम् ॥ २० ॥

२१. तथापीत्यादि ॥ तथा तेन प्रकारेण (सवितुः गभस्तिभिः) रविरश्मिभिः तप्तम् अपि (तदीयं मुखं) देवीवक्त्रं (कमलश्रियं) नलिनलक्ष्मीं (दधौ) उवाह। कमलं हि तपनतापाद् विकसति । केवलम् अस्य (अपाङ्गयोः) नेत्रप्रान्तयोः (शनैः शनैः) क्रमात् (श्यामिकया) कालिम्ना पदं कृतम् । अतिसौकुमार्यात्॥२१॥

२२. अयाचितेत्यादि ॥ तस्याः देव्याः पारणाविधिः शरीरयात्रासम्पत्तिः (वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः) वृक्षवृत्तेर्व्यतिरिक्तसाधनोऽधिकोपकरणो न (बभूव) आसीत् । तरुवृत्तितुल्यो बभूव । तथा हि (अयाचितोपस्थितम्) अप्रार्थितोपनतम् (अम्बु) तोयं केवलम् अस्याः पारणम् । (रसात्मकः) अमृतमयः (उडुपतेः) मयूखाः च । द्रुमाणामप्यम्बु शीतांशुरश्मयश्च जीवितम् । किल इत्यागमे ॥२२॥

२३. निकामतप्तेत्यादि ॥ सा देवी रविकाष्ठजभेदात् द्विविधेन द्विरूपेण (वह्निना) अग्निना पूर्वं (निकामतप्ता) ग्लपिता सती ततः तपात्यये धर्मान्ते (नवैः) प्रथमैः (वारिभिः) जलैः (उक्षिता) सिक्ता भूरिव (ऊर्ध्वगम्) ऊर्ध्वप्रवृत्तम् (उष्माणं) बाष्पम् (अमुञ्चत्) मुमुचे प्रानिःश्वसत् । कथं (भुवा) उर्व्या सह । पृथिवी हि दावाग्निना अर्केण च तापिता ततो मेघजलसिक्ता उष्माणं मुञ्चति॥२३॥

२४. स्थिताः क्षणमित्यादि ॥ तस्याः गोर्याः प्रथमोदबिन्दवः प्रथमप्रवृत्ता उदबिन्दवो जलकणाः चिरेण (नाभिं) नाभिस्थानं (प्रपेदिरे) प्रापुः। तथा हि पूर्व (क्षणं) क्षणमात्रं पक्ष्मसु अक्षिलोमसु स्थिताः विनम्रनयनत्वान्नाधः पतिताः ॥ ततः ताडिताधाराः । ततोऽपि (पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः) स्तनोच्छ्रयेण स्तनपातेन चूर्णिताः। तदनु नमितत्वात् (वलीषु) वलित्रयमध्ये स्खलिताः। अनन्तरं नाभौ मग्नाः । तदनेन प्रथमप्रावृट्स्वरूपं कथयता देव्या रूपातिशयः सूचितः । उदकस्य बिन्दवः उदबिन्दवः। 'मन्थौदन -....' (पा.सू. ६-३-६०) इत्यादिना उदादेशः। उत्सेध उच्छ्रायः॥ २४ ॥

२५. शिलाशयामित्यादि ॥ तां पार्वतीं क्षपाः निशाः (तडिन्मयैः) विद्युद्रूपैः उन्मिषितैः व्यलोकयन् ददृशुः। उत्प्रेक्षते महातपः (साक्ष्यः) साक्षित्वे स्थिताः इव । साक्षी ह्यसकृत्पश्यति । कीदृशीं ताम् । (शिलाशयां) शिलायां शेते इति शिलशया तां दृषदि संवेशिनीम् । स्थण्डिले हि तदा पङ्कसद्भावः। (अनिकेतवासिनीं) बहिरेव स्थायिनीम् । कदा । निरन्तरासु अखण्डितासु अन्तरवर्षवृष्टिषु अन्तरे मध्ये वर्षं जलमयं यासां तासु वृष्टिसु करकारूपासु सतीषु, अशनिवर्षेषु पतत्स्वित्यर्थः । एवं हि तपसो महत्त्वं भवति । वर्षवृष्टिशब्दयोरेकार्थयोः प्रयोगादत्र विशेषोऽवसेयः। साक्षिणो भावः कर्म वा साक्ष्यम् ॥ २५ ॥

२६. निनाय सेत्यादि ॥ सा गौरी सहस्य रात्रिः पौषनिशा अतिशीतला (उदवासतत्परा) जलवासतत्परा सती निनाय अत्यवाहयत् । कीदृशीः। (अत्यर्थहिमोत्तरानिलाः) अत्यर्थ हिमोत्तरस्तुषारा धिकोऽनिलो वायुर्यासु ताः। उत्तराशब्द आधिक्यं ब्रुवाणः संमिश्रत्वमाह । यथा-'कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम्' (रघु.१३-२८) इत्यादि । कृपावती सदया, स्वयं वियोगव्यथानुभावात् । (पुरः) अग्रतः वियुक्ते विश्लिष्टे (चक्रवाकयोः) रथाङ्गयुगले कृपावती विश्लेषवशात्। परस्पराक्रन्दिनि कूजिनि । एकस्थानस्थितयोर्हि तयोरन्योन्याऽदर्शनमेव वियोगः। उदके वासः उदवासः, उदवासे तत्परा । शरद्वसन्तयोरनुष्णशीतत्वान्न तयोः वर्णनम्, शिशिरेऽपि हेमन्तेनैकयोगक्षेमः॥ २६ ॥

२७. मुखेन सेत्यादि ॥ (तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां) हिमसेकेन दग्धाब्जादीनाम् (अपां) वारीणाम् । सा देवी तोयन्तःस्था । (पद्मसुगन्धिना) कमलसुरभिणा (मुखेन) वक्त्रेण (सरोजसंधानम् इव) जलजसन्धानमिव अकरोत् पद्मरचनामिव व्यधत्त । पद्मे हि पलाशैर्भाव्यम् । तत्तु (प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना) प्रवेपमानः कम्पमानो जाड्यवशाद् योऽसावधरस्तेनैव पत्रेण शोभते । निशि इति तदाप्यत्यागो जलमध्ये प्रतिपाद्यते । 'पद्दन्नोमास्हृन्निश ...' (पा.सू. ६-१-६३) इत्यादिना निशायाः निशादेशः॥ २७ ॥

२८. स्वयमित्यादि ॥ तपसः एषा परा काष्ठा कोटिर्यत् (स्वयंविशीर्ण-द्रुमपर्णवृत्तिता) आत्मना पतितेन तरुपत्रेण वृत्तिः शरीरयात्रा क्रियते । तया पुनः तु तदपि अपाकीर्णं त्यक्तं तदा तां प्रियंवदां प्रियभाषिणीम् अपर्णां पुराविदः चिरन्तनाः वदन्ति। न भुक्तं पर्णमपि ययेति कृत्वा गौर्या अपर्णेति नाम । यदुक्तम् - 'अपर्णा चैकपर्णा च तथा स्यादेकपाटला' इति । अपर्णामिति कथं द्वितीया। इदि शब्देन हि प्रतिपदिकार्थमात्रेऽ वस्थापनात् प्रथमया भवितुं न्याय्यम् । यथा- 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' (शिशु. १-३) इति चिन्त्यमेतत् । यदि वेतिशब्देन पुराविदां सम्बन्धो न त्वपर्णास्तां देवीमपर्णामतो वदन्ति इति पुराविद आहुरित्यर्थः॥२८॥

२९. मृणालिकेत्यादि ॥ एवमादिभिः पञ्चाग्निप्रभृतिभिः (व्रतैः) तपोभिः मृणालिकापेलवं बिशसुकुमारम् (अहर्निशं) दिवारात्रं (स्वं) निजम् (अङ्गं) वपुः (ग्लपयन्ती) क्लेशयन्ती देवी (तपस्विनां) वृद्धमुनीनां (कठिनैः) कठोरैः (शरीरैः) देहैः (उपार्जितं) सञ्चितं तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार जिगाय । पेलवशब्दः केषाञ्चिन्मते न्याय्यो न सर्वेषाम् ॥२९॥

३०. अथाजिनेत्यादि॥ (अथ) ततः कदाचित् जटिलः विप्रः (तपोवनं) गौर्याश्रमं (विवेश) आययौ । कीदृशः (अजिनाषाढधरः) अजिनं मृगचर्म, आषाढः पलाशदण्डस्तौ बिभर्ति यः। (प्रगल्भवाक्) प्रगल्भा वाचाला वाग् यस्य (ब्रह्ममयेन तेजसा) ब्राह्म्या कान्त्या (ज्वलन् इव) देदीप्यमान इव । अतश्चोत्प्रेक्षते - शरीरबद्ध देहवान् प्रथमाश्रमः यथा ब्रह्मचारीव ॥३०॥

३१. तमातिथेयीत्यादि ॥ तं विप्रं (पार्वती) गौरी (बहुमानपूर्वया) गौरवपुरः-सरया (सपर्यया) अर्चया (प्रत्युदियाय) प्रत्युज्जगाम पूजार्थमग्रत आयया वित्यर्थः। यतोऽसौ (आतिथेयी) परिचरणचतुरा । ननु साऽपि स्वयं तपस्विन्येव, नैतस्मादूना

तत् कोऽस्यास्तदर्चां प्रति भर इत्याहयतः निविष्टचेतसां निरहङ्कारमनसां साम्येऽपि सति वपुर्विशेषेषु रूपातिशयेषु (अधिगौरवाः क्रियाः) सबहुमानचेष्टाः प्रसरन्ति । आडम्बराणि किल पूज्यानि । स चाजिनादियुक्तत्वात् वेषवान् । केचित्तु साम्येऽपि समदृष्टत्वेऽपीति किलाहुः । कण्ड्वादिषु सपरशब्दस्य (धा. पा. १९६८) पाठात्सपर्येति यक् प्रत्ययात् ॥ ३१ ॥

३२. विधिप्रयुक्तामित्यादि ॥ ततः (स) असौ जटी (विधिप्रयुक्तां) सम्यक्कल्पितां (सत्क्रियाम्) अर्चां (प्रतिगृह्य) आदाय (क्षणं) किञ्चित् च (परिश्रमं) विनीय विश्रम्य (वक्तुं) गदितुं (प्रचक्रमे) प्रारेभे । अनुज्झितक्रमः आश्रितपरिपाटीकः वक्तव्यस्य सक्रमाभिधानात् । रागद्वेषरहितत्वात् ऋजुना एव स्पष्टेनैव (चक्षुषा) नेत्रेण (उमां) देवीं पश्यन् । अनन्तरं किलाऽसौ क्रोधं रागं च दर्शयिष्यति ॥३२॥

३३. अपि क्रियार्थमित्यादि ॥ अपि इतीष्टप्रश्ने । (क्रियार्थं) होमार्थं कच्चित् (ते) तव (समित्कुशम्) इन्धनदर्भादि (सुलभं) सुप्रापम् (अपि) च (जलानि) तोयानि (स्नानविधिक्षमाणि) विषाद्यदूषितत्वादभिषेकयोग्यानि (अपि) कच्चिच्च (स्वशक्त्या) देहसामर्थ्यमवेक्ष्य (तपसि) प्रवर्तसे व्रतानि कुरुषे न तु मूढाग्रहेण । यस्मात् (आद्यं) मुख्यतः शरीरं धर्मसाधनम् । यदुक्तम् —

शरीरं धर्मसंयुक्तं रक्षणीयं प्रयत्नतः।
शरीराज्जायते धर्मः पर्वतात् सलिलं यथा ॥

तस्माद्धर्माधारमेतत् । समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् । 'जातिरप्राणिनाम्। (पा.सू. २-४-६) ।

३४. अपि त्वदित्यादि ॥ (अपि) कच्चित् आसां वीरुधां लतानां त्वद्दत्तोदकसंभृतां (प्रवालं) किसलयम् अनुबन्धि सफलं वर्तते । किंभूतम् । (त्वदावर्जितवारिसंभृतं) त्वया क्षिप्तेन पानीयेन संभृतं प्रवृद्धम् । (चिरोज्झितालक्तकपाटलेन)

बहुकालत्यक्तालक्तकेनाऽपि पाटलेन (ते) त्वदीयेन दन्तवाससा दशनाच्छादनेन यत् तुलां साम्यम् आरोहति स्पृशति । द्वयोरपि स्वभावलोहितत्वात् । अथ चिरात्परित्यक्तेऽपि अलक्तके पाटलस्ताम्रः । अनुबध्नात्युत्पद्यत इत्यनुबन्धि॥३४॥

३५. अपि प्रसन्नमित्यादि॥ (अपि) कच्चित् (ते) तव हरिणेषु मनः प्रसन्नं प्रीतिम् स्थितम् । कुतोऽप्रसादशङ्केत्याह --- (करस्थदर्भप्रणयापराधिषु) त्वत्पाणितलवर्तिकुशापहारेणापराधिषु कृतागस्सु । तथा ह्यसहनीयत्वे कारणमाह -ये च मृगाः (विलोकितैः) वीक्षणैः (तवाक्षिसापत्न्यं) त्वदक्ष्णोः सापत्न्यं वैरं स्पर्धामिव (प्रयुञ्जते) कुर्वते चटुलत्वात् । कीदृशैः (उत्पलक्षेपचलैः) उत्पलानां क्षेपः प्रेरणं तद्वच्चलैः । क्षिप्यमानस्य कुवलयस्य कम्पानुबन्धादतितरां शोभा भवति । आक्षेपस्त्वपपाठ एव । न चापि सुरम्यपक्षमारूढं 'य उत्पाक्षेपचलैः' पाठः॥ ३५ ॥

३६. यदुच्यत इत्यादि॥ हे पार्वति । यत् इदं लक्षणज्ञैः उच्यते ज्ञातं यत् (पापवृत्तये) पापा चाऽसौ वृत्तिराचारः पापवृत्तिस्तदर्थं रूपं न भवति । 'यत्राकृति-स्तत्र गुणाः वसन्ति'। तत् इदानीं (वचः) वचनम् अव्यभिचारि सत्यम् । कुत इत्याह – तथा हि (ते) तव शीलम् (उदारदर्शने) विपुलनयने (तपस्विनां) मुनीनाम् अपि (उपदेशतां) शिष्यकत्वं (गतं) सम्पन्नम् । धर्मिष्ठा अपि हि त्वदीयं चरितं शिष्यन्ते इत्यर्थः। यदि च रूपवन्तो दुःशीलाः स्युस्तत्र भवती धर्मपरा न स्यात् । तस्यास्तु रूपवत्त्वमुदारनयनत्वेनैवाक्षिप्तम् ॥ ३६ ॥

३७. विकीर्णसप्तर्षीत्यादि॥ एष स (महीधरः) हिमवान् (सान्वयः) सपुत्रपौत्रः यथा त्वदीयैः अनाविलैः (चरित्रैः) चेष्टितैः (पावितः) पवित्रीकृतः न तथा । दिवश्च्युतैः स्वर्गपतितैः सुरसैन्धवैरपि (सलिलैः) निर्मलैरुदकैः। गङ्गा हि नाकात्तच्छिरसि पतिता । (विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः) विकीर्णो विक्षिप्तो यः सप्तर्षिभिः पुष्पादिको बलिरुपहारस्तेन प्रहासिभिः, सितत्वात्स्मयमानै रिव॥३७॥

३८. अनेनेत्यादि ॥ हे भामिनि । भा विद्यते यस्याः (इति भामिनी), मानिनी। आदौ सारत्वेन ज्ञातोऽपि (सविशेषम्) अद्य (त्रिवर्गसारः) त्रिवर्गस्य धर्मार्थ-कामलक्षणस्य धर्मः सार उत्कृष्टः मे (प्रतिभाति) प्रतिभासते । यत् त्वया (निर्विषयार्थकामया) अर्थकामावनादृत्य स एक एव (प्रतिगृह्य) अङ्गीकृत्य सेव्यते। यदि ह्यसौ सर्वोत्कृष्टो न स्यात्तत्कथं भवती धर्मार्थिनी तपस्येदिति ॥३८॥

३९. प्रयुक्तेत्यादि ॥ हे (सन्नतगात्रि) । नतांगि । मां परम् अन्यं संप्रतिपत्तुं बोद्धुं न अर्हसि । यतः (प्रयुक्तसत्कारविशेषम्) आत्मना स्वयमेव न त्वन्यमुखेन प्रयुक्तः पूजातिशयो यस्य स तम् । योऽप्यात्मनाऽर्चितः स किमेतावता नान्यत्वमित्याह — यतः (सतां) साधूनां संगतं सख्यं (मनीषिभिः) बुधैः साप्तपदीन मुच्यते । येन सह सप्तपदान्युच्चारितानि स सखेत्यर्थः। यदुक्तम्--- 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः' (रघु.२-५) इति । आवयोश्चालापं जातमेव ॥३९ ॥

४०. अतोऽत्रेत्यादि ॥ अतः सखिभावात् अत्र तपसि किञ्चित् भवतीं कर्मतापन्नं बहुक्षमां कदर्थनासहां (अयं जनः) अहं (प्रष्टुमनाः) प्रष्टुकामः। द्विजातिभावात् ब्राह्मण्यात् (उपपन्नचापलः) उपपन्नं सुलभं चापलं यस्य । बटुकौतुकादहं पृच्छामीत्यर्थः । (चेत्) यदि चैतत् न रहस्यं न गोप्यं तत् (प्रतिवक्तुं) प्रतीपं कथयितुम् अर्हसि । यतो बहुक्षमा त्वम् । 'इक्षिक्षमिभ्यां च' इति णः। प्रष्टु मनो यस्य स प्रष्टुमनाः। तुं काममनसोरपि (इति मलोपः) ॥ ४० ॥

४१. कुले प्रसूतिरित्यादि ॥ (वद) कथय अतः (परम्) अधिकं तपःफलं किं (स्यात्) भवेत् । यत् यत्तपसाऽर्थनीयं तत्सर्वं तवास्तीत्यर्थः। तथाहि — प्रथमस्य वेधसः शम्भोः कुले (प्रसूतिः) जन्म । हरनिर्माणं हि हिमवानित्यागमः। तथा च भारविः — 'प्रथयितुं विभुतामभिनिर्मितं प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना। (किरात. ५-३) अन्ये त्वाहुः – प्रथमो विधाता ब्रह्मा प्रजापतिर्वा तस्य तोकमपत्यम् । 'प्रथमं परतः पर्वतः' इति श्रुतेः । वपुः च ते मूर्तिः। (त्रिलोकसौन्दर्यम् उदितं)

त्रिलोकसौन्दर्यपुञ्जितम् (इव)। एश्वर्यसुखम् अपि (अमृग्यम्) अप्रार्थनीयं, पर्वतराजपुत्रीत्वात् । वयः अपि नवं प्राप्तयौवनत्वात्, अतश्च तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४१ ॥

४२. भवत्यनिष्टेत्यादि ॥ अपि च (मनस्विनीनां) मानिनीनां दुःसहात् अनिष्टात् वैधव्यलक्षणाद् इद्दशी प्रतिपत्ति अनुष्ठानं तपश्चर्यालक्षणं भवति। तथा हे (कृशोदरि) कृशमध्ये । तत् अनिष्टं (त्वयि) तव (विचारमार्गपहितेन) विवेकपदवीनिक्षिप्तेन चेतसा न दृश्यते ॥ ४२ ॥

४३. अलभ्यशोकेत्यादि ॥ (अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिः) अलभ्योऽनर्हः शोकेन क्लान्तिर्यस्याः सा तादृशी इयम् आकृतिः संस्थानम् । अस्यां हि आकृतौ वैधव्यं न योग्यम् । परिभवादपि वैराग्यं स्यात् । तदपि तव न सर्वमस्तीत्याह – पितुः गृहे सुभ्रु कुतः (विमानना) अवगणना (पराभिमर्शः) परकृतोऽप्यविमर्शो विध्वं-समङ्गस्पर्शः तव न अस्ति । शत्रुभूतेन केनचित् पराभवार्थं भवती कदाचिदपि न संस्पृष्टेत्यर्थः। यस्मात् (पन्नगरत्नसूचये) उरगस्य मणिशलाकाग्रहणाय कः (करं) पाणिं (प्रसारयेत्) न हि त्वत्परिभवकृत्स्वस्थो भवति । सुभ्रुशब्दो ह्रस्वः प्रमादजो नदींसंज्ञानिषेधात् ॥ ४३ ॥

४४. किमितीत्यादि ॥ इतश्च (किं) कस्मात् (यौवने) तारुण्ये एव (आभरणानि) अलंकारान् (अपास्य) अपहाय (वार्द्धकशोभि वल्कलम्) स्थविरोचितवल्कलं चीरं (त्वया) भवत्या (धृतं) गृहीतम् । यत्किल चतुर्थे वयसि योग्यं तद् यौवनेऽनुचितम् । यद्येवं न स्यात् तर्हि कथं (स्फुटचन्द्रतारका) प्रकटशशिनक्षत्रा (विभावरी) निशा यदि अरुणाय कल्पते लौहित्येन परिणमति । अरुणो ह्यसौ प्रभाते भवति । अरुणशब्दोऽत्रान्तर्भावितभावार्थः। वल्कलस्य च रक्तत्वात्तदुपमानम्। 'क्लृपि स्मपद्यमाने च' इति चतुर्थी । आभरणानां चन्द्रतारका उपमानम् । वृद्धस्य भावो वार्धम् यौवनत्वादण् । वार्धमेव वृद्धकम् । केचिच्च मनोज्ञादिषु वृद्धशब्दं पठन्ति । केचिदस्फुटतारका इति पठन्ति । उदयमात्रत्वादस्फुटता

तत्रैवं प्रथममुदयमानाश्चन्द्रतारका भविष्यदलंकारभागभूता अपास्य कथमन्त्यवयस्तुल्याऽरुणोदयोचिता अलंकाराः स्युः॥ ४४ ॥

४५. दिवं यदीत्यादि ॥ (दिवं) स्वर्गं (यदि) चेत् तपसा (प्रार्थयसे) अभिलषसि (वृथा) तन्निरर्थकोऽयं (श्रमः) क्लेशः । यतः (तव) त्वत् (पितुः प्रदेशाः) पितृप्रदेशा एव (देवभूमयः) सुरपुरम् । अथ (उपयन्तारं) भतरि वाञ्छसि तत् अलं समाधिना मा नियमं कृथाः । यतः रत्नं न गृहीतारम् अन्विष्यति गवेषयति अपि तु हठात् तत् अन्येन मृग्यते अर्थ्यते । एवं त्वमर्थनीया न तु त्वमर्थयसे । उपयच्छत इत्युपयन्ता पतिः। अलं समाधिना इति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, चतुर्थीविधौ तु पर्याप्त्यर्थस्याऽलमेव ग्रहणम् ॥ ४५ ॥

४६. निवेदितमित्यादि ॥ (सौष्मणा) उष्णेन (निःश्वसितेन) निःश्वासेन मे सूचितं यथा पतिमभिलषसीति । तथापि (मे) मम (मनः) चेतः (संशयं गाहते) संशेते । यतः (प्रार्थयितव्यः) काम्यः अत एव न ते (दृश्यते) समोऽस्ति । (कथं) पुनः (प्रार्थितदुर्लभः) अर्थितो दुष्पापः (भविष्यति) स्यात् । तव स्त्रीरत्नत्वादिति भावः। प्रार्थयितव्य इति कृत्यप्रत्ययः ॥ ४६ ॥

४७. अहो स्थिर इत्यादि ॥ अहो चित्रं कः अपि स्थिरः ध्रुवः क्रूरः (युवा) तरुणः (तव ईप्सितः) आप्तुमिष्टः । यः तव (कर्णोत्पलशून्यताम्) अवतंसोत्पल हिनत्वं (गते) प्राप्ते कपोले (इलथलम्बिनीः) शिथिलबन्धवशात् असमाना जटाः उपेक्षते । न समारचयति । (कलमाग्रपिङ्गलाः) कलमाख्यः शालिस्तस्याग्रं किंशारुः कणिशं तद्वत् पिङ्गलाः कपिलाः स्नेहाभावात् ॥ ४७ ॥

४८. मुनिव्रतैरित्यादि ॥ (मुनिव्रतैः) मुनिव्रतानि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तैः (अतिमात्रं) अत्यर्थं (कर्शितां) तनूकृतां त्वां (दिवा) दिने (शशाङ्कलेखां) शशिकलाम् इव (पश्यतः) अवलोकयतः कस्य (सचेतसः) सहृदयस्य मनः न (दूयते) स्फुटति । तेन त्वद्दर्शनान्मम चित्तपीडेति भावः। (दिवाकराप्लुष्ट-

विभूषणास्पदाम्) रविणा दग्धान्यतिसौकुमार्यादलंकारस्थानि यस्यास्ताम् । प्लुषेरुदितः प्लुष्टमिति रूपम् । दीर्यत इति कर्मकर्तरि ॥ ४८ ॥

४९. अवैमि सौभाग्यमदेत्यादि ॥ तव प्रियं वल्लभं (सौभाग्यमदेन) गर्वेण वञ्चितं विप्रलब्धम् (अवैमि) अवगच्छामि । यतः त्वदीयस्य अस्य (चक्षुषः) नेत्रस्य आत्मीयं (वक्त्रं) मुखं सन्निधानेन (लक्ष्यं) लक्ष्यभूतं न करोति । यं त्वं नेक्षस इत्यर्थः। भवदीयदर्शनेन हि तस्य जन्मनः साफल्यम् । कीदृशस्य चक्षुषः। चतुरावलोकिनः मधुरदर्शिनः, चतुरं किञ्चिदुच्छवासान्मधुरायतता भ्रुवोः। अत एव अरालपक्ष्मणः नतरोम्णः अधोदृष्टित्वात् ॥ ४९ ॥

५०. कियच्चिरमित्यादि ॥ हे गौरि । कियत् (चिरं) कालं श्राम्यसि । कुतः कालादारभ्य तपश्चरसि । यदि वा कियदधिकं चिरकालं तपस्यसीत्यर्थः। मम अपि तावत् (पूर्वाश्रमसंचितं) ब्रह्मचर्यार्जितम् तपोऽस्ति । तद् (अर्धभागेन) अर्धांशेन त्वं (काङ्क्षितम्) अभिलषितं शोभनं वरं (लभस्व) आप्नुहीत्याशीः । तं च तद् वरं साधु सम्यक् (वेदितुं) ज्ञातुम् इच्छामि । योग्यश्चेत् तदनुमन्यत इति भावः। अर्धश्चासौ भागोऽर्धभागः॥ ५० ॥

५१. इति प्रविश्येत्यादि । (इति) इत्थं (द्विजन्मना) द्विजेन प्रविश्य अन्तर्भूय (अभिहिता) उक्ता (सा) असौ शालीनत्वात् (मनोगतम्) अभिप्रायं (शंसितुम्) वक्तुं न (शशाक) अशकत् (अथो) अथानन्तरं कथनार्थं (परिपार्श्ववर्तिनीं) निकटस्थां (वयस्यां) सखीम् ऐक्षत अदर्शयत् प्रेरयामास । कथम् । (विवर्तितानञ्जननेत्रं) विवर्तितं चलितमनञ्जनं नेत्रं यत्र । कथय त्वमस्येति, अक्षिनिकोचेनालीमचोदय दित्यर्थः। पार्श्वमेव परिपार्श्वम् ॥ ५१ ॥

५२. सखी तदीयेत्यादि ॥ ततः (तदीया) देव्याः सखी वर्णिनं विप्रम् (उवाच) अवोचदित्यर्थः। हे साधो । (निबोध) श‍ृणु यदि (चेत्) कुतूहलं कौतुकम् यदर्थम् (एतया) अनया (अम्भोजं) सरोरुहम् इव उष्णवारणम् आतपत्रं तपःसाधनं

घ्रतनिर्वर्तकं वपुः (कृतं) विहितम् । यथैवाब्जस्यातपवारणात्कदर्थना तथैव तत्कायस्य तपश्चरणादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

५३. इयं महेन्द्रेत्यादि ॥ (इन्द्रप्रभृतीन्) इन्द्रवरुणधनदयमान् (अधिश्रियः) अधिलक्ष्मीकान् (चतुर्दिगीशान्) ककुप्चतुष्टयप्रभून् (अवमत्य) अनपेक्ष्य इयं किल (मानिनी) मनस्विनी साभिनवरूपधारिणी (पिनाकपाणिं) हरम् (इच्छति) लिप्सते प्रियतमम् । एवंविधा अपि कथं तेन परित्यक्तेत्याह — (मदनस्य) स्मरस्य (निग्रहात्) दाहात् (अरूपहार्यं) रूपसौन्दर्येण हर्तुमशक्यम् । यदि ह्यसौ रूपवश्यः स्यान्न तदेतन्निमित्तं कामं दहेत् । हरजिगीषोन्मुखत्वमस्या मानिनीति पदेनाह ॥ ४३ ॥

५४. असह्ययेत्यादि ॥ (पुरा) पूर्वं (पुष्पधन्वनः शिलीमुखः) पुष्पेषुणा हरमुद्दिश्य यः सायकः प्रहितः स स्मरारिम् (अप्राप्तमुखः) अप्राप्तमुखत्त्वात् इमाम् एव प्रत्युत हृदि अक्षिणोत् जघान । यतः शम्भुना (असह्यहुंकारनिवर्तितः) दुर्जयेन हुंकारास्त्रेण निवर्तितः पराङ्मुखीकृतः। विशीर्णमूर्तेः अपि दग्धवपुषोऽपि सायकक्षेपानुपदमेव ह्यसौ हरेणादाहि । (व्यायतपातं) दीर्घप्रवेशम् । (अप्राप्तमुखः) न प्राप्तं मुखं यस्यासावप्राप्तमुखः । प्राप्तमिति कर्तरि । स्मरारिमिति गुणक्रियापेक्षा द्वितीया । यथा - 'कृतपूर्वी कटं, भुक्तपूर्वी ओदनाम्' इति । पुष्पैः पुष्पाणि वा धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा 'धनुषश्च' । (पा.सू. ५-४-१३२) इत्यनङ्ङादेशः ॥५४॥

५५. ततः प्रभृतीत्यादि ॥ ततः (प्रभृति) आरभ्यासौ स्मरव्यथिताङ्गत्वात् (तुषारसंघातशिलातलेषु) तुहिननिकरदृषत्पट्टेषु अपि निर्वृतिं सौख्यं न (जातु) कदाचित् (लभते) लेभे । (ललाटिकाचन्दनधूसरालका) सन्तापविच्छित्तये ऽलंकारविच्छित्या ललाटे निहितं चन्दनं तेन धूसरा अलका मलिनकुन्तला 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' (पा.सू. ४-३-६५) । हिमसमूहे दृषत्पट्टेष्ववि । उक्तं च 'तलस्ताले च पट्टे च तलं चाऽधः स्वरूपयोः'॥ ५५ ॥

५६. उपात्तेत्यादि ॥ (वनान्तसंगीतसखीः) वनान्ते उपवने संगीतसखीः

गुणनिकायालीः (किन्नरराजकन्यकाः) गान्धर्वराजपुत्री किन्नरीः (इयम्) एषा विरहार्ता (अनेकशः) असकृत् अरोदयत् । कैः (सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः) सबाष्पे कण्ठे स्खलितैः पदैर्वचोभिः । कदा । पिनाकिनः चरिते त्रिपुरवधावदाने उपात्तवर्णे वर्णीकृते गीयमानेऽतश्च प्रियस्यैवं चरिते कीर्त्यमाने द्विगुणतररसा विर्भावादस्त्रोत्पत्त्या वचसामस्पष्टता । सखीनां च कारुण्यादनुरोदनम् । वर्णा गेयशास्त्रप्रसिद्धाः स्थाय्यारोहादयः ।। ५६ ।।

५७. त्रिभागेत्यादि ।। (त्रिभागशेषासु) चतुर्थे यामे सा एषा कथमपि (क्षणं) क्षत्रमात्रं निद्रावशात् (नेत्रे) अक्षिणी (निमिल्य) संकोच्य (सहसा) झटिति (व्यबुध्यत) प्रबुद्धा उन्निदद्रौ । क्व (नीलकण्ठ) प्रियतम व्रजसि इति (अलक्ष्यवाक्) अस्फुटं वदन्ती (असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना) असत्येऽपारमार्थिके कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनं भुजपाशो यया । स्वप्ने ह्येतया स एवागतो दृष्टः।। ५७ ।।

५८. यतो बुधैरित्यादि ।। एतया मुग्धया चित्रे (स्वहस्तालिखितः) स्वयमालिख्य (चन्द्रशेखरः) शशिमौलिः (इति) इत्थम् उपलभ्यत सासूयमगद्यत, उपालम्भो दत्तः। कथमित्याह-यतः (बधैः) मनीषिभिः त्वं सर्वगतः सर्वव्यापी (उच्यसे) कथ्यसे । अस्मिन्नालेख्येऽपि त्वमेव तिष्ठसीति स्मयः। तदा इमं जनं भावस्थं भक्तं रागिणं कथं न (वेत्सि) जानासि । व्यसनिनीम् इमां विज्ञाय परित्राणं युक्तं तवेत्यर्थः । भावो वासना तत्र तिष्ठतीति भावस्थम् । इमम् इति आत्मनिर्देशेन एवमुपालम्भोऽन्यत्र वाच्यते ।। ५८ ।।

५९. यदा च तस्येत्यादि ।। तस्य विश्वेश्वरस्य हरस्य (अधिगमे) प्राप्तौ यदा च असौ वीक्ष्यमाणाऽपि (अन्यं विधिम्) उपायान्तरं (न अपश्यत्) नैक्षिष्ट, न दृष्टवती, विचिन्वती गवेषयन्ती तदा (गुरोः) पितु (अनुज्ञया) निदेशात् अस्माभिः (सह) साकं (तपसे) तपोऽर्थं (तपोवनम्) आश्रमं (प्रपन्ना) प्राप्ता । यतः 'पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः' ।। ५९ ।।

६०. द्रुमेषु सख्येत्यादि ।। अनया स्वयं (कृतजन्मसु) रोपितेषु (द्रुमेषु) वृक्षेषु फलम् अपि बद्धमुत्पन्नम् । अस्याः तु (शशिमौलिसंश्रयः) शिवालम्बनो यः मनोरथः सः (प्ररोहाभिमुखः) अङ्कुरावस्थ अपि न (दृश्यते) लक्ष्यते । तपः साक्षिषु द्रष्टृषु एतेषां पूर्वरोपितत्वात् ।। ६० ।।

६१. न वेद्मीत्यादि ।। अतश्च न (वेद्मि) जाने स (प्रार्थितदुर्लभः) प्रार्थितोऽपि दुर्लभः कदा इमां सखीं (तपःकृशां) नियमदुर्बलाम् अत एव सखीभिः आलीभिः (अस्राकुलं) बाष्पगर्भम् (ईक्षितां) दृष्टाम् अभ्युपपत्स्यते प्ररित्रास्यते । वृषा शक्रः (इव) यथा सीतां क्षेत्रवनिं (तदवग्रहक्षतात्) अनावृष्टिबाधितां दृष्ट्वा वृष्ट्या अभ्युपपत्स्यते । तस्येन्द्रस्यावग्रहस्तदवग्रहः वर्षप्रतिबन्धस्तेन क्षतां पीडिताम् । तपसा कृशां तपःकृशाम् । 'ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ।' (पा.सू. ४-४-२७) इति तृतीया ।। ६१ ।।

६२. अगूढेत्यादि ।। अथ तया इङ्गितज्ञया अभिप्रायविदा सख्या अगूढसद्भावं प्रकटिततरमर्थं (निवेदिते) आख्याते सति स नैष्ठिकसुन्दरः वर्णी (उमां) गौरीम् (अपृच्छत्) अप्राक्षीत् । किमित्याह । यदेतया अपि इदम् एव सत्यमुत परिहासः नर्म । द्वितीयप्रश्नाभावेऽपि पात्रवशात् तदर्थप्रतीतिः। यथा 'देवः किं बान्धवः स्यात्' इति । अत्र नैष्ठिको व्रती स चाऽसौ सुन्दरः सुभगो नैषिठकत्वं तद्वेषपरिग्रहात् सुन्दरत्वं तस्यैव प्रार्थ्यमानत्वात् । (अव्यञ्जित हर्षलक्षणः) अव्यञ्जितहर्षलक्षणानि रोमाञ्चादीनि येन स तथोक्तः । व्रतसुभगो निष्ठावान् नैष्ठिकः। आत्मसौभाग्याकर्णनेन हि तेषामुत्पत्तिर्युक्ता ।। ६२ ।।

६३. अथग्रहस्त इत्यादि ।। (अथ) ततः (अन्द्रेः तनया) पार्वती (कथंचित्) कृच्छ्रेण (मिताक्षरं) परिमितं (अभाषत) अब्रवीत् । कीदृशी । मुकुलीकृतांगुलौ संकुचितकरशाखे पाण्यग्रे (स्फटिकाक्षमण्डलम्) सितमणिगुलिकावलयं समर्पयन्ती योजयन्ती लज्ज्ञानुभावोऽयमत्र । तथा (चिरव्यवस्थपितवाक्) चिरेण क्लेशवशात् त्रपाभरात् व्यवस्थापिता उद्यमिता वाग्यया ।। ६३ ।।

६४. यथा श्रुतमित्यादि ॥ (वेदविदां वर) हे द्विजोत्तम । यथा त्वया श्रुतं तथैवेतत् । यतः अयं जनः (उच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः) उन्नतस्थानक्रमणप्रवणः वर्तते । कुत इत्याह । इदं किल तपः (तदवाप्तिसाधनं) हरलाभनिवर्तकम् । न चाऽनेन तपसा स सुलभ इति किलशब्दः सूचयति । यदि न प्राप्यते किं क्लेशेनेत्याह । मनोरथानाम् अगतिः अविषयो नाम न क्वचित् (विद्यते) अस्ति। आशा हि सर्वत्र प्रेरयति । तदवाप्तीति लज्जावशात् सर्वनामनिर्देशः । यथा श्रुतग्रहणात्तुविशेषप्रतीतिः। यथा श्रुतमित्येतद्विषादे ॥ ६४ ॥

६५. अथाहेत्यादि ॥ (अथ) ततः पुनः (वर्णी) ब्रह्मचारी (आह) जगाद । किमित्याह । विदितः महेश्वरः जानामि यथास्वरूपं तमित्यर्थः। महेश्वरः इत्युल्लुण्ठनापदम् । कोपगर्भमाह । पुनः अपि (त्वं) भवती तदर्थिनी वर्तसे । कामदाहप्राक् किल तदर्थिनी भूत्वा तादृशं च परिभवनुभूयऽद्याऽपि भूयस्तमेव प्रार्थयसे । येन पुरा कामं दहता त्वन्मानभंगः स्फुटः कृतः । स्यादेवं तु पुनरहम् (अनुवृत्तिम्) अनुमतिं कर्तुं न (उत्सहे) शक्नोमि अनुचितत्वात् । यतः (अमङ्गलाभ्यासरतिम्) अमङ्गलाभ्यासे श्मशानवासादिके रतिरासक्तिर्यस्य, तादृशं तं त्वत्पतिं विचिन्त्य । न ह्यसावुचितस्ते पत्तिः ॥ ६५ ॥

६६. अवस्तुनिर्बन्धेत्यादि ॥ तावदिदं विचारय (अवस्तुनिर्बन्धपरे) हरप्रार्थनयाऽस्थाने निर्बन्धः आदरः कथं (ते) तव अयम् (आमुक्तविवाहकौतुकः करः) बद्धोद्वाहकंकणपाणिः (शंभोः) हरस्य (वलयीकृताहिना) कटकीकृतोरगेण (भुजेन) बाहुना तत्प्रथमं तदादि अवलम्बनं ग्रहणं कथ सहिष्यते । स हि सर्पाभरणः॥६६॥

६७. त्वमेव तावदित्यादि ॥ आस्तामन्यः त्वम् एव इदं (परिचिन्तय) विचिन्तय। यदि (सहंसलक्षणं वधूदुकूलं) रोचनालिखितहंसाङ्कितपतिंवरापट्टस्य (शोणितबिन्दु -वर्षि) रुधिरकणमुचः (गजाजिनं) करिचर्मणः (योगं) योगः सम्बन्धः योग्यः। भगवान् हि करिकृत्तिवसनः ॥ ६७ ॥

६८. चतुष्कपुष्पेत्यादि ॥ तव पादयोः (अलक्तकाङ्कानि) यावकचिह्नानि पदानि (विकीर्णकेशासु) शबकेशव्याप्तासु (परेतभूमिषु) स्मशानस्थलीषु प्रेतावनिषु (परः) शत्रुः अपि कः (अनुमंस्यते) अनुज्ञास्यति । कदाचित् तद्योग्यावेव तौ चरणौ स्यातामित्याह । (चतुष्कपुष्पप्रसरावकीर्णयोः) चतुष्को वेश्मविशेषश्चतुःशाला तत्र यः पुष्पप्रकारस्तत्राऽवकीर्णयोर्विक्षिप्तयोः । एवं यो यावकरञ्जितौ वासवेश्म-कुसुमोपचारसञ्चारणौ तयोः शबकेशास्थिकपालमालामालितासु प्रेतावनिषु चङ्क्रमणानुमतिविषये कस्य दुष्टस्याऽपि मतिः स्फुरति ॥ ६८ ॥

६९. अयुक्तरूपमित्यादि ॥ अतश्चान्यत्कथय । किं (अयुक्तरूपम् असाम्प्रतं) (त्रिनेत्रवक्षः) यदीशानोरसि निहितः (चिताभस्मरजः) शिवभूतिरेणुः तवापि अस्मिन् (हरिचन्दनास्पदे) दिव्यानुलेपनोचिते (स्तनद्वये) कुचयुगले (पदं करिष्यति) स्थास्यति । आश्लेषवशाद्धि तत्र संचरति ॥ ६९ ॥

७०. इयं चेत्यादि । इयं च (ते) तव (पुरतः) अग्रतः प्रथमतः विडम्बना उपहासता स्थितैव । यत् त्वया ऊढया उद्वाहितया हरवाहनं (वृद्धोक्षं) जरन्दवम् (अधष्ठितम्) आरूढं (विलोक्य) आलोक्य (महाजनः) साधुलोकः अपि (स्मेरमुखः) प्रहसितमुखः (भविष्यति) सम्पत्स्यते । कदाचित् तद्योग्यैव सा स्यादित्याह । (वारणराजहार्यया) हस्तिमल्लोद्वहनयोग्यया । तव हीन्द्रेणोढ्या द्विपेन्द्रेण गन्तुं न्याय्यम् । वृद्धश्चासावुक्षा च वृद्धोक्षः। अचतुरादित्वादच्॥७०॥

७१. द्वयं गतमित्यादि ॥ पशुपा (पिनाकिनः) समागमप्रार्थनया पशुपतिसंश्लेषा-भिलाषेण (संप्रति) अधुना (द्वयम्) उभयं (शोचनीयतां) शोच्यत्वं दीनत्वं (गतं) प्राप्तम् । किं तत् । (कलावतः) शशिनः (कान्तिमती) कान्तियुता सा कला (लोकस्य) जनस्य नेत्रकौमुदीत्वं च । कलावतः इत्युल्लुष्ठनापदम् । स किल कलावन् विदग्धः ॥ ६१ ॥

६२. वपुर्विरूपेत्यादि ॥ (बालमृगाक्षि) हे शिशुहरिणनयने वरेषु कन्यामार्गणकेषु रूपकुलधनादिकं यत् (मृग्यते) निरीक्ष्यते तत् समस्तमास्ताम् व्यस्तम् अपि

एकमपि किं (त्रिलोचने) हरे विद्यते । नैवास्ति । तथा हि वपुः तावदस्य (विरूपाक्षं) श्यामलपिङ्गलत्वाद् भीषणनेत्रम् । ननु कदाचित् स महाकूलप्रसूतप्रसिद्धो भविष्यति तत्किं शरीरलावण्येन तदपि नास्तीत्याह । (अलक्ष्यजन्मता) जन्मताऽपि न लक्ष्यते कुतो जात इति । एवमपि यदि स निखिलगुणसिद्धिसंसाधक इत्याधारो भवेत् , तत्किं कुलरूपादिना, तदपि नैवास्तीत्याह । (वसु) धनमपि दिगम्बरत्वेन नग्नतया (निवेदितं) सूचितम् । यदुक्तम् – 'कूलं च शीलं च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त निरीक्ष्य कन्या देया बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ।' — पञ्चतन्त्रम् ३-२०९ ॥ ७२ ॥

७३. निवर्तयाऽस्मादिति ॥ यत एवमतः (अस्मात्) अपर्यालोचितात् मनः चेतः निवर्तय पराङ्मुखीकुरु । (असदीप्सितात्) अनिष्टाभिलाषात् । यस्मात् (तद्विधः) पूर्वोक्तविधाः प्रकारा यस्य तद्विधो दुर्भगः क्व असौ । क्व च त्वं पुण्यलक्षणा प्रशस्तचिह्ना । अनुचितो युवयोः संयोग इत्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । साधुजनः द्विजलोकः श्मशानशूलस्य प्रेतस्थानचौरनिग्रहस्तम्भस्य (वैदिकीं) वेदोक्तां यूपसत्क्रियां न अपेक्षते नार्थयते । न हि यज्ञयूपस्य यः संस्कारः स चौरशूलस्य केनचित् कोविदेन क्रियते । त्वं च यदि तेन सहात्मानं सम्बन्धयसि तदासौ संस्कृतो भवति ॥ ७३ ॥

७४. इति द्विजातावित्यादि ॥ तस्मिन् (द्विजातौ) वर्णिनि (इति) इत्थं (प्रतिकूलवादिनि) अप्रियभाषिणि (तया) गौर्या (विकुञ्चितभ्रूलतं) भ्रूभङ्गं विधाय (उपान्तलोहिते) रोषरक्तपाङ्गे (विलोचने) नेत्रे तिर्यग् साचि आहिते क्षिप्ते । गौरवे हि कोपात् न संमुखावलोकनम् । (प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया) प्रवेपमानाभ्यामधराभ्यां लक्ष्यः कोपो यस्याः । रुषा ह्योष्ठकम्पः । विकुञ्चिते कुटिलीकृते भ्रूलते यस्मिन् ॥ ७४ ॥

७५. उवाच चैनमित्यादि ॥ एवं च (एनं) विप्रमसौ (उवाच) जगाद । किमित्याह। (परमार्थतः) तत्त्वतस्तं (हरं) शिवं नूनं न (वेत्सि) बुध्यसे । यतः एवं रूक्षं कूटं त्वम् (आत्थ) आह मां ब्रवीषि । यस्मात् ये मन्दाः अज्ञास्ते (महात्मनां) महतां (चरितं) चेष्टितम् (अलोकसामान्यं) सर्वविलक्षणं अचिन्त्यहेतुकं च अज्ञेयनिदानं च द्विषन्ति निन्दन्ति । यदि त्वं प्राज्ञः विदितपरमार्थः स्यात्तदा नैवं ब्रूयाः॥७५॥

७६. विपत्प्रतीकारेत्यादि ॥ इह द्वाभ्यां मङ्गलं निषेव्यते आसेव्यते (विपत्प्रतीकारपरेण) व्याध्याद्यनर्थनाशेच्छुना (भूतिसमुत्सुकेन) विभवोत्कण्ठितेन च । अतस्तस्य (जगच्छरण्यस्य) जगतां शरण्यस्यार्तिहरस्य विपन्न सम्भाव्यते। यश्च परिपूर्णत्वात् (निराशिषः) निराशीः निष्कामः। स कामिविविभूतिमप्राप्तां कामयताम् । जगच्छरण्यस्य विपद्विषवल्लयाः स्वयमकुण्ठाग्रधोरधारकुठारत्वादन्यानार्तिहरस्य किमेभिर्मङ्गलैः। (आशोपहतमात्मवृत्तिभिः) आशया उपहता निन्दिता आत्मवृत्तिः स्वरूपं येषां तैः। आशाचाल्पचेतसाम् । मङ्गलमित्येकवचनेन निर्दिश्य एभिरिति बहुत्वं निर्देशो युक्तो न वेति बुधाः प्रमाणम् । सामान्यनिर्देशो वैभिरिति । शृणाति भयमिति शरण्यस्त्राता । यदि वा शृ शरणे रक्षायां साधु शरण्यः ॥ ७६ ॥

७७. अकिञ्चन इत्यादि ॥ (पिनाकिनः) शर्वस्य यथात्म्यविदः यथास्वरूपज्ञा न सन्ति न विद्यन्ते । तथा हि अकिञ्चनः अपि निर्विभवोऽपि स सम्पदामैश्वर्याणां प्रभवः कारणम् । निराशीर्दरिद्रश्चाकिञ्चनः । तथा (पितृसद्मगोचरः) श्मशानवास्यपि स असौ लोकनाथः सप्तभुवनप्रभुः । (भीमरूपः) भैरवादिभीषणीयरूपोऽपि स असौ शिवः (इति उदीर्यते) उच्यते । यश्च भयानकः स कथं श्रेयस्करः स्यात् । अतश्च विरुद्धानेकरूपदर्शनात् न सन्ति यथात्म्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

७८. विभूषणोद्भासीत्यादि ॥ (विश्वमूर्तेः) विश्वरूपस्य सर्वात्मनो देवस्य वपुः एवंविधमेवेति न अवधार्यते न निश्चीयते। तथा हि विभूषणोद्भासि अलंकरणोद्भासुरं पिनद्धभोगि प्रोतोरगम् । विरुद्धोभयरूपमपि भवतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्र । गजाजिनालम्बि करिकृत्तिधारि वा (दुकूलधारि) सुपट्टकूलांकितं वा (कपालि) कपालयुतं कपालमालामण्डितम् अथवा (चन्द्रशेखरं) शशिकोठिमुकुटम् । कदाचिदसावीक्ष्यते भीषणः कदाचिच्च सौम्यः। यतो विश्वमूर्तेरिति वाक्यार्थः। 'शम्भोर्बलयीकृताहिना' (कुमार. ५-६५) इति यदुक्तं तन्निराकृतम् । 'त्वमेव तावत्' (कुमार.५-६७) इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

७९ तदङ्गसंस्पर्शेत्यादि ॥ (तदङ्गसंस्पर्श) तस्य देवस्याङ्गसम्पर्कम् (अवाप्य) लब्ध्वा (ध्रुवं) निश्चितं चिताभस्मरजः अपि (विशुद्धये कल्पते) पवित्रं सम्पद्यते। कुत इत्याह। यथा हि (नृत्ताभिनयक्रियाच्युतं) नृत्ताभिनयः करचरणादिप्रयोगस्तस्य क्रिया करणं तद्वशात् करणकौशलबशात् पतितम् (अम्बरौकसां) नाकिनां (मौलिभिः) विलुप्यते। यदि वामङ्गलं स्यात्तत्कथमहंपूर्विकया शक्राद्या उत्तमाङ्गेन तद्बिभृयुः । एतदुपलक्षणम् ॥ ७९ ॥

८०. असम्पद इत्यादि ॥ तस्य देवस्य (वृषेण गच्छतः) वृषगामित्वात् असम्पदः जरद्गवधनस्य अपि वृषा शक्रः (पादौ) चरणौ (उपगम्य) आगत्य (मौलिना) शिरसा (विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली) विकसितकुसुमपरागलोहिताङ्गुलीकः (करोति) विधते । तथा च —

दरिद्रस्य पराभूतिर्याच्ञा न द्रविणाल्पता ।
जरद्गवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः॥

एवमीदृशोऽपि यदि दरिद्रस्तदेवमस्तु। असम्पदः इति परमतापेक्षया। एतेन 'विलोक्य वृद्धोक्षम्' (कुमार. ५-६०) इति प्रत्युक्तम् । कीदृशी वृषा । (प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः) प्रभिन्नः स्फुटितः गण्डगलित ऐरावणो वाहनं यस्य सः। उपगम्य द्विपेन्द्रादवरुह्य ॥ ८० ॥

८१. विवक्षता दोषमित्यादि ॥ (त्वया) भवता च्युतात्मना हरनिन्दावशाद् भ्रष्टचेतसा 'अलक्ष्यजन्मता' (कुमार. ५-७२) इति दोषम् अपि (विवक्षता) कथयता (शिवं प्रति) शिवोद्देशेन साधु भद्रम् एकं (भाषितम्) उक्तम् । यस्मात् यम् (आत्मभुवः) ब्रह्मणः अपि (कारणं) प्रभवम् आमनन्ति ।

'कामो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च त्वत् संभूतं स्थाणु चरिष्णुः चेदम्' (महा. ७-१२२-६८) इति स । देवः कथं लक्ष्यप्रभवः ज्ञातजन्मा भविष्यति । तस्मादजत्वं स्तुतिरेव ॥ ८१ ॥

८२. अलं विवादेनेत्यादि ॥ अथवा किमत्रोद्ग्राहणिकया । (त्वया) भवता (यथा) यादृशः (श्रुतः) अवगतः (तथाविधः) तादृशः (अशेषं) सर्वं सः असौ (अस्तु) भवतु । मन अत्र देवे (भावैकरसं) भावेन भक्त्या अनुरागेण एकरसम् एकरूपं मनः (स्थितं) अवस्थितम्, अनुरागमयमेव सम्पन्नम् । न त्वया व्यावर्तयितुं शक्यमित्यर्थः। यस्मात् कामवृत्तिः स्वेच्छाव्यवहृतिः न वचनीयं परवाच्यताम् ईक्षते । यदुक्तम् —

असद्ग्रहस्य का नीतिर्व्यसनस्य क्व यन्त्रणा ।
विपरीतार्थबोद्धारः सत्ये केन नियोजिता ॥
अशेषमिति क्रियाग्रहणम् ॥ ८२ ॥

८३,८४. निवार्यतामित्यादि ॥ इतो गमिष्यामीत्यादि ॥ (इति) इत्थं (वादिनी) ब्रुवाणा सा चचाल । (वृषराजकेतनः) देवः प्रत्यक्षीभूय (कृतस्मितः) स्मेरमुखः तां देवीं समाललम्बे अवाष्टभ्नात् । किं वदन्तीमित्याह । हे आलि सखि अयं बटुः विप्रशिशुः (निवार्यताम्) अपास्यताम् । यस्मादन्यमधिकं किमपि अवाच्यं विवक्षुः वक्तुकामः । यतः (स्फुरितोत्तराधरः) स्फुरितः कम्पित उपरितनोष्ठः। यदि वक्तुकामस्तत्कथं निवार्यत इत्याह । यस्मात् न केवलं यः महतः उत्तमान्

अपभाषते परिभाषते परिवदति स पापभाक् यः यो वाऽन्योऽपि तस्मात् निन्दकात् (शृणोति) आकर्णयते सोऽपि (पापभाक्) अपुण्यमाप्नोति । अथैव न निवर्तते तदहम् इतः अस्मात्स्थानात् (गमिष्यामि) यास्यामि । यदुक्तम् —

न वाच्यः परदोषो वै न श्रोतव्यः कदाचन ।
कर्णाविव पिधातव्यौ प्रस्थेयं वा ततोऽन्यतः।। (महा.१२-१३०-१२)

इति वादिनी जिगमिषयाऽसौ देवी यदैवोत्तस्थौ तदैव देवः स्वरूपम् (आस्थाय) प्रकटीकृत्य तां (समाललम्बे) आललम्बे । स्तनभिन्नवल्कला इति चित्तक्षोभप्रतिपादनपरं संस्पर्शवशाद्वा देहोच्छ्वासाद् वल्कलसन्धिबन्धत्रोटः।।८३।। ।।८४।।

८५. तं वीक्ष्येत्यादि ।। ततः तं देवं साक्षात् पार्वती (वीक्ष्य) दृष्ट्वा कम्पस्वेदान्विता सती न ययौ नाप्यस्थात् । यतः (निक्षेपणाय) निक्षेपणार्थं पदं उद्धृतम् एव (उद्वहन्ती) बिभ्रती । यदि ह्यसौ गच्छेत् तत्स्थानान्तरे पदं न्यसेत्। अथवा तिष्ठेत् तदुद्धरणमनर्थमिति तत्रैव तन्न्यसेत् । तत्रागमनं प्रस्तुतस्य तत्कारणस्याभावात् । अस्थानमप्यपूर्ववृत्तान्तावलोकनव्याकुलीभूतत्वादिति । (मार्गाचलव्यतिकराकुलिता) मार्गशैलसंम्पर्कविह्वला सिन्धुः नदी (इव) यथा प्रसररोधनात् न (ययौ) याति, न च (तस्थौ) तिष्ठति तद्वदसौ । तया हि निम्ने गन्तव्यम् ।। ८५ ।।

८६. अद्य प्रभृतीत्यादि ।। इति (वादिनि) ब्रुबाणे (चन्द्रमौलौ) शशिशेखरे अह्नाय तत्क्षणमेव सा नियमजं तपःसमुत्थं क्लमम् उत्ससर्ज ग्लानिं जहौ । किमित्याह । हे अनवमाङ्गि कल्याणगात्रि । अद्य (प्रभृति) आरभ्य अहं तव (तपोभिः क्रीतः) तपःक्रीतः दासः प्रेष्यः इति एवं भाषणात् । किमिति क्लमत्याग। इत्याह यस्मात् क्लेशः (फलेन) फले सति पुनः (नवतां) नवत्वं (विधत्ते)

बिभर्ति। फलदर्शनान्न तपः श्रम इत्यर्थः । क्लेशस्यैतदेव नवत्वं यदङ्ग्लान्याद्यभावः । अह्नायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपको निपातः। तत्क्षणार्थवृत्तिः। वसन्ततिलकावृत्तम् । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । इति भद्रम् ।। ८६ ।।

इत्यानन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्जिकायां रतिविलापवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः।।

श्रीः

అనుబంధము-4

శ్రీః

కుమారసంభవమహాకావ్యము

పంచమసర్గలోని లోకోక్తులు

1. ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా — 5-1
2. పదం సహేత భ్రమరస్య పేలవం
   శిరీషపుష్పం న పునః పతత్రిణః। — 5-4
3. క ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః
   పయశ్చ నిమ్నాభిముఖం ప్రతీపయేత్ — 5-5
4. న షట్పదశ్రేణిభిరేవ పంకజం
   సశైవలాసంగమపి ప్రకాశతే। — 5-9
5. న ధర్మవృద్ధేషు వయః సమీక్ష్యతే — 5-16
6. భవన్తి సామ్యేఽపి నివిష్టచేతసాం
   వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః క్రియాః। — 5-31
7. శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్ — 5-33
8. సంగతం మనీషిభిస్సాప్తపదీనముచ్యతే । — 5-39
9. కః కరం ప్రసారయేత్పన్నగరత్నసూచయే। — 5-43
10. విభావరీ యద్యరుణాయ కల్పతే । — 5-44
11. న రత్నమన్విష్యతి మృగ్యతే హి తత్। — 5-45

12. మనోరథానామగతిర్న విద్యతే — 5-64
13. అపేక్షతే సాధుజనేన వైదికీ
    శ్మశానశూలస్య న యూపసత్క్రియా। — 5-73
14. అలోకసామాన్యమచిన్త్యహేతుకం
    ద్విషన్తి మన్దాశ్చరితం మహాత్మనామ్। — 5-75
15. న సన్తి యాథార్థ్యవిదః పినాకినః। — 5-77
16. న విశ్వమూర్తేరవధార్యతే వపుః। — 5-78
17. న కామవృత్తిర్వచనీయమీక్షతే । — 5-82
18. న కేవలం యో మహతోఽపభాషతే
    శృణోతి తస్మాదపి యః స పాపభాక్। — 5-83
19. క్లేశః ఫలేన హి పునర్నవతాం విధత్తే। — 5-86

*****

అనుబంధము-5

श्रीः

कुमारसम्भवमहाशिवपुराणयोः

साम्यनिदर्शकः संदर्भः

कुमारसंभवम्

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः।

महाशिवपुराणम्
(पार्वतीखण्डम्)

निनिंद च स्वरूपं सा हा हतास्मीत्यथाब्रवीत्।
सखीभिर्बोधिता चापि न बुबोध गिरींद्रजा ।
तिष्ठंति च सखीमध्ये न किंचित्सुखमाप ह ।
धिक्स्वरूपं मदीयं च तथा जन्म च कर्म च।

इति ब्रुवंती सततं स्मरंती हरचेष्टितम् ।
सुखं न लेभे किंचिद्वाऽब्रवीच्छिव शिवेति च ।

पार्वत्युवाच —
मातस्तप्तुं गमिष्यामि प्रातः प्राप्तुं महेश्वरम्।
अनुजानीहि मां गन्तुं तपसेऽद्य तपोवनम् ।

ब्रह्मोवाच —
इत्याकर्ण्य वचः पुत्र्या मेना दुःखमुपागता ।
सोपाहूय तदा पुत्रीमुवाच विकला सती ।

कुमारसंभवम्

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुता गिरीशप्रतिसक्तमानसाम्।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् । मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः। पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः। इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्। क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् । अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा। प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत्। विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् । बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधवि शीर्णसंहति । यदा फलं पूर्वतपः समाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम्।तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे। शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता

महाशिवपुराणम्

मेनोवाच —
दुःखितासि शिवे पुत्रि! तपस्तप्तुं पुरा यदि।
तपश्चर गृहेऽद्य त्वं न बहिर्गच्छ पार्वति!।
कुत्र यासि तपः कर्तुं देवाः संति गृहे मम।
तीर्थानि च समस्तानि क्षेत्राणि विविधानि च।
शरीरं कोमलं वत्से! तपस्तु कठिनं महत्।
एतस्मात्तु त्वया कार्यं तपोऽत्र न बहिर्व्रज।
स्त्रीणां तपोवनगतिर्न श्रुता कामनार्थिनी ।
तस्मात्त्वं पुत्रि! मा कार्षीस्तपोर्थं गमनं प्रति।
इत्येवं बहुधा पुत्री तन्मात्रा विनिवारिता ।
संवेदे न सुखं किंचिद्विनाराध्य महेश्वरम् ।
मातुराज्ञां च संप्राप्य सुव्रता मुनिसत्तम!। ततः स्वांते सुखं लेभे पार्वती स्मृतशंकरा । मातरं पितरं साथ प्रणिपत्य मुदा शिवा । सखीभ्यां च शिवं स्मृत्वा तपस्तप्तुं समुद्गता । हित्वा मतान्यनेकानि वस्त्राणि विविधानि च । वल्कलानि धृतान्याशु मौंजीं बद्ध्वा तु शोभनाम्। हित्वा हारं तथा चर्म मृगस्य परं धृतम् । जगाम तपसे तत्र गङ्गावतरणं प्रति। शम्भुना कुर्वता ध्यानं यत्र दग्धो मनोभवः। गङ्गावतरणो नाम प्रस्थो हिमवतः स च । वातश्चैव तथा शीतवृष्टिश्च विविधा तथा । दुःसहोऽपि तथा धर्मस्तया सेहे सुचित्तया ।

दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा गतम्।

**सुमध्यमा। विजित्य नेत्रप्रति-
घातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सविता
-रमैक्षत । तथातितप्तं सवितुर्गभ
-स्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं
दधौ । अपाङ्गयोः केवलमस्य
दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया
कृतं पदम् । अयाचितोपस्थित-
मम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च
रश्मयः। बभूव तस्याःकिल
पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्त
-साधनः। निनाय सात्यन्तहिमो
-त्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवा
सतत्परा । परस्पराक्रन्दिनि
चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने
कृपावती । स्वयंविशीर्णद्रुमपर्ण
-वृत्तिता परा हि काष्ठा तपस -
स्तया पुनः। तदप्यपाकीर्ण मतः
प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां
पुराविदः। मृणालिकापेलवमेव -
मादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्य
-हर्निशम् तपः शरीरैः कठिनै -
रूपार्जितं तपस्विनां दूरमध -
श्चकार सा ।**

**अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवा-
व्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।**

केवलं मन आधाय शिवे सासीत्स्थिता मुने!
ततः पर्णान्यपि शिवा निरस्य हिमवत्सुता ।
निराहाराऽभवद्देवी तपश्चरणसंरता ।
अधोमुखी निर्विकारा जटावल्कलधारिणी ।
तथा तया तपस्तुप्तुं मुनीनामपि दुष्करम् ।

आहारे त्यक्तपर्णाऽभूद्यस्माद्धिमवतः सुता।
तेन देवैरपर्णेति कथिता नामतः शिवा ।
स्मृत्वा च पुरुषास्तत्र परमं विस्मयं गताः।
तत्तपोदर्शनार्थं हि समाजग्मुश्च तेऽखिलाः।
धन्यान्निजान्मन्यमाना जगदुश्चेति सम्मतः।
शृणु शैलसुते देवि! किमर्थं तप्यते तपः?
इच्छसि त्वं सुरं कं च किं फलं तद्वदाधुना।

ब्रह्मोवाच —

गतेषु तेषु मुनिषु स्वं लोकं शङ्करः स्वयम् ।
परीक्षितुं तपो देव्या ऐच्छत्सूतिकरः प्रभुः।

**विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ।**

**तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः।
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम्।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः। अपि
क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रि
-लोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपः
फलं स्यात्किमतः परं वद ।
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ।
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम्।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ।**

परीक्षाच्छद्मना शम्भुर्द्रष्टुं तां तुष्टुमानसः।
जाटिलं रूपमास्थाय स ययौ पार्वतीवनम् ।
आगतं तं तदा दृष्ट्वा ब्राह्मणं तेजसाद्भुतम् ।
अपूजयच्छिवा देवी सर्वपूजोपहारकैः।
सुसत्कृतं संविधाभिः पूजितं परया मुदा ।
पार्वती कुशलं प्रीत्या पप्रच्छ द्विजमादरात्।

पार्वत्युवाच —

ब्रह्मचारिस्वरूपेण कस्त्वं हि कुत आगतः?
इदं वनं भासयसे वद वेदविदां वर! ।
अहमिच्छाभिगामी च वृद्धो विप्रतनुः सुधीः।
तपस्वी सुखदोऽन्येषामुपकारी न संशयः।
का त्वं कस्यासि तनया किमर्थं विजने वने?
तपश्चरसि दुर्धर्षं मुनिभिः प्रपदैरपि । न बाला
न च वृद्धासि तरुणी भासि शोभना । किं त्वं
वेदप्रसूर्लक्ष्मीः किं सुरूपा सरस्वती? एतासु
मध्ये का वा त्वं नाहं तर्कितुमुत्सहे ।

पार्वत्युवाच —

नाहं वेदप्रसूर्विप्र! न लक्ष्मीश्च सरस्वती ।
अहं हिमाचलसुता सांप्रतं नाम पार्वती ।

जलिट उवाच —

किमिच्छसि वरं देवि! प्रष्टुमिच्छाम्यतः परम्।
त्वय्येव तदसौ देवि! फलं सर्वं प्रदृश्यते ।
परार्थे च तपश्चेद्वै तिष्ठेत्तु तप एव तत् । रत्नं
हस्ते समादाय हित्वा काचस्तु संचितः। ईदृशं
तव सौन्दर्यं कथं व्यर्थीकृतं त्वया? हित्वा
वस्त्राण्यनेकानि चर्मादि च धृतं त्वया। तत्सर्वं
कारणं ब्रूहि तपसस्त्वस्य सत्यतः। तच्छ्रुत्वा
विप्रवर्योऽहं यथा हर्षवाप्नुयाम् ।

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो! त्व चेत्कुतूहलम्। यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपस्साधनमेतया वपुः। इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशान वमत्य मानिनी । अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति । यथा श्रुतं वेदविदांवर! त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः। तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानाम-गतिर्न विद्यते । अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

ब्रह्मोवाच –

इति पृष्टा तदा तेन सखीं प्रैरयताम्बिका।
तन्मुखेनैव तत्सर्वं कथयामास सुव्रता । तया
च प्रेरिता तत्र पार्वत्या विजयाभिधा ।
प्राण प्रिया सुव्रतज्ञा सखी जटिलमब्रवीत् ।

सख्युवाच –

शृणु साधो! प्रवक्ष्यामि पार्वतीचरितं परम् ।
हेतुं च तपसः सर्वं यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि ।
सखी मे गिरिराजस्य सुतेयं हिमभूभृतः।
ख्याता वै पार्वतीनाम्ना सा कालीति च मेनया।
ऊढेयं न च केनापि न वांछति शिवात्परम् ।
हित्वेन्द्रप्रमुखान्देवान् हरिं ब्रह्माणमेव च ।
पतिं पिनाकपाणिं वै प्राप्तुमिच्छति पार्वती ।
मत्सखी चादरादेशात्तपस्तपति दारुणम् ।
मनोरथं कुतस्तस्या न फलिष्यति तापस ।
यत्ते पृष्टं द्विजश्रेष्ठ! मत्सख्या मनसीप्सितम्।
मयाख्यातं च तत्प्रीत्या किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि?

जलिट उवाच –

सख्येदं कथितं तत्र परिहासोऽनुमीयते ।
यथार्थं चेत्तदा देवी स्वमुखेनाभिभाषताम् ।

ब्रह्मोवाच –

इत्युक्ते च तदा तेन जटिलेन द्विजन्मना ।
उवाच पार्वती देवी स्वमुखेनैव तं द्विजम् ।

पार्वत्युवाच –

शृषु द्विजेन्द्र जटिल! मद्वृत्तं निखिलं खलु ।
सख्युक्तं मेऽद्य यत्सत्यं तत्तथैव न चान्यथा।
मनसा वचसा साक्षात्कर्मणा यतिभावतः।
सत्यं ब्रवीमि नोऽसत्यं वृतो वै शङ्करो मया।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे । चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते। आलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु । अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् । स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति। इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया । विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति । वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु। वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने। अवस्तु निर्बन्धपरे! कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवागहकौतुकः। करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः। वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च।

जानामि दुर्लभं वस्तु कथं प्राप्यं मया भवेत्।
तथापि मनऔत्सुक्यात्तप्यतेऽद्य तपो मया ।

ब्राह्मण उवाच –

एतावत्कालपर्यन्तं ममेच्छा महती ह्यभूत् ।
किं वस्तु कांक्षती देवी कुरुते सुमहत्तपः।
तज्ज्ञात्वा निखिलं देवि श्रुत्वा त्वन्मुखपङ्कजा।
इतो गच्छाम्यहं स्थानाद्यथेच्छसि तथा कुरु।
इत्युक्त्वा वचनं तस्य यावद्गन्तुमियेष सः।
तावच्च पार्वती देवी प्रणम्योवाच तं द्विजम् ।

पार्वत्युवाच –

किं गमिष्यसि विप्रेन्द्र! स्थितो भव हितं वद।

द्विजोवाच –

यदि श्रोतुमना देवि! मां स्थापयसि भक्तितः।
वदामि तत्त्वं सत्सर्वं येन ते वयुनं भवेत् ।
जानाम्यहं महादेवं सर्वथा गुरुधर्मतः। वृषध्वजो
महादेवो भस्मदिग्धो जटाधरः।
व्याघ्रचर्मांबरधरः संवीतो गजकृत्तिना ।
कपालधारी सर्पौघैः सर्वगात्रेषु वेष्टितः।
विषदिग्धोऽभक्ष्यभक्षो विरूपाक्षो बिभीषणः।
अव्यक्तजन्मा सततं गृहभोगविवर्जितः।
दिगम्बरो दशभुजो भूतप्रेतान्वितः सदा ।
क्व त्वं कमलपत्राक्षी क्वासौ वैष त्रिलोचनः।
शशांक्रवदना त्वं च पञ्चवक्त्रः शिवः स्मृतः।
चंदनं च त्वदीयांगे चिताभस्म शिवस्य च ।
क्व दुकूलं त्वदीयं वै शांकरं क्व गजाजिनम्।
क्व भूषणानि दिव्यानि क्व सर्पाः शङ्करस्य च।
भवत्याश्च शिवस्यैव न युक्तं रूपमुत्तमम्। यदि
द्रव्यं भवेत्तस्य कथं स्यात्स दिगम्बरः। वाहनं
च बलीवर्दः सामग्री कापि तस्य न। सहायाश्च
पिशाचा हि विषं कंठे हि दश्यते ।

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया।

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ।
अकिंचनः सन्प्रभवः स संपदां
त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न
सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः।
विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा।
कपालि वा स्यादथ वेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः।

एकाकी च सदा नित्यं विरागी च विशेषतः।
क्व च हारस्त्वदीयो वै क्व च तन्मुण्डमालिका।
अङ्गरागः क्व ते दिव्यः चिताभस्म क्व तत्तनौ।
असद्वस्तु च यत्किंचित् तत्सर्वं स्वयमीहसे ।
निवर्तय मनस्तस्मान्नो चेदिच्छसि तत्कुरु ।
ब्रह्मोवाच —
इत्येवं वचनं श्रुत्वा तस्य विप्रस्य पार्वती ।
उवाच क्रुद्धमनसा शिवनिन्दापरं द्विजम् ।
त्वयोक्तं विदितं देव तदलीकं न चान्यथा ।
यदि त्वयोदितं स्याद्वै विरुद्धं नोच्यते त्वया।
कदाचिद्दृश्यते तादृग् वेषधारी महेश्वरः।
स्वलीलया परब्रह्म स्वरागोपात्तविग्रहः।
ब्रह्मचारिस्वरूपेण प्रतारयितुमुद्यतः।
आगतश्छलसंयुक्तं वचोऽवादीः कुयुक्तितः।
शंकरस्य स्वरूपं तु जानामि सुविशेषतः।
स्तुतो हि निर्गुणो ब्रह्म सगुणः कारणेन सः।
कुतो जातिर्भवेत्तस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः।
स सर्वासां हि विद्यानामधिष्ठानं सदाशिवः।
किं तस्य विद्यया कार्यं पूर्णस्य परमात्मनः।
कल्याणरूपिणस्तस्य सेवयेह न किं भवेत् ।
किं न्यूनं तस्य देवस्य मामिच्छति सदाशिवः।
सप्तजन्मदरिद्रः स्यात्सेवेद्यो यदि शङ्करम्।
तस्यैतत्सेवनाल्लोके लक्ष्मी स्यादनपायिनी ।
यदग्रे सिद्धयोऽष्टौ च नित्यं नृत्यंति तोषितम्।
यद्यपूतम्भवेद्भस्म चितायाश्च त्वयोदितम् ।
नित्यभस्मांगगं देवैः शिरोभिर्धार्यते कथम्?।
यो देवो जगतां कर्ता भर्ता हर्ता गुणान्वितः।
निर्गुणः शिवसंज्ञश्च स विज्ञेयः कथं भवेत् ।
अगुणं ब्रह्मणो रूपं शिवस्य परमात्मनः।

निवार्यतामालि! किमप्ययं बटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पाप-
भाक्।

इतो गमिष्याम्यथ वेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः।

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि! तवास्मि
दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि
चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्स-
सर्ज क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां
विधत्ते ।

तत्कथं हि विजानन्ति त्वादृशास्तद्बहिर्मुखाः।
यथा तथा भवेद्रुद्रो यथा वा बहुरूपवान् ।
ममाभीष्टतमो नित्यं निर्विकारी सतां प्रियः।
इत्युक्त्वा गिरिजा सा हि गिरीश्वरसुता मुने!
विरराम शिवं दध्यौ निर्विकारेण चेतसा ।
तदाकर्ण्य वचो देव्या ब्रह्मचारी स वै द्विजः।
पुनर्वचनमाख्यातुं यावदेव प्रचक्रमे । उवाच
गिरिजा तावत्स्वसखीं विजया द्रुतम् ।
गिरिजोवाच —
वारणीयः प्रयत्नेन सख्ययं हि द्विजाधमः।
पुनर्वक्तुमनाश्चैव शिवनिन्दां करिष्यति ।
हित्वैतत्स्थलमद्यैव यास्यामोऽन्यत्र मा चिरम्।
यथा संभाषणं न स्यादनेनाऽविदुषा पुनाः।

ब्रह्मोवाच —
इत्युक्त्वा चोमया यावत्पादमुत्क्षिप्यते मुने!
असौ तावच्छिवः साक्षादालंबे प्रियया स्वयम्।
कृत्वा स्वरूपं सुभगं शिवाध्यानं यथा तथा ।
दर्शयित्वा शिवायै तामुवाचावाङ्मुखीं शिवः।
प्रसन्नोऽस्मि वरं ब्रूहि नादेयं विद्यते तव ।

अद्यप्रभृति ते दासस्तपोभिः क्रीत एव ते ।
क्रीतोऽस्मि तव सौन्दर्यात्क्षणमेकं युगायते ।
त्यज्यतां च त्वया लज्जा मम पत्नी सनातनी।
मया परीक्षितासि त्वं बहुधा दृढमानसे!।

* * * *

అనుబంధము-6
కుమారసంభవమహాకావ్యము - అకారాది శ్లోకానుక్రమణిక
పంచమః సర్గః

అనుబంధము-7
ఉపయుక్తగ్రన్థసూచీ

1) మేఘదూతమ్ - మృణాళినీ వ్యాఖ్య
2) కుమారసమ్భవమ్ - పుంసవనీ వ్యాఖ్య
3) కుమారసమ్భవమ్ - ప్రకాశికా మరియు వివరణం వ్యాఖ్య
4) అష్టాధ్యాయీ సూత్రపాఠః - ప్రహ్లాద టిప్పణి - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2001.
5) Practical Sanskrit - English Dictionary - 3 Volumes - Apte.
6) హలాయుధ కోశః - ఉత్తరప్రదేశ్ హిందీసంస్థాన్ - 1993.
7) ఉణాదికోశః - యుధిష్ఠిరమీమాంసకః - 2000
8) సంస్కృతధాతుసాగరతరణిః - మద్రాస్ పబ్లికేషన్.
9) అభిధానచిన్తామణిః - చౌఖాంబా - 1996
10) అమరకోశః - గురుబాలప్రబోధికా - వావిళ్ల ప్రచురణ.
11) అవ్యయకోశః - The Sanskrit Educational Society, Madras - 1971
12) సంకేతపదకోశము - డా॥ రవ్వా శ్రీహరి - పతంజలి పబ్లికేషన్స్ - 2002.
13) బృహద్ధాతుకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
14) బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
15) సంస్కృతవ్యాకరణమ్ - శ్రీ ఆర్.వి.ఆర్.కె. శాస్త్రి - కృష్ణానందమతం - 1997
16) పుష్పబాణవిలాసః - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
17) అమరుకావ్యమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
18) మనుస్మృతి - గాయత్రీ ప్రచురణ - 2003
19) తర్కశాస్త్రం - వ్యాఖ్యాత - డా॥ రామానుజాచార్య - 1991
20) భర్తృహరి సుభాషితములు - వావిళ్ల ప్రచురణ.
21) యోగదర్శనమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
22) శ్రీమద్రామాయణమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
23) ఋతుసంహారః - మృణాళినీ వ్యాఖ్య - రామోరా - 2004
24) రఘువంశమ్ - వావిళ్ల ప్రచురణ - 1926.
25) రఘువంశమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2004.
26) కుమారసంభవమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1943
27) కుమారసంభవమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2003.
28) ఘటకర్పరకావ్యమ్ - మఞ్జరీ వ్యాఖ్య - రామోరా, దుర్గానంద - 2003.
29) శిశుపాలవధమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 1998
30) మాఘకావ్యమ్ - వావిళ్ల ప్రచురణ - 1967
31) కావ్యాదర్శః - బాలానందినీవ్యాఖ్యాసహితః

32) కావ్యాదర్శః – చౌఖాంబా – 2001
33) ఏకావళి – మాధవీయ వివృతి – అభినవభారతి ప్రచురణ – గుంటూరు.
34) కావ్యప్రకాశము – బాలానందినీవ్యాఖ్య – సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
35) ప్రతారుద్రీయయశోభూషణమ్ – వావిళ్ల ప్రచురణ – 1965
36) సాహిత్యదర్పణమ్ – కృష్ణదాస్ అకాడమి – 2005
37) దశరూపకమ్ – చౌఖాంబా – 1987
38) ధ్వన్యాలోకమ్ – బాలానందినీవ్యాఖ్యా – శ్రీజయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ – 1998
39) శబ్దమంజరీ – శ్రీ జయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ – 2001
40) భగవద్గీత – గీతాప్రెస్.
41) శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణమ్ – గీతాప్రెస్.
42) నైషధీయచరితమ్ – నారాయణీయవ్యాఖ్యాసహితమ్.
43) నైషధీయచరితమ్ – ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ.
44) A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion - J. Dowson.
45) The Kiratarjuneeyam of Bharavi - M.R. Kale. - Banarsidas Pub.
46) దశకుమారచరితమ్–1 – వేదంవారి ప్రచురణ – 1994
47) సూర్యశతకము – బాలప్రభ – డా॥ తాళ్లూరి – 1990
48) ప్రసన్నరాఘవమ్ – చౌఖాంబా – 1972
49) సిద్ధాంతకౌముదీ – నిర్ణయ్‌సాగర్ ప్రెస్ – 1929.
50) అష్టాధ్యాయీ పదానుక్రమకోశః – పరిమళ పబ్లికేషన్స్ – 1996.
51) గీతగోవిందకావ్యము – వావిళ్ల ప్రచురణ – 1993
52) కిరాతార్జునీయమ్–1 – శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్స్.
53) కిరాతార్జునీయమ్–3 – సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి.
54) భామినీవిలాసః – సురభారతీ ప్రకాశమ్ – 2000
55) విక్రమోర్వశీయమ్ – సంస్కృత అకాడమి – ఓ.యు., హైదరాబాద్.
56) విక్రమోర్వశీయమ్ – పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి – 2002
57) మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ – పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి – 2002
58) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ – పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి – 2002
59) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ – పబ్లిషర్ నోరి భోగీశ్వరశర్మ – 2002
60) నాగానందమ్ – శిరోమణివ్యాఖ్య – తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం – 2001.
61) ఉత్తరరామచరితమ్ – ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి – 1965
62) ఉత్తరరామచరితమ్ – చౌఖాంబా – 2003
63) మాలతీమాధవమ్ – యం.ఆర్. కాలే – బనారసీదాస్ – 1997.

64) మృచ్ఛకటికమ్ – డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం – 2005.
65) ముద్రారాక్షసమ్ – ఆర్.డి. కర్మార్కర్ – చౌఖాంబా.
66) ముద్రారాక్షసమ్ – ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,
67) వేణీసంహారమ్ – డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం–తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం – 1988
68) కావ్యాలంకారః – భామహవిరచితః – బా.వ్యా.–సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి– 2004
69) సరస్వతీకంఠాభరణమ్ – ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి – 1984
70) వక్రోక్తిజీవితమ్ – బాలానందినీవ్యాఖ్యా
71) పాణినివిరచితాఅష్టాధ్యాయీ – 2 భాగములు – చౌఖాంబా – 2004.
72) పంచతంత్రం–1 & 2 – సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి – 1988.
73) హితోపదేశః – సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి
74) శ్రీ విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ – ఆంధ్రానువాదము – శ్రీ న.చ.రఘునాథాచార్యులు.
75) బృహత్‌స్తోత్రరత్నాకరః – వావిళ్ల ప్రచురణ.
76) సర్వశబ్దః – ఏ.యి.యస్. పబ్లికేషన్ – 2004
77) శబ్దసాగర్ – చౌఖాంబా – 2004
78) రసగంగాధరము – (అనువాదము) ధరణికోట వెంకటసుబ్బయ్య.
79) లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ – బాలానందినీవ్యాఖ్య – సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
80) అమరుకకావ్యమ్ – మనసిజవ్యాఖ్య – సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి.
81) కిరాతార్జునీయమ్ – వావిళ్ల ప్రచురణ.
82) రత్నావళి – చౌఖాంబా ప్రచురణ.
83) చమత్కారచంద్రిక – ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయ ప్రచురణ, వాల్టేర్ – 1969
84) శ్రీమహాభారతమ్ – వావిళ్ల ప్రతి – 1931

– – –

శ్రీః

ధన్యవాదములతో...

మీ ... రా మో రా

ఈ వ్యాఖ్యాన గ్రంథం

తిరుచెంగోడు శ్రీ అర్ధనారీశ్వరస్వామివారి

పాదపద్మములకు భక్తితో సమర్పితము.

- రా మో రా